

Barcode : 9999999029266
Title - Dattaka Mimansa and Dattaka Chandrika 2nd Ed
Author - Nanda., Pandit
Language - sanskrit
Pages - 192
Publication Year - 1807
Barcode EAN.UCC-13

दत्तकमीमांसा दत्तकचन्द्रिका च ।

गवर्णमण्डसङ्गतविद्यालयस्य भूतपूर्वसृतिशास्त्राध्यापक

श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिहृत-

बालसंबोधनी टीकासहिता

श्रीयज्ञेश्वरभट्टाचार्येण

पुनर्मुद्रिता सम्पद्धिता च ।

D A T T A K A M I M A N S A

AND

D A T T A K A C H A N D R I K A

WITH A COMPLETE COMMENTARY &

BY

PUNDIT BHARAT CHANDRA SEROMONI,

The late Professor of H du-la o Sanskrit College

SECOND EDITION.

REPUBLISHED BY

YOGNESWARA BHATTACHARYA,

C.

CALCUTTA

PRINTED BY B. N. NANDI AT THE VALMIKI PRESS,

ROSAID CHOWDHURY'S LANE.

दत्तकमीमांसा ।

श्रीधर्माधिकारि-रामपण्डितात्मज-

श्रीनन्दपण्डित विरचिता

गवर्णमेण्ट सङ्घतविद्यालयस्य भूतपूर्वसृतिशास्त्राध्यापक

श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यकृत-

बालविवेधनी-टीकासहिता

श्रीयज्ञेश्वरभट्टाचार्येण

सम्पद्धिता पुनर्मुद्रिता च ।

कलिकाताराजधान्या

वाल्मीकियन्त्रे मुद्रिता ।

शकाब्दा १८०० ।

दत्तकमीमांसा ।

बालविवोधनीटीकासहिता ।

अभिवन्द्य जगद्वन्द्यपदद्वन्द्वविनायकम् ।

पुत्रीकरणमीमांसां कुरुते नन्दपण्डितः ॥

अतनुर्दशधा तनूर्दधत् धरणिं यः शतशोऽवहेलया ।

प्रतिपालयति स्म राघवं तमजं नैमि विभुं बुभूत्वया ॥

छाता दत्तकमीमांसाटीका बालविवोधनी ।

भरतेन द्विजेनेयं यथास्मति सतां मुदे ॥

यस्यास्मिन् विघ्नविधाताय देवतानामोच्चारणरूपं शिष्टपरम्परा-
चरितं मङ्गलमाचरन् अभिधेयप्रयोजनसम्बन्धाश्च प्रदर्शयन् पुत्रीकरण-
मीमांसां मुद्दिशति अभिवन्द्येति । नाम्ना सङ्कीर्तनमुद्देशः, अत्राभिधेयः
पुत्रीकरणं, प्रयोजनं पुत्रीकरणतत्त्वनिश्चयः । तच्च गौरवं प्रयोजनं, सुख-
तद्भागदुःखाभावानां मुख्यप्रयोजनत्वात् । सम्बन्धश्च यस्याभिधेययोर्ज्ञा-
प्यज्ञापकभावसङ्गः यस्याप्रयोजनयोः प्रयोन्यप्रयोजकभावसङ्गः अभि-
धेयप्रयोजनयोर्विषयविषयिभावसङ्गः । अनेन यस्यादौ वक्तव्यं
अभिधेयप्रयोजनसम्बन्धाभ्यामिहताः । तथाचोक्तं 'ज्ञातार्थं ज्ञातस-
म्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । यस्यादौ तेन वक्तव्यं सम्बन्धः सप्रयोजक
इति । अस्मात् तृतीयचरणे सम्बन्धः साभिधेयक इति कश्चित् पाठः ।

केन कीदृक् कदा कस्यै कस्मात् कः क्रियतां सुतः ।

विविच्य नोक्तं यत् पूर्वसदशेषमिहोच्यते ॥

तेन चातार्थमित्यर्थशब्देन प्रयोजनार्थस्यापि लाभः, अर्थोऽभिधेयो
 रैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिव्यत्ययरकोषात् । नचान्न युगपद्भुत्तिद्वयविरोधः ।
 अन्योऽर्थस्तु संलुप्योति याज्ञवल्करवचनव्याख्याने विज्ञानेन्द्राचार्ये-
 रात्रैरपि युगपद्भुत्तिद्वयस्याङ्गीकारात् तेषां मीमांसकसन्निवन्धुत्वेन तद्-
 वाक्यस्यापि प्रामाण्यात् । वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थसंयुक्त-
 वचनः प्रमाणादित्यादिस्मरणात् । 'धर्मार्थसंयुक्तवचनं' मीमांसकसन्निवन्धु-
 वाक्यं, 'पार्थ' धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना यस्तर्कानानुसन्धत्ते
 स धर्मो वेद नेतर इति मानवाच्च । 'अभिवन्द्य' नमस्कृत्य । जगद्वन्द्यं
 जगतां वन्दनीयं पदद्वन्द्वं यस्य स चासौ विनायकश्चेति तत् । 'पुत्रीकरण-
 मीमांसा' पुत्रीकरणस्य पुत्रप्रतिनिधिविधानस्य मीमांसा सदसद्विचारो
 निरूपणमिति यावत् । नन्दपण्डितस्तन्नामा विष्णुस्मृतिटीकाकारः
 कश्चित् सुधी । ननु अहहरेमीति वक्तव्ये 'कुरुते नन्दपण्डित' इति
 व्यात्मनि परोक्षवन्निर्देशः कथमिति चेन्न व्याचार्याणामाहोपुरुषिका-
 दोषपरीक्षायां ताभिप्रायस्य परोक्षवन्निर्देशस्य यत्तिद्धेः ।

अमुं पूर्वाचार्यनिरचितदत्तकादिविषयकनिबन्धाः सन्ति तत्रैवा-
 ददृशीयाः किमर्थमयमारम्भल्लेख इत्यत आह केनेति । केनाधिकारिणा
 अपुत्रेणैवेत्याद्युक्तेनापुत्रेण । 'कीदृक्' नैकपुत्रेणैत्याद्युक्तः । 'कदा'
 अपुत्रत्वे । 'कस्यै' नामसङ्कीर्तनाय णिङोदक्तवर्मणे च । 'कस्मात्'
 यस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः । 'कः' याज्ञवल्क्यानां सपिण्डेऽनित्याद्युक्तः । 'पूर्वः'
 पूर्वपण्डितैः, अन्यन्तु सागमम् । यदिच पूर्वनिबन्धाः सन्ति सन्तु, तेषु
 केनाधिकारिणा कथं इत्यादि विविच्य नाभिहितं, ममास्मिन् विशेष-
 षतोऽभिधानमव्ययतेत्यसौरम्भः समादरणीय एवेति भावः ।

तच्चाह्वयः । अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नत इति ॥

“अपुत्रः” अजातपुत्रो मृतपुत्रो वा । अपुत्रो मृतपुत्रो वा, पुत्रार्थं समुपोय्य चेति शौनकीयात् । वन्ध्यो मृतपुत्रो वापीति पाठान्तरम् । अपुत्रेणेति अपुत्रताया निमित्तताश्रवणात् पुत्राकरणे प्रत्यवायोऽवगम्यते । पुत्रोत्पादनविधेर्नित्यतया तस्योपस्य प्रत्यवायनिमित्ततापर्यवसानात्, नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति पुत्रसामान्याभाव एवालोकताश्रवणात् जायमानो हवै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ह्येणैर्ह्येणवान् जायते ब्रह्मचर्येण कपिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अमृतो यः पुत्री यज्या ब्रह्मचारी चेत्यत्रापि पुत्रसामान्यस्यानृत्यहेतुताश्रवणाच्च ।

अपुत्रेणेति । अत्रापुत्र इत्यस्य अजातपुत्रो मृतपुत्रेवित्यर्थकत्वेन नञ् प्रागभावध्वंसात्यन्ताभावरूपसंसर्गभाववैधकत्वं क्लृप्तम् । तेन पुत्रप्रागभावसत्त्वेऽपि पुत्रीकरणं शास्त्रीयम् । अतएव तस्मिन्नेतत् प्रतिगृहीते द्यौरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागे स्यादत्तक इति वशिष्ठवचनात् दत्तकपुत्रग्रहणानन्तरमौरसपुत्रोत्पत्तिं सङ्गच्छते, सङ्गच्छते च वन्ध्यायमेऽधिबेत्तव्येत्यादिवत् अत्रावधि प्रतीक्षाभावमिति वक्ष्यमाण-यत्नसत्त्वन्दर्भ इति सुधोभिर्विभावनीयम् । वन्ध्य इति अजातपुत्र इत्यर्थः । अफलस्याप्यजातपुत्रत्वाविशेषात् पुत्रात्यन्ताभावकानित्यर्थकत्वे तु अजातपुत्रो मृतपुत्रेविति सिक्ताविरोधः स्यात् । प्रत्यवाय इति प्रत्यवायजनकी भूताभावप्रतियोगिनी नित्यत्वादिति भावः । जायमान इति गृहस्य सम्पद्यमान इति हेतुनिर्णयः । ‘त्रिभि’ ऋषिदेवपितृभ्येरित्यर्थः । वस्तुतस्तु ‘जायमानं’ उच्यते इत्यर्थः, द्वितीयं नैवास्तीत्यन-

अपुत्रेणैवेत्येवकारेण पुत्रवतो नाधिकारो बोधितः । अनेन
 “माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि” इत्यापत्यदमपि मान-
 वीर्यं व्याख्यातम् व्याख्यातश्चापराकैणापि । तथा आपदि प्रतिग्रही-
 तुरपुत्रत्व इति । यदा आपदि दुर्भिचादौ आपद्ग्रहणादनापदि
 न देयो दातुरयं प्रतिषेध इति मित्ताचरा । तथा च कात्यायनः ।

इति मनुवचनात् उपनीतस्यापि जायमानत्वाविशेषात् द्विज इति
 योगाच्च । ‘ऋषिभ्यः’ ऋष्युभेभ्यः । एवं पित्र्यभ्यः देवेभ्यः मुच्यत इति
 शेषः । एष वेति पूर्वविवरणमिति केचित् अथवा श्रुत्यन्तरमिदम् ।

पुत्रवत इति । धौरसपुत्रेण पुत्रवत इत्यर्थः । पुत्रपदस्यौरसे
 मुख्यत्वेन तस्यैव प्रथमोपस्थितिकत्वात् लक्षणाया अयुक्तत्वात् । अतएव
 दत्तकसन्निधौपि यद्यन्योदत्तकः परिगृह्यते तदासावपि सिद्ध्यत्येव । यद्यथा
 बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेदित्याद्यर्थवादात् । तेन लोकेऽपि महा-
 जनकर्तृकपुत्रद्वयपरिग्रहव्यवहारो दृश्यत इति । किञ्च तस्मिन् जाते
 सुते दत्ते इत्यस्य व्याख्यानावसरे सत्यौरसे परिगृहीतस्य न धनभाक्-
 मित्यर्थः । पुत्रोत्पत्तावौरसाभावस्यापि विशेषणत्वात् । तथा दत्ते
 यथाविधि परिगृहीते अति योऽक्षतविधानकः पुत्रस्तयोश्च दत्तएव
 धनभाक् इति वक्ष्यमाणग्रन्थकारलिखनस्वरसेन तथार्थलाभादिति
 बोध्यम् । आपत्यदमिति आपदपुत्रत्वमित्यर्थः । ‘अपराकैण’ तन्नाम्ना
 निबन्धकारेण ।

ननु माता पिता वा दद्यातामित्यत्र यद्यन्तविपरिणामिन उपस्थित-
 येरेव मातापित्रोरापदीत्येवार्थो युज्यत इत्याह यदेति । दातुरयं
 प्रतिषेध इति । तथाच दुर्भिचादिकं विना पुत्रदाने दातुः प्रत्यवाय-
 मार्घं न दानासिद्धिः, विधुल्लङ्घने प्रत्यवायस्यावश्यमभावात् । प्रतिग्रहीतुः

आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रकर्त्तव्य-
मिति शास्त्रविनिश्चय इति । मत्तुरपि । अपुत्रेण सुतः कार्यो
यादृक् तादृक् प्रयत्नतः । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसङ्कीर्त्तनाय
च । अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकामिति ॥

यत्तु विश्वामित्रादीनां पुत्रवतामपि देवरातादिपुत्रपरिग्रह-
सिद्धदर्शनं तदपुत्रणैवेत्यादिश्रुतिविरोधात् श्वजाघनीभक्षणादिवन्न

पुनः प्रत्यवधौ नास्तीति भावः । मातापित्रोर्दुर्भिक्षादिरूपायामपदि
दाने प्रमाणमाह तथाचेति आपदिति । तथाच आपत्काल इत्यस्य
दानं कर्त्तव्यमिति क्रियायाः कर्तृत्वेनेत्यस्येति दाना संहान्वयो युक्तो
न त्वनुपस्थितेन प्रतियोगीचेति भावः । यादृक् तादृगिति तृतीयान्त-
मव्ययम्, प्रयत्नत इत्यस्य सामानाधिकरण्यान्ययानुरोधात् । प्रयत्नत
इति प्रयत्नसामान्योपादानेऽपि क्षेत्रजादीन् सुतानेतानित्येकादश-
पुत्रप्रतिनिधिश्च वणात् एकादशप्रयत्ना बोद्धव्याः । पिण्डोदकेति,
‘मिलितानामेषां निमित्तत्वं न प्रत्येकं, तेन सर्वाद्येमेकएव पुत्रीकार्यं
इत्यमे वक्ष्यति ।

यत्त्विति, देवरातेति । अथ शुनःश्लेको विश्वामित्रस्याङ्गमाससाद
सहोवाच जागर्तः सोऽयं वशिष्ठऋषिः पुनर्मे पुत्रं देहीति, नेति
हेवाच विश्वामित्रेदिवावामह्यमवासतेति, सहदेवरातो विश्वामित्र
आसितेति वङ्मृच ब्राह्मणादिति शेषः । ‘तदपुत्रेणेति’ अपुत्रेणैव कर्त्तव्य
इति स्मृत्यनुसितश्रुतिविरोधादित्यर्थः । ‘श्वजाघनीभक्षणादिवदिति’
क्षुधांक्षुधात्तुमभ्यागादिश्वामित्रः श्वजाघनीमिति मनुवचनेनेति शेषः ।
‘तथाच तेषामृषित्वात् देवकल्पत्वाद्वा तदाचारो न पुरस्कारणीयो
नापि तिरस्कारणीयः । तदुक्तं, कृतानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिभि-
स्तथा । नाचरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेदिति । नचेति ।

श्रुत्यनुमापकमिति ध्येयम् । न च स्मार्त्ता श्रुतिः श्रौतस्य लिङ्गस्य न
वाधिकेति वाच्यम् । नापुनस्य लोकोऽस्तीत्यादिप्रत्यक्षश्रुत्युपष्टम्भेन
तस्या एव बलवत्त्वात् । अथापि स्मार्त्तश्रुतितः श्रौतलिङ्गबलवत्त्व
एव श्रीमतामायहातिशयश्चेत् तर्हि पुत्रानुज्ञया पुत्रवतोष्यस्तु
पुत्रान्तरपरिग्रहाधिकारः । यन्न पिता संजानीते तस्मिन्निष्ठामहे
वयम् । पुरस्तात् सर्वे कुर्महे त्वामन्वक्षो वयः सखीति श्रौत-
लिङ्गात् । नचेद ज्येष्ठोकरणे लिङ्गं न पुत्रीकरण इति वाच्यम् ।
तस्य तदभावेनैवासिद्धेरित्यलं पक्षवितेन ।

अपुत्रेणेति पुत्रपद पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षकम् । पुत्रेण
लोकान् जयति पौत्रेणानन्तप्रमश्रुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्था-
प्रोति पिष्टमिति पौत्रादिना विशिष्टलोकप्रतिपादनेन नापुत्रस्य

‘स्मार्त्ता श्रुति’ अपुत्रेणैवेति स्मृत्यनुमिता श्रुतिरित्यर्थः । ‘श्रौतस्य
लिङ्गस्य’ देवरातादिपुत्रप्रतिपादकश्रुत्युक्तस्य पुत्रवत् पुत्रग्रहणलक्षणस्य
लिङ्गस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षश्रुतीति । ‘श्रुत्युपष्टम्भेन’ नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति
श्रुत्युपक्रमेण, तन्मूलकत्वेनेति यवत् । ननु देवरातादिपुत्रप्रतिपादक
पठ्यमानश्रुते अपुत्रेणैवेति स्मृत्यनुमेयश्रुतेर्दुर्वलत्वाङ्गीकारे विश्वा-
मित्र श्वजाघनीमित्यादिमनुस्मृतेर्वैदमूलकत्वाभावाशङ्कायां पुराण
मानवो धर्मः साङ्ख्यविदश्चिकित्सितमिति स्मृतिवाधापातात् पुत्रवता-
मस्तु पुत्रान्तरपरिग्रह इत्याह अथेति । प्रमाण दर्शयति यन्न इति ।
‘संजानीते’ अनुगनुते इत्यर्थः । घातूनामनेकार्थत्वात् । तस्मिन्निति
पिष्टवृत्तनियमे । तिष्ठामहे इति प्रतिज्ञायामात्मनेपदम् । ‘पुरस्तात्
कुर्महे’ योगक्षेमकर ज्येष्ठ त्वा कुर्महे इत्यर्थः । ‘अन्वक्षुः’ अनुगता
सः । तस्येति ज्येष्ठोकरणस्येत्यर्थः । ‘तदभावेन’ पुत्रीकरणाभावेन ।

लोकोऽस्तीत्याद्यलोकतापरिहारात् । न च पिण्डोदकदानार्थं तत्करणमिति वाच्यम् । पुत्रः पौत्र प्रपौत्रश्च तद्वद्वा भ्रातृसन्त-
तिरित्यनेन तयोरेव तदधिकारावगमात् ।

अपुत्रेणेति पुंस्त्वश्रवणात् न स्त्रिया अधिकार इति गम्यते ।
अतएव वशिष्ठः । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानु-
ज्ञानाद्भर्तुरिति । अनेन विधवाया भर्तृनुज्ञानासम्भवात् अनधि-
कारो गम्यते । न च सधवाया, स्वभर्तृनुज्ञापेक्षापारतन्त्र्यात् न
विधवाया इति वाच्यम् । स्त्रीसामान्योपादानेन पारतन्त्र्यस्या
प्रयोजकत्वात्, अभावे ज्ञातयस्तेषामिति ज्ञातिपारतन्त्र्यस्य
सङ्गावाच्च ।

तर्हि ज्ञात्यनुज्ञयैव तस्या पुत्रीकरणमस्त्विति चेन्न भर्तृप-
दस्योपलक्षणतापत्तेः प्रयोजनाभिद्वेष्टे । प्रयोजनन्तु भर्तृनुज्ञानस्य ।

असिद्धेरिति पुत्रीकरणाभावे सिद्धे स्त्रीकीकरणापसत्तेरिति
भावः । तयोरेवेति एवकारोऽप्यर्थकः । 'तयो' पौत्रप्रपौत्रयोरित्यर्थः ।
'पुंस्त्वश्रवणादिति' पुंस्त्वस्य विधेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वादिति
भावः । 'अनेनेति' भर्तृनुज्ञानासम्भवेन भर्तृभावेनेति शेषः । भर्तृनु-
ज्ञानासम्भवादित्यनेन सति भर्तृरि पूर्वं तदनुमताया अधिकारो
भवत्येवेति बोध्यम् । 'पारतन्त्र्यादिति' रक्षेत् कन्या पिता विद्वां
पतिः पुत्राश्च वार्द्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्त्री सातन्त्र्यमर्हतीति
याश्चवच्यवचनादिति शेषः । स्त्रीसामान्योपादानेन न स्त्री पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृह्णीयादिति वचने इति शेषः ।

ननु अभावे ज्ञातयस्तेषामित्यनेन भर्तृभावे ज्ञातिपारतन्त्र्याव-
धात् अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरित्यत्र भर्तृपदस्योपलक्षणता दुष्यते इत्याह

स्त्रीकृतपरिग्रहेणापि भर्तृपुत्रत्वसिद्धिः । अतएव अथोद्वेचज-
 कृत्रिमपुत्रिकापुत्रस्त्रीदारजासुराद्युद्वेजदक्षिणाजानां पित्रोऽप्येति
 सत्यापादसूत्रे स्त्रीदारजस्य गोत्रद्वयसम्बन्धोऽभिहितः । मातु-
 रुत्तरं पितुः प्रथममिति सूत्रेणापि । पितृगोत्रसम्बन्धश्च पितुः
 पुत्रत्वेन । पुत्रत्वञ्च पित्रनुज्ञानेनैव न परिग्रहेण । तस्य तत्र
 स्त्रीकर्तृकत्वात् । 'उद्वेजः' महोद्वेजः । 'स्त्रीदारजः' स्त्रीयाचितः,
 स्त्रीसत्ताकः । यज्ञेन दक्षिणात्वेन प्राप्तायां कन्यायां जातः
 'दक्षिणाजः' । अन्ये प्रसिद्धाः इति शबरस्वामिनः ।

अत्र च स्त्रिया दारताभिधानेन दारी पुरुषो लभ्यते अन्यथा
 स्त्रीपरिग्रहीतस्य तन्मात्रपुत्रत्वेन तद्वर्तृगोत्रसम्बन्धाभावात् तद्वर्तृ-
 क्रियायामनधिकारापातात् तद्विवाहादौ च पित्रभावेन पितृगोत्रा-

धियाजनासिद्धेरेति । 'भर्तृपुत्रत्वसिद्धिरिति' यतएव स्त्रीकृतपरिग्रहेण
 भर्तृपुत्रत्वसिद्धिरतएवेत्यर्थः । 'तस्येति' तस्य पुत्रपरिग्रहस्य । 'स्त्रीकर्तृ-
 कत्वात्' स्त्रीमात्रकर्तृकत्वात् इत्यर्थः । 'स्त्रीसत्ताकः' भर्तृविप्रवासदिना
 स्त्रीमात्रसत्ताकः नतु पतिसत्ताकः । तथाप्ये प्राधान्येन भर्तृकर्तृकस्य ह्य-
 स्योचित्यात् स्त्रीकर्तृकस्य ह्यस्य प्रसक्त्येतित्यर्थः । 'प्राप्तायां कन्यायां'
 पश्चादुपायमिति शेषः । दक्षिणाज इति । यज्ञेन दैवविवाह उक्तः,
 यज्ञे तु वितते सम्यक् ऋत्विजे कर्म कुर्वते । यज्ञश्रुत्य कृतादानं दैव
 धर्मं प्रचक्षते इति मनुवचनात् । अतो दक्षिणाजस्य नातिरिक्तपुत्रत्वं,
 तस्य तावदैरभेदन्तर्भावात् नास्ति पुत्रदादशसत्याविरोध इति
 बोध्यम् । अन्ये इति शेषजादय इत्यर्थः ।

ननु स्त्रीदारजस्य स्त्रीमात्रकर्तृकस्य ह्यत्वात् भर्तृस्योपादाभावेन कथं
 तदुपपत्तिरिति शङ्कते । अनेति । तथाप्य स्त्रीदारजेति धियागात् तदर्थ-

द्यनुल्लेखप्रसङ्गाच्च । यद्येवं तर्हि भर्तुरपि स्वानुज्ञापेवा स्यात्
प्रयोजनतौल्यादिति चेन्न । भर्तृप्राधान्यात् तत्परिग्रहेणैव स्त्रिया
अपि तस्मिन् पुत्रत्वसिद्धेः भर्तृपरिगृहीतवस्त्वन्तरस्त्ववत् । किञ्च
व्याहृतिभिर्जला अदूरवान्धवं बन्धुसन्निवृत्त्येव प्रतिगृहीयादिति
समानकर्तृकताबोधककाप्रत्ययश्रवणात् होमकर्तृरेव प्रति-
ग्रहसिद्धेः स्त्रीणां होमानधिकारित्वात् प्रतिग्रहानधिकार इति
वाचस्पतिः ।

न च शौनकीये आचार्यवरणान्नात् तद्वारा होमसिद्धि-

लाभ इति भावः । 'अन्यथेति' आह गोत्रसम्बन्धिनमेवाधिकार-
दर्शनात् अतद्गोत्राणामनधिकारापत्तादित्यर्थः । नन्वस्तु अन्यधिकारः का-
लतिरित्यत आह तद्विवाहादाविति । तथाच मातृमात्रकर्तृकग्रहणेऽपि
मातुर्भर्तृगोत्रसम्बन्धं विना गोत्रान्तरसम्बन्धासम्भवात् मातृगोत्रसम्ब-
न्धेऽपि भर्तृगोत्रप्राप्तेरविरोधात् कतिविरहेऽपि भर्तृपुत्रत्वेन भर्तृगोत्र-
सम्बन्धाभावात् पित्रपेक्षयैव गोत्राद्युल्लेखस्य शास्त्रीयत्वात् न मातृपे-
क्षया । अतो भर्तुः पुत्रत्वाभावेन पुत्रत्वेन तत्क्रियायामनधिकारप्र-
सङ्गः । सुतरां तस्य पित्रभावेन विवाहादौ मातृनैरपेक्षेण पित्रगोत्रा-
द्यनुल्लेखप्रसङ्गश्च स्यात् । आह फलभागिनां गोत्राद्युल्लेखदर्शनात्
तदितरेत्र तदुल्लेखाचारसमाचारविरोधादिति भावः । 'प्रयोजनतौ-
ल्यादिति' पुत्रत्वसिद्धिलक्षणप्रयोजनसाम्यादित्यर्थः । 'भर्तृपरिगृही-
तेति' दम्पत्योर्मध्यगं धनमिति वचनादिति भावः । स्त्रीणां सात-
न्त्रियानधिकारे वाचस्पतिसंवादं दर्शयति किञ्चेति । ऊत्तेति काश्यप-
स्यात् होमानन्तरं प्रतिग्रह इति सिद्धम् । अथमं अदूरवान्धवं सन्नि-
वृत्तसपिण्डं तदभावे बन्धुसन्निवृत्तं सपिण्डसपिण्डमित्यर्थः ।

“शौनकीये इति आचार्येति” आचार्यो धर्मसंहृतं वैष्णवं वेद-

रिति वाच्यम् । होमसिद्धावपि प्रतिग्रहमन्त्रानधिकारेण प्रतिग्रहा-
 विद्धेः । तदाह श्रौतकः । देवस्य त्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परि-
 गृह्य च । अङ्गादेहेत्युचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्धनीति । न चैवं
 शूद्राणामनधिकारमसङ्गः शूद्राणां शूद्रजातिव्यतिः व्यवस्थापक-
 लिङ्गेन तदधिकारकल्पनात् । एतेन शूद्राणां होमप्रतिग्रहमन्त्रा-
 नधिकारेण पुत्रपरिग्रहानधिकार इति वदन् वाचस्पतिः
 परस्मैः । विधवानां स्त्रीणान्तु यथाविनियोगमधिकारसमर्थनात्
 न पुत्रपरिग्रहाधिकार इति सिद्धम् । न चैव सधवानामप्यनधि-
 कारापत्तिः होममन्त्राद्यनधिकारादिति वाच्यम् । अन्यवानुज्ञाना-
 द्भर्तुरिति प्रतिप्रपवेन प्रधानाधिकारसिद्धावधिष्ठताधिकारात्
 होममन्त्रादिप्राप्तौ स्त्रीशूद्राणामनन्त्यकमिति मन्त्रपर्युदाससिद्धे-
 रनन्त्यकप्रतिग्रहसिद्धिः वस्तुन्तरप्रतिग्रहवत् । किञ्च न स्त्री पुत्रं
 दद्यात् प्रतिगृहीयादेत्यौत्सर्गिकनिषेधस्य अन्यवानुज्ञानाद्भर्तुरि-
 त्यपवादकः प्रतिप्रमयः । तच्च च निमित्तं भर्तुनुज्ञानं । ततश्च विध-
 वाया भर्तृभावेनानुज्ञानाभावात् निर्निमित्तकप्रतिप्रमवामृत्त्या
 मापकान्तराभावाद्यानधिकार इति सर्ववादिमस्मतिपन्नमेव । न
 चैवमलोकतापरिहारो न स्यादिति वाच्यम्, मृते भर्तुरिति साध्वी
 स्यो मङ्गलव्यमते स्मिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते शूद्र-

प्राप्तमिति वचनात् । “अधिष्ठताधिकारादिति” अधिष्ठते प्रतिग्रहे
 अधिकारादित्यर्थः । “होममन्त्रादिप्राप्तौ” इति अङ्गत्वेनेत्यादि ।
 “मृते भर्तुरिति” मृते इति । “अक्षयारिः” वाक्यसिद्धायेत्यर्थः ।

चारिण इति मनुना ब्रह्मचर्येणैव तत्परिहाराभिधानादिति
सकलमकलङ्कम् ।

अपुत्रेणेत्येकत्ववशाच्च न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्रः
कर्तव्य इति गम्यते । नन्वेवं दत्तकादीनां ह्यामुष्यायणत्वस्मरणं
विरुद्धेति । तथा च प्रयोगपरिजाते स्मृत्यन्तरम् । ह्यामुष्यायणका
ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः । गोचदयेऽप्यनुदाहः शुद्धशैशिरयोर्य-
थेति । मैवं । ह्यामुष्यायणत्वस्य अनकपरिग्रहीतृद्वयाभिप्राय-
कत्वात् । निषेधश्च परिग्रहीतृद्वयमभिप्रेत्येति न विरोधः । प्रति-
निधिश्च चेचजादिरेकादशविधः । चेचजादीन् सुतानेतानेकादश
यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाङ्गः क्रियालोपायानीपिण इति
मानवात् । तत्र च येषु दम्पयोरन्यतरावयवसम्बन्धस्तेषां न्यायादेव

अपुत्रेणेति । तथाच एकत्वस्य विधेयविशेषणतया विवक्षितत्वा-
दितिभावः । “न द्वाभ्यामिति” प्रतियहीतृद्वयाभिप्रायको निषेध इति
वक्ष्यति । “प्रतिनिधिश्चेति” तत्र च स्योरसपुत्रिकयोर्मुख्यत्वेन न प्रति-
निधित्वं तदुक्तम् । अत्रापि विना यथा तेषां संज्ञा प्रतिनिधीकृतम् ।
तथैकादेशेपुत्रान्तु पुत्रिकोरसयोर्विनेति केचित् । “क्रियालोपादिति”
तथाहि एते प्रतिनिधयः क्रियालोपप्रसङ्गात् उपादीयन्ते । तथा चाप-
त्यसुत्पादनीयेषु इत्ययं तावदगृहस्थाश्रममधिकृत्य विधिः प्रवर्तते । जाय-
मानोऽह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्भर्तृभिर्ऋणवान् जायते इत्यादि श्रुते । वस्तुतस्तु
पुत्रिकया अपि प्रतिनिधित्वमस्ति, तस्या स्त्रीत्वेन पुमवयववाक्यत्वात् स्वतः
पार्वण्यपिण्डादृष्टत्वाभावाच्च । सूर्योदसादृशत्वादुपकारापचयाभिप्रायत्वात्
प्रतिनिधिव्यवहारस्य तदेवाप्यते चेन्निति । “न्यायात्” सोऽसादृश्यलक्ष-
णात् । “वचनन्तु नियमार्थे” सिद्धे सत्यारम्भा नियमायेति न्यायादिति

प्रतिनिधित्व' वचनन्तु नियमार्थं । येषु पुनरवयवसम्बन्धाभाव-
स्तेषां वाचनिकं प्रतिनिधित्व' । यथा चेन्नजपौत्तिकेयपुत्तिका-
कानीन-पौनर्भव-सहोदज-गूढजानां क्वचित् मातृमात्रसम्बन्धात्
क्वचिच्च विकलोभयसम्बन्धादिकलावयवत्वेन मुख्यं प्रतिनिधित्व',
दत्तकक्रीतृक्षत्रिमदत्तात्मापविज्ञानां वाचनिकं प्रतिनिधित्वमिति
प्रतिनिधिप्रब्धस्योभयत्रापि भूम्ना सृष्टीरूपदधातीतिवत् ।

यत्तु मेधातिथिना नह्येषां प्रतिनिधिता सम्भवति प्रारब्धस्य
कर्मणोऽङ्गापचारे प्रतिनिधिः । नच पुनः कर्मज्ञं अपत्योत्पादन-

श्रेयः । तथाचावयवजादास्याद्युत्पन्नस्यावयवसम्बन्धेऽपि तस्य न प्रति-
निधित्वमिति भावः । “यथेति, क्वचिदिति” । चेन्नजकानीनसहोद-
जगूढजेषु मातृमात्रावयवसम्बन्धः पौनर्भवेव तु मातापित्रवयव-
सम्बन्धः । नचेवं पौनर्भवस्यैरसतुल्यत्वमाशङ्कनीयम् । तन्मातुः पर-
पूर्वात्वेन अधन्यत्वात् तज्जन्यतया स्यैरसान्जघन्यत्वमिति वेध्यम् ।
पुत्तिकायां पौत्तिकेये चोभयीयावयवसम्बन्धः पुत्तिकायां साक्षात्
पौत्तिकेये परम्परया इति विशेषः । क्षत्रिमदत्तात्मापविज्ञानां दम्प-
त्योरन्यतरस्याप्यवयवसम्बन्धाभावात् सौसाहचर्यायानवसरेण वचनव-
जात् प्रतिनिधित्वमिति भावः । “भूमेति” ‘उपदधाति’ व्यपदिशति
इत्यर्थः, तथाच यथाकाशदिक्कालादीनामदृष्टित्वेऽपि दृष्टित्वपदेशः
तथा पृथगेऽपीत्यर्थः । इदन्तु न्यायनयमभिप्रेत्योक्तं । वेदान्तमते तु धाका-
शादेरपि दृष्टित्वाभिधानात् । तथाच श्रुतिः, एतस्मादात्मन धाकाशः
सम्भूतः धाकाशाद्यादुदित्यादि । अनुरपि धाकाशं जायते तस्यादिति ।

“पुत्तः कर्मति, अङ्गमिति” अङ्गुगमनेन पुत्त' भावयेदिति विधेः । तस्य
विधेयत्वेन सुगुण्यादङ्गत्वाभावादिति भावः । “व्यगुण्यकर्मत्वात्” अङ्ग-

कर्मणोऽगुणकर्मत्वात् तेन सत्यैव चेन्नजादीनां पुत्रशब्दे प्रतिनिधि-
त्ववचनमौरसप्रशंसार्थं उपकारापत्त्याभिप्रायत्वात् प्रतिनिधि-
व्यवहारस्य, यथौरसो भूयांसमुपकारं कर्तुं शक्नोति न तथेतर
इत्युक्तम्, तच्चिन्त्यं । दत्तकादीनां । प्रतिनिधित्वाभावे साध्ये पुत्रोत्-
पादनकर्मणोऽनङ्गत्वस्य हेतोरपचधर्मत्वात् तेषां सिद्धत्वेनोत्पाद-
नयोग्यत्वात् । अथ पुत्रोत्पादनविधौ पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गत्वम् ।
सत्यं अनङ्गत्वं किन्तूत्पादनविधावेव न तु विध्यन्तरे । एष वा अदृष्टो
यः पुत्रीत्यादिवाक्येषु पुत्रेणानृणाः भावयेदिति विधिपर्यवसानेन
पुत्रस्यादृष्टकरणतया अङ्गतासिद्धेः । उक्तञ्च साक्षादेव मनुना
पुत्रस्य करणत्वं पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिना । यद्येवं तर्हि
पौत्रप्रपौत्रयोरपि आनन्त्यब्रह्मपिष्टप्राप्त्यर्थे पुत्रप्रतिनिधिः
स्यात् । आत्तां नाम किन्नश्चिन्नम् ।

कर्मत्वादित्यर्थः । 'पुत्रशब्दे' पुत्रशब्दवाच्यत्वे इत्यर्थः । 'चिन्त्यं दूष्यत्वे-
नेति शेषः । 'दत्तकादीनामिति' दत्तकादिर्न प्रतिनिधिः अपत्यात्पादनक-
र्मणोरनङ्गत्वादित्यनुमाने अपत्यात्पादनस्यानङ्गत्वरूपहेतौ पक्षस्य दत्त-
कादेरुत्पन्नत्वेनानाश्रयत्वात् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमहेतौ पर्व-
तपक्षाश्रयत्ववत् नाचास्तीति भावः । 'पुत्रोत्पादनविधाविति' ऋतुगम-
नेन पुत्रं भावयेदिति विधावित्यर्थः । "भाव्यत्वेन" विधेयत्वेन । 'न तु
विध्यन्तरे, एष वा अदृष्टो यः पुत्रीत्यादिश्रुतिबोधितपुत्रेणानृष्टं भाव-
येदिति विध्यन्तरे इत्यर्थः । तत्र पुत्रस्य तृतीयाबोधितकरणत्वेनाङ्गत्वात्
प्रतिनिधित्वं स्यादिति भावः । 'पुत्रप्रतिनिधिः' पुत्रवत् सयोरपि प्रति-
निधिः स्यादित्यर्थः । आनन्त्यब्रह्मपिष्टप्राप्त्यर्थं प्रतिनिधिः स्यादिति

नचोभयैकवाक्यतयैकविधित्वसम्भावः । ऋतुगमनपुत्त्रयोः कर-
णयोः पुत्रानृण्ययोर्भाव्ययोश्चैकविधावनन्वयात् अन्ये च त्रिरुद्ध-
त्रिकद्वयापत्तेः । तस्मादावृण्यभाषिकायां भावनायां पुत्रस्य करण-

कृचित् पाठः । तदा व्यङ्ग्येवार्थः । 'आस्तां नमिति' अस्तीत्यपदप्रयोग-
स्तु एतस्यां व्यवस्थायामनास्थासूचनार्थमिति बोध्यम् ।

न चेति । तथाच क्रियाद्वयवशात् उभयोर्भिन्नवाक्यत्वादिति
भावः । ननु अमावास्याया आर्द्धं कुर्यात् रात्रौ आर्द्धं न कुर्यात् इत्यत्र
एकवाक्यत्वेऽपि एकक्रियाया भाषकत्वेनेनेव ऋतुगमनपुत्राभ्यां पुत्रा-
नृण्ये भावयेदितिविधियर्थवस्तुनेनान्वयसिद्धौ कथमनन्वय इत्यत आह
अन्ये चेति । 'विरुद्धत्रिकद्वयेति' तथाहि ऋतुगमनेन पुत्रं भावयेदिति
विधौ पुत्रस्योद्दिश्यमानत्वम् अनूद्यमानत्वं प्रधानत्वम् एते त्रयो धर्मो
वर्तन्ते । पुत्रे गान्ठण्यं भावयेदितिविधौ पुत्रस्य उपादेयत्वं विधेयत्वं
शेषत्वम् एते त्रयो धर्मो वर्तन्ते । प्रथमविधिस्तु पुत्रोद्दिश्यक ऋतुगमन-
साध्यकः प्रवृत्तिजनकः । तस्योद्दिश्यत्वं पुत्रे वर्तते । एवं पूर्वविधौ पुत्र-
गमनस्य ऋतुगमने विधीयते । अतः पुत्रस्यानूद्यमानत्वम् । एवं ऋतुगमनस्य
फलत्वेनाङ्गत्वं पुत्रस्य कार्यत्वेन प्रधानत्वं इति प्रथमविधौ पुत्रे त्रिकं,
द्वितीयविधिस्तु पुत्रसाध्यकानृण्योद्दिश्यकप्रवृत्तिजनकः, तस्य साध्यत्वरूपो-
पादेयत्वं पुत्रे वर्तते । एवं द्वितीयविधौ आनृण्यमुद्दिश्य पुत्रो विधी-
यते इति पुत्रे विधेयत्वं प्रथमोक्तविधयत्वरूपम्, एवं द्वितीयविधौ
भाष्यस्यानृण्यस्य कारणत्वात् पुत्रे ङ्गत्वस्य शेषत्वम् एतत्त्रिकद्वयविरो-
धात् तयोर्विधोरैक्यं न सम्भवतीति भावः । उद्दिश्यमानत्वं भाष्यत्वं तदि-
गदम् उपादेयत्वं भावकत्वं अनूद्यमानत्वं पूर्वकथितकथनरूपानुगाद-
विषयत्वं, तद्विरुद्धं विधेयत्वम् अकथितकथनरूपविधिविषयत्वं प्रधानत्वं
अङ्गत्वं तद्विरुद्धं शेषत्वं साधनत्वमिति । 'तस्मादिति' आनृण्यं भाष्यं साध्यं

तथा तदपचारे दत्तकादीनां प्रतिनिधित्वमविरुद्धं सोमापचारे
पूतिकानामिव । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना क्रियालोपान्मनीपिण
इति । 'क्रिया' पिण्डोदकादिक्रिया । औरसाभावे प्रतिनिध्यकरणे
तस्योपापत्तेः । तथा अत्रिणापि पिण्डोदकक्रियाहेतोरिति
सर्वमनवद्यम् ।

यदपि न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्ने-
देवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिरिति सत्यापादवचनेन पुत्र-

यत्र भावनायां पुत्रेणान्तर्यं भावयेदिति विधिरूपमिति व्यर्थः । 'सोमा-
पचारे इति' सोमेन यजेत इत्यत्र सोमस्य करणत्वेनाहुत्वात् तदपचारे
यदि सोमं न विन्देत् तदा पूतिकामभिष्टगुयादिति श्रुतिबलात् पूति-
कानां प्रतिनिधित्ववदित्यर्थः । 'एतदेवेति, स्पष्टीकृतमिति' क्षेप-
जादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रिया-
लोपान्मनीपिण इत्यत्र मनुवचने औरसाभावे क्षेपजादीनां प्रति-
निधिकरणं सिद्धतीति भावः । 'अत्रिणापीति' तथाच अपुत्रेणैव
कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेत्यनेनाविशद औरसाभावे क्षेपजादीनां
प्रतिनिधित्वं स्पष्टतयोक्तमिति भावः ।

न स्वामित्वस्येति । 'स्वामित्वस्य' स्वत्वस्य इत्यर्थः, भार्यासाहचर्यात्
स्वामित्वस्य धत्तित्वस्येति नार्थः । पत्यपचारे देवरादीनां प्रतिनिधित्वस्य
देवरादा तपिण्डादा इत्यादिवचनसिद्धत्वात् । 'देशस्य' गयादिरूपस्य
न गङ्गादिरूपः प्रतिनिधिः । 'कालस्य' पूर्वाह्नादेर्नापराह्णादिः । 'अग्नेः'
आक्षयादिर्न प्रतिनिधिः । 'देवतायाः' विष्णुादिरूपायाः शिवादिर्न
प्रतिनिधिः । मनु अप्रसभावे तु विप्रस्य पादविव जलेऽपि वेति वच-
नेन अग्निप्रतिनिधिः विप्रमापिर्जलस्रोतः तत् कथमुक्तं नप्तिरिति

प्रतिनिधिनिराकरणं तत् तन्त्रवे ज्योतिष्मतीनामाश्रयमाश्रयत
इत्यादावपुत्रस्य पुत्रप्रतिनिधिं कृत्वा आशीराशंसननिवृत्त्यर्थे । अत-
एव श्रुतिः । यस्य पुत्रो जातः स्यात्तन्त्रवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूया-
दिति । तथा पिता पुत्रोये सामनि अमुकस्य पिता यजत इत्यादाव-
पुत्रस्य पुत्रप्रतिनिधिं कृत्वा तत्प्रवचननिराकरणार्थं न पुनः सर्व-
थैव पुत्रप्रतिनिधिनिराकरणार्थं पुत्रप्रतिनिधीनाङ्गरित्यादि
स्मृतिविरोधात् ।

चेन्न, तस्य आङ्गाङ्गाद्यैकरणहोममात्रविषयत्वात् । 'तन्त्रवे ज्योति-
ष्मतीमिति' तन्त्रुपपत्त्यमित्यर्थः, 'ज्योतिष्मती' वक्तवतीम् । अथायं
भावः । यस्य पुत्रो नास्ति तस्याशीराशंसनविधिः पुत्रवतो नासौ किन्तु
पुत्रप्रतिनिधिना अपुत्रेणाशीराशंसननिवृत्त्यर्थं पुत्रप्रतिनिधिर्नैव
कर्तव्यः पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रप्रतिनिधिः कर्तव्य एवेति भावः ।
ननु पिण्डोदकाद्यर्थं पुत्रप्रतिनिधिकरणप्रक्षेपे आशीराशंसननिवृत्तिः
साहजिकेव निषेधो विफल इति वाच्यं । केवलमाशीराशंसननिवृ-
त्त्यर्थं पुत्रप्रतिनिधिनिषेधे तद्वचनस्य तात्पर्यीतुं ब्राह्मणस्य क्षत्रिया-
यामुत्पन्नस्य क्षेत्रजदेव्या निषेधे तदाशयात् तादृशक्षेत्रजादेरसवर्ण-
तया ब्राह्मणपिण्डोदकाद्यनर्हत्वादिति बोध्यम् । केचित्तु 'अपुत्रस्य'
शौरसपुत्ररहितस्य । 'पुत्रप्रतिनिधि' क्षेत्रजादिकं । तथाच आशी-
राशंसनकर्मादिवैव पुत्रप्रतिनिधिनिषेधकं सत्यापाठसूत्रं नतु सर्व-
मेति भावः । अथ श्रुतिप्रमाणं दर्शयति यस्य पुत्रो जात इत्यादि ।
यस्य पुत्रो जातः स्यात्, 'जातः' शौरसः पुत्रो यस्य स्यादित्यर्थः ।
तथाच शौरसपुत्रवत्तैव आशीराशंसनं कर्तव्यं न पुनः क्षेत्रजादि-
पुत्रयतेति भावः । 'निराकरणार्थमिति' तथाच सत्यापाठसूत्रे यः
पुत्रप्रतिनिधिनिषेधः स पर्वताशीराशंसनमितापुत्रीयसामप्रवचनपर-

अथेदं चिन्तयते योऽयं प्रतिनिधिर्विधीयते स किं पुत्रोत्पादन-
विधावुत पिण्डोदकादिविधाविति, उभयथाश्रवणात् । यथा अपुत्रे-
णैव कर्त्तव्य इत्यनेन पुत्रोत्पादनविधौ पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्य-
नेन च पिण्डोदकादिविधाविति । तत्र नाद्यः पुत्रोत्पादनविधौ
पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गतया प्रतिनिध्ययोग्यत्वात् । न द्वितीयः विरो-
धात् । अपुत्रं प्रति पुत्रं प्रतिनिधिः श्रूयते न तत्कृता पिण्डोदक-
क्रिया, पुत्रकर्तृका च पिण्डोदकादिक्रिया, न तं प्रति प्रतिनिधि-

इति न कश्चिद्विरोध इति प्राज्ञः । प्रमाणात्तरं दर्शयति पितापुत्रीय
इति । पितापुत्रीये पितापुत्रनामघटिते अमुकस्य पिता यजते इत्येतत्-
स्वहमे सामनि गीतेषु सामाख्येति श्रुतेः । तथाच प्रवचनविधिस्तु
पुत्रवतो नापुत्रस्य, तन्निवृत्त्यर्थं अपुत्रेण पुत्रप्रतिनिधिर्नैव कर्त्तव्य
इति भावः ।

अथेदमिति । अपुत्रेणैव कर्त्तव्य इत्यनेन पौरुषपुत्रीत्यादनाभावे
तदर्थं किं दत्तकादिः प्रतिनिधिस्ततः पिण्डोदकाद्यपचारे तदर्थं दत्तकादिः,
क्रमेण पक्षद्वयं दूषयति तत्र नाद्य इति । पुत्रीत्यादेति—ऋतुगमनेन
पुत्रमुत्पादयेदिति विधावित्यर्थः । तथाचात्र पुत्रस्य भाव्यत्वेन विधेय-
त्वेन प्राधान्यादङ्गत्वाभावेन व्यङ्गापचारे प्रतिनिधिरिति प्रतिनिधिन्या-
यविरोधादिति भावः । न द्वितीय इति विरोधादिति—विरोधमुप-
पादयति अपुत्रमिति । न तत्कृतेति ।—पिण्डोदकक्रिया तत्कृता
अपुत्रकर्तृका न, पुत्रकर्तृकैव पिण्डोदकक्रिया इत्यन्वयः । न तं
प्रति प्रतिनिधिप्रतिनिधिरिति ।—तं प्रति पुत्रं प्रति न प्रतिनिधिः श्रूयते
इति पूर्वैषान्वयः । तथाच पुत्रकर्तृके कर्मण्येव तं प्रति प्रतिनिधि-
विधानं सम्भवति न त्वन्यकर्तृके । एवञ्च पुत्रकर्तृकेऽपि पिण्डो-

विधिरिति । किञ्च पिण्डोदकादिविधिः पुत्रकर्तृको न च कर्तुः-
प्रतिनिधिः । अथापि क्रियाकर्तृत्वांशे प्रतिनिधिर्न फलभोगांशे,
यथा सत्रे सप्तदशानामन्यतमस्य मृतस्य क्रियाकर्तृत्वांशे प्रतिनिधि-
स्तथात्रापीति वाच्यम् । तदपि न, वैपस्यात् । सत्रे ह्यारब्धक्रियस्य
प्रतिनिधिः । प्रकृते त्वत्यन्यासतः क्रियारम्भस्यैवासम्भवात् कथं प्रति-
निधिसम्भवः न च प्रतिनिधिना क्रियारम्भो न्यायवित्सम्मतः ।

दकादिकर्मणि यदपुत्रं प्रति पुत्रप्रतिनिधिविधानं तदन्याथ्यमिति
विरोध इति भावः । नन्वाद्या अन्यकर्तृकक्रियायामपि अन्यं प्रति
प्रतिनिधिविधानमङ्गीकर्तव्यमित्यते दृष्टान्तरमाह किञ्चेति । 'कर्तुः'
क्रियाकर्तुः, 'प्रतिनिधिः' प्रतिनिधित्वं, धर्मधर्मिणोरभेदात् । तथाच
क्रियाकर्तृत्वैवैवमेव सौसादृश्याभावात् प्रतिनिध्ययोग्यत्वात् सौसादृश्या-
देव प्रतिनिधियवहार इति भावः । ननु सप्तदशकर्तृके सत्रे एकस्य
श्रुतिजोष्यपक्षे यथा श्रुतिगन्तरस्य क्रियाकर्तुः प्रतिनिधित्वं तथेहापि
कर्तुरपि पुत्रस्य प्रतिनिधित्वमविशद्भित्याशङ्कते व्यथेति । 'फलभो-
गांशे' क्रियांशे, फलस्य भोगो यस्मादिति युक्त्यते । दूषयति तदपि
नेति । वैयम्बादिति—वैयम्बं स्यादिति । वैयम्बं प्रदर्शयति सत्रे हीति ।
तथाच सत्रे हि ह्यारब्धक्रियस्य कर्तुरभवे अपरस्तत्कर्ता प्रतिनिधि-
र्भवति, भवतु प्रकृते तु क्रियाकर्तुर्देवसत्त्वाभावेन अपुत्रस्य क्रियैव
नान्ति वा क्रियाकर्तृत्वांशे प्रतिनिधित्वावसरः, शिरोनान्ति शिरो-
व्यथेतिवदिति भावः । अथ क्रियारम्भो देवसत्त्वाभावे नान्ति सत्यं, प्रति-
निधिर्नैव क्रियारम्भो तेत्यतीत्यत आह न च प्रतिनिधिर्नेति । न्याय-
विदिति—न भोगोपपत्तयसम्मतः । "कान्तिं प्रतिनिधिर्नान्ति नित्यनैमित्तिके
दिशः । कान्तिमुपपन्नादूर्ध्वं केषिदिच्छन्ति सत्तमाः" इति वचनात्,

अथापुत्रस्य जीवच्छादने स्वकर्तृक एव पिण्डादिविधिरिति तत्रैव प्रतिनिधिरिति वाच्यं । तदपि न, पुत्रप्रतिनिधिसम्भवे जीवच्छादविधेरेवाप्रवित्तेः । किञ्च जीवच्छादस्य स्वकर्तृकत्वेन स्वस्यैव प्रतिनिधिः स्यात् न पुत्रस्य, पुत्रकर्तृकत्वाभावात् । तस्मान्नोक्तविधिद्वयेऽपि पुत्रप्रतिनिधिसम्भवः । किञ्च पिण्डोदकक्रियाहेतोरिति हेतुवचनमप्ययुक्तमेव अपक्षधर्मत्वात् । न ह्यपुत्रस्य पिण्डोदकक्रियाप्राप्तिरस्तीत्युक्तमेवेति । अत्रोच्यते नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्याक्षर्यवादानुगृहीते पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिविधौ पुत्रापचारे चेन्नजाद्येकादशविधः प्रतिनिधिर्विधीयते, तत्र च लोक-

‘श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यादन्योऽपि स्नातृमाचरेत् । अशक्तौ श्रौतमप्यन्यत् कुर्यादाचारमन्ततः’ इति वचनाच्च ।

ननु अपुत्रस्य स्वकर्तृकश्चाद्विधिरस्ति स एव क्रियाकर्ता तदपचारे क्रियाकर्तृत्वाग्ने प्रतिनिधिः सुलभ एव इत्याशङ्कते ध्येति । दूषयति तदपि नेति । स्वस्यैव प्रतिनिधिः—दत्तकादिरिति शेषः । तथाच दत्तकादेः स्वप्रतिनिधित्वं स्यात् न पुनः पुत्रप्रतिनिधित्वम् । नचेष्टापत्तिः । अपुत्रेणैव कर्तव्य इत्यादिवचनविरोधादिति भावः । तस्मान्नोक्तविधिद्वयेऽपीति पुत्रोत्पादनविधौ पिण्डोदकादिविधौ चेत्यर्थः । दूषणान्तरमाह किञ्चेति, अपक्षधर्मत्वादिति । अपुत्रः पुत्रप्रतिनिधिमान् पिण्डोदकक्रियावत्त्वादित्यनुमाने हेतोरपक्षधर्मत्वात्, अपुत्रस्य पुत्रकर्तृकक्रियाप्राप्त्यभावेन न हेतोरपुत्ररूपपक्षवित्तित्वमिति भावः । पूर्वपक्षं समाधत्ते ध्येदं चिन्त्यत इति । अत्रोच्यत इति सिद्धान्त इति शेषः । नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यस्य निन्दार्थवादत्वात् तेनानुगृहीते उक्तमिति तत्सद्वचनिते पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिविधौ इत्यर्थः ।

पुत्रयोः साध्यसाधनभावनिर्वाहकावान्तरव्यापारभूतक्रियापेक्षायां
पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्युच्यते ।

सदेति । वग्याष्टमेऽधिवेत्तव्येत्यादिवदत्रात्रधि प्रतीक्षाभावं
बोधयति । 'पिण्डः' आहुम् । 'उदकम्' अञ्जलिदानादि । 'क्रिया'
श्रौद्धदेहिका दाद्यादि, ता एव हेतुः पुलीकरणे निमित्त' । हेतो-
रित्येकत्वनिर्देशात् निलितानामेषां निमित्तत्व' न प्रत्येकमिति
गमयति । तेन चैकैकार्थेन पृथक् पुलीकरणं किन्तु सर्वार्थमे-
कमेव पुलीकरणमित्यर्थः । पुत्राभावे पिण्डादिलोपप्रसङ्गात् ।
अतएव मनुः—पुत्रप्रतिनिधीनाडः क्रियालोपान्मनीषिण इति ।
क्रियालोपादिति व्यतिरेके हेतुः । पुत्रप्रतिनिध्यभावे क्रियालोपा-
दित्यर्थः । यद्वा अलोपादितिपदच्छेदः अलोपादिति ल्यबलोपे

लोकापुत्तेति—तथाच पुत्तिय लोकां न जयतीत्यनेन पुत्रस्य साधनत्वं
लोकस्य साध्यत्वञ्च वदुर्लभं तदवान्तरव्यापारभूतव्याप्तादिक्रियैव भवति
नतु स्वतः, अन्यथा लोकादिभिः पुत्रैरपि अलोकातापरिहारो भवतु
इति भावः ।

सदेति । अपुत्तियैव कर्तव्य इत्यत्र वचने । वग्याष्टमेऽधिवेत्तव्या
दशमे च मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्वप्रियवादिनीत्यादौ
प्रथमत्वेपेक्षया अष्टमाब्दादिकास्त्रिभिर्भेदनादिवत् नात्र कालप्रतीक्षा ।
अपुत्तत्वावधारणमात्रेण ब्राह्मणादिभिरुपनीतैः शूद्रेण विदाहृष्याग्नेन
पुत्तिः याह्य इति भावः । इदमुपलक्षणम् । सदेत्यनेन कालाशुद्धादि-
रपि नपेक्षणीयः पुत्तित्वादनविधेर्नित्यत्वात् निरवकाशनैमित्तिकत्वाच्च ।
नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि न
कालेन विधीयन्ते । इत्यस्याप्यत्रावकाश इति बोध्यम् । ननु चौरसा-

पञ्चमी, अलोपार्थमित्यर्थः । यद्यपि पुत्राभावे तु पत्नी स्यादित्यादिना पुत्राभावे पत्न्यादीनामपि क्रियाधिकारः श्रूयते तथापि नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादिश्रवणात् पुत्रकृतक्रियाजन्या लोकाः, न स्यादिकृतक्रियया जन्यन्त इत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा पुत्रपत्न्यादीनां तुल्यफलकक्रियाधिकारे तुल्यतया विकल्पापत्त्या अभावविधानानुपपत्तेः । तस्मात् पुत्रकृतक्रियाजन्यलोकविशेषसिद्धौ पुत्रप्रतिनिधिरावश्यक इति । उक्तञ्च मेधातिथिना, तत्र च यदौरसस्य प्रथमकल्पिकत्ववचनं तन्न व्यवहारोपयोगि किन्तूपकारातिशयाय । यथौ-

भावे कथं दत्तकादिः प्रतिनिधिः क्रियते पिण्डादकादिक्रियायाः पत्न्या अपि निर्व्वाहादित्यत आह क्रियाधिकार इति । प्रेतक्रियाधिकार इत्यर्थः । जन्यन्त इति—। इदमुपलक्षणं पत्न्याः पार्व्वणपिण्डदानानधिकारित्वेन पुत्राभावे तत्सत्त्वेऽपि पार्व्वणपिण्डलेपप्राप्तिरित्यपि बोध्यम् । अभावेति—पुत्राभावे तु पत्नी स्यादित्यादिना अभावविधानानुपपत्तेः तुल्यफलतया ऐच्छिकविकल्पेन प्रमाणात्वाप्रमाणात्वादुक्ताद्युदेयसंज्ञेन व्यवस्था स्यात् । न चैतत् समुचितम्, अगत्या ऐच्छिकविकल्पस्य ग्राह्यत्वात् । अतएवोक्तं एवमेवायुदेयोऽपि यद्भीहियववाक्ययोः । विकल्पः संश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यत इति ॥ उक्तार्थं मेधातिथिसंवादं दर्शयति उक्तञ्चेति । प्रथमकल्पिकत्ववचनं—स्वक्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्भि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पिकमिति मनुवचने इति शेषः । क्षेत्रमित्यर्थपरमथवार्थमिति । 'क्षेत्रे' स्त्रियामित्यर्थः, "क्षेत्रभूता स्मृता नारी वीजभूतः स्मृतः पुमान्" इति मानवात् । न व्यवहारोपयोगि—न दृष्टार्थमात्रं किन्त्वदृष्टार्थमपीत्यर्थः । भूयांसमुपकारं—दृष्टादृष्टरूपं आद्वयेषयादिनेति शेषः । क्रियत इति

रसो भूयांसं शक्नोत्युपकारं कर्तुं न तथेतर इति उपकारापचया-
भिप्रायश्च प्रतिनिधिव्यवहार इति । यत्तु तेनैव क्रियालोपादित्यत्र
क्रियत इति क्रिया, अपत्यपुत्पादयितव्यमिति विधिः, तस्य लोपो
माभूदिति नित्योद्ध्ययं विधिः स यथाकथञ्चिद्गृहस्थेन सम्पाद्यः । तत्र
मुख्यः कल्प्य द्यौरसः, तदसम्पत्तावेते कल्पा आश्रयितव्या इति
व्याख्यातम् तच्चिन्त्यं । किं पुत्तोत्पादनविधेर्दत्तकादिविधिः प्रति-
निधिरित्युच्यते आहोस्विदौरसश्च दत्तकादिरिति । नाहः, न
देवताभिन्नशब्दक्रियमित्यस्मिन्नधिकरणे क्रियायाः प्रतिनिधिनिरा-
करणात् । न द्वितीयः, न ह्येषां प्रतिनिधिता सम्भवतीत्यादिपूर्वग्रन्थ-
विरोधात् । तत्र पुत्तोत्पादनविधौ पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गतया प्रति-
निध्यसम्भवाभिधानात् । तस्मात् न क्रियाशब्देन पुत्तोत्पादनविधिः
किन्तु पिण्डोदकक्रियैव वाच्या, पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्यत्रिवाक्यै-
कवाक्यत्वादित्यन्तं ।

प्रयत्नत इति पञ्चम्यास्तमित्, यस्मात्तस्मादिति सामानाधि-
करणात् । ततश्च येन केनापि प्रयत्नेन पुत्रप्रतिनिधिः कार्य इत्यर्थः ।
तत्र च प्रयत्नसामान्यग्रन्थावय्वेकादशपुत्रग्रन्थादेकादशैव प्रयत्नः

क्रिया, तथापि द्विदापदं कर्मश्रुत्युत्पन्नमिति भावः । 'द्विदायाः' पुत्तोत्पा-
दनक्रियाया इत्यर्थः । 'पूर्वग्रन्थविरोधात्' मेधातियेः पूर्वग्रन्थविरो-
धात्, तं स्मारयति न क्षेयानिति ।

प्रयत्नत इति । सामानाधिकरण्यादिति ।—तथापि यस्मात्तस्मा-
दिति विशेषण्यदस्य उपस्थितेन प्रयत्नत इति विशेष्येणान्वये सम्भ-
वति उद्भवस्वभावा यन्दायत्वादिति भावः । अस्मिन्हीनतयेति ।—क्षेत्र-

अभ्यनुज्ञायन्ते । तत्रापि कलौ, अनेकधा कृताः पुत्रा अपिभिर्ये
पुरातनैः । न शक्यास्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरैरिति बृहस्प-
तिसरणात्, दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रह इति च शौनकेन
पुत्रान्तरनिषेधात् दत्तौरसावेवाभ्यनुज्ञायेते । दत्तपदं कृत्रिमस्या-
प्युपलक्षणम्, औरसः चेन्नजस्रैव दत्तः कृत्रिमकः सुत इति कलि-
धर्मप्रस्तावे पराशरसरणात् ।

नचैवं चेन्नजोऽपि पुत्रः कलौ स्यादिति वाच्यं । तत्र नियोग-
निषेधेनैव तन्निषेधात् । अस्तु तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्प इति
चेन्न, दोषाष्टकापत्तेः । कथन्तर्ह्यत्र चेन्नजग्रहणमिति चेत्, औरस-

जनानीनगूढजाद्यशुद्धपुत्राणां शुद्धिजननवाङ्मयादितेजोजन्यादृष्टशक्ति-
हीनतया प्रायशः कलौ जनानां तादृशशक्तेरभावात् । तथाच बृह-
स्पतिः ।—उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु । युगक्रासादश-
क्योऽयं कर्तुमन्यैर्विधानतः । तपोदानसमायुक्ताः कृतचेतायुगे नराः ।
दापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता इति । शौनकेनेति ।—
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाञ्जर्मनीषिण इत्यादिनेति शेषः ।
नियोगनिषेधेनेति—यथा नियोगधर्मो नो नानुबन्धावधोऽपि वा ।
तथोद्धारविभागस्तु नैव सम्यक् वर्तते इति याज्ञवल्कीयात् । ‘अनु-
बन्धा’ एकवत्सा । अनुबन्धेत्युपलक्षणं, बन्धापीति ज्ञेयं, मैत्रावरुणीं गां
वशामनुबन्धामासभेतेत्यादिकवाक्यत्वात् । औरसः चेन्नजस्रैवेति,
विहितप्रतिषिद्धेति ।—नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्त्या विजा-
तिभिरित्याभ्यां मनुपराशरवचनाभ्यामिति शेषः ।

विकल्प इति—ऐच्छिक इति शेषः, वैदिकप्रमाणत्वेन तुल्यबलत्वात् ।
दोषाष्टकं यथा-प्रमाणत्वप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पनात् । तदुक्तोचन-

विशेषणत्वेनेति ब्रूमः । तथा च मनुः स्वचेने संस्कृतायान्तु स्वयमुत्-
पादयेद्भि यं । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पिकमिति ॥

तयोर्मध्ये दत्तकविधिरभिधीयते । स च कः कीदृशः कथञ्च ग्राह्य
इति त्रितयं निरूपणीयं । तत्र क इत्याह शौनकः । ब्राह्मणानां
सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंयुक्तः । तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु
न करयेदिति । 'सपिण्डेषु' सप्तमपुरुषावधिकेषु सपिण्डे ध्वितिसामान्य-
अवणात् समानासमानगोचरे ध्विति गम्यते । तत्र समानगोचरतायां
“सगोत्रेषु कृता ये न्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोचरतां

दानाभ्यां प्रत्येकस्य देयता । ब्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रूयते,
तत्र ब्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्यागः अथप्रतीवयवाप्रामाण्य-
कल्पनं यवे उपादीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्याज्जीवनं स्वीकृतय-
वाप्रामाण्यहानिः । यवैर्यजेतेत्यनेन यवस्य प्रतीतत्वात् ब्रीहिभिर्यजेतेत्य-
नेन ब्रीहिमात्रस्य साधनत्वावगमात् यस्याप्रतीतत्वात् ब्रीहिप्रयोगे
यवस्य परित्याग एव आसीत्, अत उक्तं परित्यक्तयवेति । 'उज्जीवनं'
संख्यापनम् । 'अप्रामाण्यहानिः' प्रामाण्यमित्यर्थः । इति यवे चत्वारो
दोषाः, एवं ब्रीहावपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा इति । स्वमिष्टोऽष्ट-
दोषोऽपीति क्वचित् पाठः ।

'सपिण्डेषु'. सप्तमपुरुषावधिकेषु, सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे निनि-
वर्त्तत इत्याद्युक्तेषु इत्यर्थः । सामान्यप्रवणादिति ।—सगोत्रत्वासगोत्र-
त्वाविशेषादित्यर्थः । 'समानगोत्राः' भ्रातृपुत्रादयः । 'असमानगोत्राः'
दैहिप्रमादय्यधेयादयः । सगोत्रे ध्विति । न सापिण्डं न साप्तपैरुधं
पिण्डनेमान्वयरूपं यावन्तः पिष्टवराः स्युरित्यनेन तस्य पिण्डान्वयरूप-
भेदपिक्तसापिण्डस्य चक्षमायत्वात् । प्रामाण्यमित्यस्य समानगोत्र-

यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते इति वृद्धगौतमीयं वचनं प्रमाणम् ।
 गोत्रतां 'सन्ततित्वम्,' दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः ।
 आयान्ति पुत्रतां सभ्यगन्धर्वीजसमुद्भवा इति कालिकापुराणात्
 सन्ततिर्गोत्रजनन-कुलान्यभिजनान्वयाविति, चिकाण्डीस्मरणाच्च ।
 नतु गोत्रतापदेन गोत्रसम्बन्धो विधीयते सगोत्रेणैव पुत्रीकर-
 णेन तस्य साहजिकतया विधानायोगात् ।

न सापिण्ड्यं विधीयत इत्यपिण्ड्यस्य पुत्रीकरणे, सापिण्ड्यस्य
 प्रतियद्दीर्घः पाश्चपौरुष्यं साप्तपौरुष्यश्च निषिध्यते असमानगोत्रस्य

तायामित्यनेनान्वयः । विधिनेति—विधिनेव वाक्यमात्रस्य साधधारण-
 त्वात् । 'गोत्रतां' सन्ततित्वं, प्रकरणात् सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजना-
 न्वयावित्यस्मरकोषाच्चेति भावः । दत्ताद्या इति—'निजगोत्रेण' प्रतिय-
 दीर्घगोत्रेणेत्यर्थः । निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेनास्य वचनस्य भिन्नगोत्र-
 विषयता स्पष्टमवगम्यते । साहजिकतया प्राप्ताविति शेषः । विधाना-
 योगात् प्राप्तत्वादिति शेषः, यप्राप्तप्रापकश्चक्षयविधित्वसम्भवे प्यनुवाद-
 त्वाद्यान्याय्यत्वादिति भावः ।

न सापिण्ड्यमिति, अतपिण्ड्यस्य पुत्रीकरण इति । तथाच तपिण्ड्य-
 पुत्रीकरणे पाश्चपौरुष्यस्य साप्तपौरुष्यस्य च अवयवान्वयसापिण्ड्यस्य
 सद्रावात् निषेधानवकाशात् । पाश्चपौरुष्यं साप्तपौरुष्यमिति ।—पाश्च-
 पौरुष्यसापिण्ड्यप्राप्तेः पिण्डमादिसम्बन्धा आराप्तमादविवाद्याः कन्या
 भवन्ति आपदमादनेषामिति युक्तमुक्तमात् गात्रमस्तुविषयतादा
 मुख्यकृत्यानुकृत्यविषयतादा, उदहेत् गतमादृजं तदभावे तु ऐशमीम् ।
 पक्षमीं तदभावे तु पिण्डपक्षेत्यर्थं विधिः । सप्तमीश्च तथा प्रयुक्तं पक्ष-

पुत्त्रीकरणे, गोचरिक्थे जनयितुर्न भजेदत्तिमः सुत इति मानवं
 दत्तक्रीतादिपुत्त्राणां बीजवधुः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी
 तदङ्गोचं तत्पालकश्च चेति दृढमानवं वचःप्रमाणं । सोऽयं मुख्यः
 कल्पः, तदसम्भवेऽनुकल्पमाह तदभावेऽसपिण्डे वेति । तेषां स-
 पिण्डानामभावेऽसपिण्डोऽपि पुत्त्रीकार्यः । 'असपिण्डाः' सप्तम-
 पुरुषवद्भिर्भूताः असम्बन्धिनश्च, तेऽपि द्विविधाः समानगोत्रा
 असमानगोत्राश्चेति । तत्रापि पूर्वादाद्यतमेव वचनं प्रमाणम् ।

मीच तथैव च । एवमुदाहयेत् कन्यां न दोषः शाकटायनः । द्विती-
 याम्बा चतुर्थीम्बा पक्षयोः समयोऽपि । असपिण्डाश्च या मातुरसगोत्रा च
 या पितुः । सा प्रशक्ता विजातीनां दारकर्मणि मैथुने । या तु देशानु-
 रूपेण कुलमार्गेण चोदयेत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्यादेतदेव प्रतीयत
 इति चतुर्विंशतिमतीयात् । सप्तमादृच्छंमिति मुख्यः कल्पः । तदभावे तु
 सप्तमीमिति वचनात् पञ्चमादृच्छंमिति मुख्यः कल्पः, तदभावे पञ्च-
 मीमिति पक्षद्वयेऽप्ययं सर्वमतेनानुकल्प इति केशववैजयन्तीति बोध्यम् ।
 मानवमित्यग्निमेषान्वयः । बीजवधुः सपिण्डता इत्यनेन चानयो-
 रसगोत्रविषयत्वं स्पष्टमवगम्यत इति समानगोत्रविषयत्वे गोचरिक्थे
 जनयितुरित्यादीनामसङ्गतेः । सोऽयं सगोत्रसपिण्ड इत्यर्थः । 'अस-
 म्बन्धिनः' सजातीया इत्यर्थः । सर्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव नचा-
 न्वत इति वचनात् । तेषीति—सप्तमपुरुषवद्भिर्भूता असम्बन्धिने-
 ऽप्येत्यर्थः, अष्टमपुरुषादिसगोत्रसन्ततिपरम्पराः । दौहित्रमातुल-
 पुत्रादयस्तु असमानगोत्राः सजातीयाः असम्बन्धिनः सगोत्रा अपि
 सम्भवन्ति । असमानगोत्राः साहजिका एवेत्यर्थः । पूर्वादाद्यतेति ।
 ब्राह्मणानां सपिण्डेऽधितिवचनम् ।

तदयं निर्गलितोऽर्थः । समानगोत्रः सपिण्डो सुख्य', तदभावे
 ऽसमानगोत्रः सपिण्डः । यद्यप्यसमानगोत्रः सपिण्डः सामानगोत्रोऽ-
 सपिण्डश्चेत्युभावपि तुल्यकक्षौ एकैकविशेषणराहित्यादुभयोस्तथापि
 गोत्रप्रवर्त्तकपुरुषात् सपिण्डप्रवर्त्तकपुरुषस्य सन्निहितत्वेनाभ्यर्हि-
 तत्वम् । तेन चासमानगोत्रोऽपि सपिण्ड एव ग्राह्यो मातामह
 कुलीनः सर्वथा सपिण्डाभावेऽसपिण्डस्तत्रापि सोदक- आचतु-
 र्दशात् समानगोत्र- प्रत्यासन्न', तस्याभावे असमानोदक-सगोत्र
 एकविंशात् । तस्याप्यभावे असमानगोत्रोऽसपिण्डश्चेति । तदाह
 शाकलः । सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको
 द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पाल-
 येदन्यगोत्रजमिति । सगोत्र इत्यनेन सोदकसगोत्रौ गृह्येते ।
 'अत्र च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासत्त्यतिशयेन निर्देश दत्ति । तदेवाह वशि-

तदयमिति । समानगोत्रः सपिण्डो मातृपुत्रादि । असमानगोत्र-
 सपिण्डो दौहित्रमातुलपुत्रादि । 'तुल्यकक्षौ' तुल्यबलावित्यर्थः ।
 एकैकेति । असमानगोत्रसपिण्डे समानगोत्रत्वविशेषणराहित्य-सगोत्र-
 सपिण्डे सपिण्डत्वविशेषणराहित्यश्चेत्यर्थः । गोत्रप्रवर्त्तकपुरुषात् समा-
 नोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशादिति, जन्मनाभौ स्मृतेरेके तत्परं
 गोत्रमुच्यते इत्युक्तपञ्चदशपुरुषादित्यर्थः । सपिण्डप्रवर्त्तकपुरुषस्य
 सन्निहितत्वेन सप्तमान्तर्गतत्वेन पञ्चमान्तर्गतत्वेन यद्योतृदेयभोग्यपिण्ड-
 दातृत्वेन च अभ्यर्हितत्वादित्यर्थः । एकविंशादिति ।—सप्तविगुणितत्वात्
 सपिण्डसमानोदकयोः सप्तसख्यातत्वात् तस्यादृष्टिष्वन्यथादित्यर्थः ।
 सगोत्रजमिति—सोदकेति—सोदक-सगोत्रयोः सगोत्रजत्वाविशेषा

छोऽपि । अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति ।
 अस्यार्थः अदूरश्चासौ बान्धवश्चेत्यदूरबान्धवः सन्निहितः सपिण्ड
 इत्यर्थः । सान्निध्यंश्च द्विधा समोचतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च
 भवति । तत्र समोचः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यः, तदभावे
 वज्रपुरुषान्तरोऽपि समोचः सपिण्डः, तदभावे असमानगोचः
 सपिण्डस्तस्याभावे बन्धुसन्निकृष्टः सपिण्डः बन्धूनां सपिण्डानां
 सन्निकृष्टः सपिण्डः स्वस्यासपिण्डः सोदकः इत्यर्थः पर्यवस्यति ।
 तत्रापि सन्निधौ द्विविधः, समोचतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च,
 स्वस्यासपिण्डोऽपि स्वसमानगोचः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डानां
 सपिण्डो मुख्यस्तदभावे वज्रपुरुषान्तरोऽपि समोचः सपिण्डसपिण्डः
 सोदक इति यावत् । सपिण्डसोदकासम्भवे समानगोच एकविंशत्
 ब्राह्मणः । तदभावेऽसमानगोचोऽसपिण्डोऽपि ब्राह्मणः । तदभावेऽस-
 पिण्डेवेति शौनकीयात् । सन्देहे चोत्पन्ने दूरबान्धवं शूद्रमिव
 स्थापयेदिति वशिष्ठलिङ्गाच्च । दूरे बान्धवा यस्यासौ 'दूरबान्धवः'
 गोत्रसापिण्डाभ्यामसन्निहित इत्यर्थः । सन्देहोऽत्र कुलशीलादि
 विषयः । स चासपिण्डेऽसमोचे च भवतीति सोऽप्यनुज्ञायते ।

अन्यत्र तु न कारयेदिति । यद्यपि सपिण्डासपिण्डेभ्योऽन्यो
 न सम्भवति तथापि सर्वेषामपि वर्णानां जातिष्वेव न भ्रान्त्यत
 इति वाक्यशेषेण सपिण्डासपिण्डानां सजातीयत्वेन विशेषणाद्-

दित्यभिप्रायः । दूरे इति—दूरे प्रतिगृह्णीतुर्दूरे स्थिता इति शेषः,
 'बान्धवा' सपिण्डा ब्राह्मण इति शेषः ।

समानजातीयाः सपिण्डा अपिण्डाश्च व्यावर्तन्ते, अप्रतिषिद्धमनु-
मतं भवतीति न्यायेनानुकन्यतया तत्राप्रतिषम्भवात् । अतएव
वृद्धगौतमः । यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतो वा सुतः कश्चित् न
अंगभाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तदित्यसमानजाती-
यस्यांगभाक्त्वं निषेधति, तस्मादसमानजातीयो न पुत्रीकार्ये
इति सिद्धम् । अतएव मनुः । सदृशं प्रीतिसयुक्तं स ज्ञेयो
दत्तिसः सुत इति । 'सदृश' सजातीयम्, सजातीयेष्वयं प्रोक्त-
स्त्वनयेषु मया विधिरिति योगीश्वरस्मरणम् । यत्तु मनुनैव
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् । स क्रौतकः
'सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वेत्युक्तम्' तत्र गुणैः सदृशोऽसदृशो
वेति व्याख्येयं न जात्येति । यत्तु सदृश न जातितः किन्तर्हि
फुलानुरूपैर्गुणैः, तेन । क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो युज्यत
इति मेधातिथिना व्याख्यातम्, यच्च शूद्रोऽपि किल पुत्रो
भवतीत्यभिप्राय इति कल्पतरुव्याख्यानम्, तदुभयमपि सजा-

असमानजातीयाः सपिण्डा इति ।—'असमानजातीयाः सपिण्डा'
ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिपुत्रादयः । "तिस्रो वर्णानुपूर्व्यम्", इत्यादिवचनेन
ब्राह्मणादेर्मैत्रजातीयविवाहप्रतिपादनात् तस्य क्षत्रियादिपुत्रसम्भवात्
सपिण्डान्तु तेषां अथयवान्वयरूपं न तु पिण्डान्वयरूपं, तेषामन्यजा-
तीयत्वेन पित्रादिपिण्डदानानधिकारात् । 'अप्रतिषिद्ध' विधिनिषेधा-
द्विषयमित्यर्थः । 'अङ्गभाजः' अङ्गभाजकमिव नतु पुत्रत्वमित्यर्थः, गोत्र-
रिवथामुगः पिण्ड इत्यनेन गोत्रहरणधनयद्वयपिण्डाधिकाराणां पुत्र-
प्रयोजकत्वावगमात् ।

तीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरित्युदाहृतयोगीश्वरवचन-
विरोधात् जातिष्वेव न चान्यत इति शौनकवचनविरोधाच्चो-
पेक्ष्यम् । यत्तु मनुना स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबाम्भवा
इत्यत्र शौद्रस्य पुत्रप्रतिनिधित्वेन परिगणनं कृतं तच्छूद्रेण
दास्यामुत्पादितस्य अनूढोत्पन्नस्य मुख्यपुत्रत्वाभावात् पुत्रप्रति-
निधित्वमभिप्रेत्येति व्याख्येयम्, जातोऽपि दास्यां शूद्रेण काम-
तोऽंशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्जभागि-
नम् ॥ अभ्रातृको हरेत् सर्वं दुहितृनां सुताहते इति योगी-
श्वरस्मरणात् । तस्मात् सदृशं दातुः प्रतिग्रहीतुश्च सवर्णमित्य-
परार्कव्याख्यैवात्र साधीयसी । याज्ञवल्क्योऽपि सजातीयेष्वयं
प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति ।

सन्निहितसगोत्रसपिण्डेषु च भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इति ।
अभ्युपगतश्चैतद्विज्ञानेश्वराचार्यैरपि भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं
इति । अत्र सोदरभ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्याह, मनुः ।
भ्रातृणामेकजातानामेकचेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वं ते तेन पुत्रेण
पुत्त्रिणो मनुस्मवीदिति ॥ अत्र भ्रातृणां प्रतिग्रहीतृत्वप्रतिपाद-
नात् याज्ञत्वभावोऽवगम्यते । एकजातानामित्यनेनैकेन पित्रा
एकस्यां मातरि जातानामेव ग्रहीतृत्वं न भिन्नोदराणां भिन्न-

भ्रातृपुत्र एवेति । तत्सद्भावेऽन्यो न याज्ञ इत्येवकारेण चोक्त्यते ।
भ्रातृणामिति ।—अन्यथा सपिण्डत्वेन तस्यापि याज्ञत्वापत्तेरिति भावः ।
एकेनैकस्यां मातरीति—तथाचैकशेषेण तदर्थलाभ इति भावः ।
भिन्नपितृकाणामिति—द्वौ सुतौ विवदेयातां दाभ्या जातौ स्त्रिया धने

पितृकाणां वेति गम्यते । भ्रातृणामिति पुंस्त्वनिर्देशात् पदद्वयो-
पादानसामर्थ्याच्च सोदराणां भ्रातृभगिनोनामपि परस्परपुत्रग्रही-
तत्वाभावोऽवगम्यते । तदाह दृढगौतमः । ब्राह्मणादित्रये नास्ति
भगिनेयः सुतः कचिदिति भगिनेयपदं भ्रातृपुत्रस्याप्युपलक्षणम् ।
तेन भगिन्या भ्रातृपुत्रो न ग्राह्य इत्यर्थः सिद्ध्यति, भ्रातृणामेव
ग्रहीतृत्वप्रतिपादनात् । यद्यपि भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितभ्यामित्यने-
नैकशेषोऽवगम्यते ततश्च भ्रातृभगिनीपुत्रयोः भ्रातृभगिनीभ्यां पर-
स्पर पुत्रीकरणमवगम्यते, तथाप्येकजातानामिति भ्रातृविशेषणेन एकं
जातं जातिर्येषां ते एकजाताः, जातिर्जातन्तु सामान्यमिति कोषात्
तेषां समानजातीयत्वप्रतिपादनात् भ्रातृणां पुंसां भ्रातृपुत्रस्य
भगिनीनाञ्च स्त्रीणां भगिनीपुत्रस्य पुत्रीकरणं सिद्ध्यति न भ्रातृ-
पुत्रस्य भगिन्या भगिनीपुत्रस्य भ्रात्रा वा पुत्रीकरणं सम्भवति
स्त्रीपुंस्त्वजातिभेदात् । ननु स्रष्टुच्चरितस्य एकजातानामित्येकस्य
पदस्य सोदरत्वं समानजातीयत्वश्चेत्यर्थद्वयं न सम्भवति स्रष्टुच्चरितः

इत्याद्युक्तानां भ्रातृणामित्यर्थः । तेषामपि एकमातृप्रभवत्वेन भ्रातृ-
शब्दार्थत्वात् । पुंस्त्वनिर्देशादिति—भ्रात्रा भ्रातृपुत्रस्य ग्राह्यत्वे
सिद्धे विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेदिति न्यायेन भगिन्या भ्रातृ-
पुत्रस्य भ्रात्रा वा भगिनोपुत्रस्य ग्राह्यत्वाभावोऽवगम्यते इति भावः ।
पदद्वयोपादानसामर्थ्याच्चेति ।—अन्यथा एकजातानामिति भावदिष्यतु
इत्यादि एकजातानामिति विशेषणवैयर्थ्यात् सोदरभ्रातृपुत्रस्य लाभ-
सुलभ एवेति भावः । एकशेष इति—भ्रातरस्य स्वसारश्चेति विग्रहा-
देकशेषः । एकजातानामित्येकमेवेति ।—अत्र दृढसंवाद दर्शयति अत-
दृष्टीत्यारिमा ।

शब्दः सकृदेवार्थं गमयतीति न्यायविरोधादिति चेन्न । असंसृष्ट्यपि
चादद्यात् संसृष्टो नान्यमात्रज इत्यत्र संसृष्टपदस्य सोदरपरत्वेन
संसृष्टपरत्वेन च विज्ञानेश्वराचार्य्यव्याख्यातत्वादित्यापि तथैवेति न
दोष इत्यलम् ।

बहुवचनं द्वित्वस्याप्युपलक्षणम्, बहुषु द्वयोः सम्भवात् । यदि हि
द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्ष्येदिति द्विपितृकत्व-
सम्भवाच्च । एक एकोऽपि चेदित्यनेन द्वयोर्वह्नाम्वा पुत्रवत्त्वे सुतरां
सुकरं पुत्रग्रहणमन्येषामपुत्राणां गमयति नैकीयैकपुत्रग्रहणं
व्यावर्त्तयति एकपदोपादानसामर्थ्यात् तेनेत्येकत्वनिर्द्देशाच्च । पुत्रः
पुत्रौ पुत्रा वा विद्यन्ते यस्येति मतुप् । तेन चैकस्यापि पुत्रस्य
दानाभ्यनुज्ञाने नत्वेवैकं पुत्रं दद्यादिति निषेधस्याचानवकाशः, स
हि सन्तानाय पूर्वेषामिति हेतुवचनप्रतिपादितपिचादिपूर्वसन्तानस्य
पितृद्वयसाधारण्येनापि पुत्रेण निर्वाहादुक्तनिषेधस्य आचक्षेतिरिक्त-

बहुवचनं ।—भातृणाभित्यत्र बहुवचनं द्वित्वस्याप्युपलक्षणमिति ।
बहुव्यति—तथाच बहुषु द्वित्वस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः । द्विपिता-
वेति । द्विपितेत्यर्थः । अथान्न एक इत्यस्य एकोऽपि चेदित्यर्थकत्वे
केमुतिकन्यायादेकस्याविवक्षितत्वेन द्वयोर्वह्नाश्च पुत्रवत्त्वे अन्येषां
पुत्रग्रहणमस्तु गुरुन्वेत्यादिवचनबोधितगुर्व्यादिह्ननमिव एकस्य पुत्र-
वत्त्वे तु सत्पुत्रग्रहणमन्येषां माभूदिति चेन्न एकपदोपादानवैयर्थ्यात् ।
तेनेत्येकवचनान्ततच्छब्देन अन्येषामेकीयैकपुत्रग्रहणे मनोरभिप्रेतत्वात्
तथाच वचनेऽपिर्न गृहीतः केवलं द्वयोर्वह्ना वा पुत्रवत्त्वेऽन्येषां पुत्र-
ग्रहणप्राप्तये धार्य्यतया व्यपेः संप्रह इति केमुतिकन्यायावसरः । ननु

विषयतासिद्धेः । किञ्च दानस्य स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादन-
रूपत्वात् तस्य चानेन निषेधात् प्रकृते चैकस्योभयसाधारणीकरणेन
स्वत्वनिवृत्त्यभावात् कन्यादान इव दानपदार्थस्य गौणत्वात् । पुत्र-
पदस्यौरसे मुख्यत्वादौरसत्वमेव पुत्राणां सिद्धयति । तेन च भ्रातृ-
कृतपुत्रप्रतिनिधीनां परिग्रहणभावोऽवगम्यते । भवेदित्यनेन
पुत्रवत्तायाः सत्ताप्रतिपादनात् भूतपुत्रत्वं भविष्यत्पुत्रत्वञ्च
व्यावर्त्तयति । तेन धातीतेन भ्रातृपुत्रेणान्यस्य भ्रातुर्न पिता
पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखमित्यादि फलसम्बन्धः न चाना-
गतपुत्रप्रतीक्षायां पुत्रान्तरपरिग्रह इति ।

तच्छब्देनापुत्राणामेव भ्रातृणां परामर्शात् जनकस्य स्वपुत्र-
सम्बन्धाभावव्यावर्त्तनाय सर्वं इति । त इत्यत्र स च, तौ च, ते च
इत्येकशेषादेकस्य दधोर्बहूनां वा पुत्रेच्छया तत्पुत्रीकरणं
भवति । तेनेति—येन जनकस्य पुत्रवत्त्वं तेनैव सर्वेषामपीति । पुत्रे-
णेत्येकत्वनिर्देशादेकस्याप्यनेकपुत्रत्वाभिधानेन नत्वेवैकं पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृहीयादेत्येतन्निषेधस्यात्रानवकाश इत्युक्तमेव । तथाच कालि-

नत्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा इत्यस्य भावतिरिक्तविषयत्वे
जनकपरिग्रहोदयनभिषेद्य सजातीयमात्रद्वरामुध्याययता विर-
ज्येत इत्यत आह किञ्चेति । पुत्रपदस्येति ।—पुत्रवान् भवेदित्यत्रेत्यादि ।
'धातीतेन' मृतेन इत्यर्थः ।

तच्छब्देनेति ।—सर्वे ते इत्यत्र त इति तच्छब्देन इत्यर्थः । अनेक-
पुत्रत्वाभिधानेन इति ।—अनेकेषां पुत्रत्वाभिधानं अनेकपुत्रत्वाभिधानं
तेन । इत्युक्तमेवेति ।—भावतिरिक्तविषयतासिद्धेरित्यनेनेति प्राक्

कापुराणे वेतालभैरवयोः शङ्करात्मजयोरेकेन पुत्रेणोभयोः
 पुत्रवत्त्वं लिङ्गं दृश्यते । अथय ऊचुः ।—अपुत्रस्य गतिर्नास्ति श्रूयते
 लोकत्रेदयोः । वेतालभैरवौ यातौ पुरा वै तपसे गिरिं ॥ पूर्वं तद्व-
 तदारौ तौ तयोः पुत्रा न च श्रुताः । तेषान्तु सम्यगिच्छामः श्रोतुं
 संस्थानमुत्तमं ॥ मार्कण्डेय उवाच । अपुत्रस्य गतिर्नास्ति प्रेत्य चेह
 च सत्तमाः । स्वपुत्रैर्भ्रातृपुत्रैश्च पुत्रवन्तौ हि स्वर्गताः ॥ सम्यक्
 सिद्धिमवाप्स्येह यदा वेतालभैरवौ । हरस्य मन्दिरं यातौ कैलासं
 प्रति हर्षितौ ॥ तदा हरस्य वचनात् नन्दी तौ रहसि द्विजाः ।
 प्रहिदं वचनं तथ्यं सान्त्वयन्निव बोधयत् ॥ नन्द्युवाच । अपुत्रौ
 पुत्रजनने भवन्तौ शङ्करात्मजौ । यतेतां जातपुत्रस्य सर्वत्र
 सुखभागतिः । मार्कण्डेय उवाच । तस्येदं वचनं श्रुत्वा नन्दिनः
 प्रीतमानसौ । एकमेव करिष्यावो नन्दिनश्चेत्यभाषताम् ॥ ततः
 कदाचिदुर्वश्यां भैरवो मैथुनं गतः ॥ तस्यां स जनयामास सुवेशं
 नाम पुत्रकम् ॥ तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वक सुतम् । ततस्तौ
 तेन पुत्रेण स्वर्ग्यां गतिमवापतुरिति ॥

नन्दिनमेकस्यानेकपुत्रत्वं किं युगपदुत्पत्स्यतेऽथवा क्रमेण, नाद्यः
 युगपत् प्रतिगृहीयुरिति विध्यस्यावात्, नापरः पूर्वसंस्कारविरुद्धे
 इति । एकस्यानेकपुत्रत्वे पौराणिकलिङ्गं दर्शयति—अपुत्रस्येति ।
 अकृतदाराविति ।—एतद्धि अकृतदारस्यापि पुत्रग्रहणे लिङ्गं; तेन च
 कृतदारस्यापि तदारमरणे सादृष्टिकन्यायात् प्रपुत्रग्रहणं निरुपद्रवमिति
 पर्यवसितं, अपुत्रत्वस्य हेतोरविशेषात् ।

एवं इति । पूर्वसंस्कारसंस्कृते इत्यर्थः । तदिति ।—तथाच
 जातकर्मादिसंस्काराणां शरीरशुद्धिजनकत्वात् तैरेव देहशुद्धेर्जना-

तत्सजातीयसंस्कारान्तरानुत्पत्तेरिति चेन्न । सप्तदशावराक्ष-
तुविंशतिपरमाः सप्तमासीरन्नितिवत् तत्सर्वशब्दयोर्द्वन्द्वैकशेषेण
प्रतिग्रहीत्वभात्वसाहित्यस्याच विवक्षितत्वात्, तेन दानमपि सहितेभ्य
एव सिद्धति, यथा तुलापुरुषे सहितानामिव ऋत्विजां सम्प्रदानत्वं
प्रतिग्रहीत्वञ्चेति । तदाहुः—इत्यावाह्यं सुरान् दद्यादृत्विग्भ्यो
हेमभूषणमित्यत्र ऋत्विग्भ्य इति बहुवचनान्मिलितानामिव 'सम्प्रदा-
नत्वम्' । तेन च सर्वेषामुपरि गुरुहस्तं कृत्वा तद्वचनक्रमेण ऋत्विद्या-
दीनामृत्विजां हस्तानाधाय भूषणानि देयानीति वाचस्पति-
मित्राः । नच युगपदनेकपुत्रत्वानुत्पत्तिरपि, युगपत्प्रतिग्रहेण
द्रौपदोभाष्यत्ववत् अस्य विलक्षणस्यैवानेकपुत्रत्वस्य प्रसिद्ध्या-
मुध्यायणत्ववत् स्त्रीकारात् ।

पुत्रिण इत्यत्र पुत्र एषामङ्गीति भवनार्थकेनास्तिना पुत्र-
भवनप्रतिपादनात् अभावितस्य च भवनायोगात् प्रतिग्रहीत्वव्यापार

त्वात् अशुद्धिरूपप्रतियोग्यभावात् तत्सजातीयसंस्कारस्य निरर्थकत्वा-
दित्यर्थः । सप्तदशावरा इति ।—सप्तदशन्यूनास्तुविंशतेरधिका न
भवन्तीत्यर्थः, मध्ये यथाकाममिति । उपासीरन् कुर्तुंरित्यर्थः ।
तुलापुरुषेति ।—तुलापुरुषदाने इत्यर्थः । सम्प्रदानत्वमिति ।—वचनं
प्रमाणयति इत्यावाह्येति । 'गुरुहस्तं' गुरोः प्रधानस्य ऋत्विजो हस्त-
मित्यर्थः । 'विलक्षणस्य' अन्यसाधारणस्येत्यर्थः ।

अभावितस्येति ।—अद्वयस्य, यथाविध्यादिगृहीतस्येति दाकर्त् ।
प्रतिग्रहीत्वव्यापार इति ।—तथाच स्वाहपुत्रस्य यथाविधि परियद्देयैव
पुत्रत्व न तु तत्सत्तामात्रेणैवेति भावः । अत्र प्रमाणं दर्शयति तथा-

आचिष्यते । तथाचात्रिः । अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधि-
 सदेति । वशिष्ठोऽपि पुत्र प्रतिग्रहीष्यन् वन्धुनाहूय राजानि चावेद्य
 निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्जुत्वा अदूरवान्धवं वन्धुसन्निवृत्तमेव
 प्रतिगृह्णीयादिति । शौनकोऽपि । दातुः समक्ष गत्वा तु पुत्रं
 देहीति याचयेत् । याचयेदिति प्रयोजके णिच्, तेन यांचनार्थवृत्त
 ब्राह्मणद्वारा याचयेदिति । एतेनाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पितृव्य
 पुत्रत्वम् । अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव
 तस्य कुर्वीत श्राद्धपिण्डोदकक्रियामिति वृद्धत्पराशरस्मरणात्
 इति चोद्यं निरस्तम्, प्रतिग्रहीत्वव्यापारं विना तत्पुत्रत्वानु-
 पपत्तेः ।

नच गूढोत्पन्नदत्तात्मनोः कर्त्तृव्यापाराभावः, गृहे प्रचक्षन्
 उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृत इति दत्तात्मा तु स्वयं दत्त इति
 कर्त्तृव्यापाराश्रयणादिति वाच्यम्, तच्चापि फलस्य क्रियासामाना-
 धिकरणान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनात् । तस्मात् भ्रातृणामेक-
 जातानामिति, अपुत्रस्य पितृव्यस्येतिवचनं न यथाश्रुतमेवार्थवत्
 त्रयोदशपुत्रापत्तेः । नचिष्टापत्तिः, पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां
 स्वायम्भुवो मनुः । तेषां षड्वन्धुदायादाः षडदायादवान्धवा इति
 चात्रिरिति । कर्त्तव्य इत्यनेन कतिरूपप्रतिग्रहीत्वव्यापारो बोध्यते ।
 अपुत्रस्य पितृव्यस्येति ।—अपुत्रस्य पितृव्यस्य भ्रातृजस्तत्पुत्रो भवे-
 दित्यन्वयः ।

फलस्येति । 'क्रिया' व्यापारः । तथाच व्यापारं विना फलानुपपत्तेः
 पुत्ररूपफलस्येति दर्शनात् तच्चापि प्रतिग्रहीत्वव्यापारोऽवश्यं बलवत्

द्वादशसङ्ख्याविरोधात् । नन्वस्यैव सङ्ख्याविरोधः, औरसः पुत्रिका

इति भावः । सङ्केति ।—द्वादशेत्यादिः । केषाञ्चिदिति ।—त्रयोदश-
संख्यावचने पुत्रिकाबीजजयोः औरसेऽन्तर्भावात् । औरसादिस्वरूप-
माह विष्णुः ।—खे क्षेत्रे संस्कृतायां उत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः ।
कानोनादिष्वति-प्रसङ्ग-वारणाय स्वयमिति, काकाक्षिगोलकन्यायात्
संस्कृतायामित्यत्रापि स्वयमित्यस्य परामर्शः, कुण्डगोलकयोदतिप्रसङ्ग-
वारणाय यौनभवे चातिप्रसङ्गनिवृत्त्यै स्वमात्रसंस्कृतेति वक्तव्यं, तथाच
स्वमात्रक्षेत्रे धर्मपत्न्यां स्वमात्रसंस्कृतायां स्वयमुत्पादित औरस इति
सिद्धम् । नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन चोत्पादितः क्षेत्रजो द्वितीयः ।
वाग्दानानन्तरमेव मृतपतिकायां स्त्रीवभार्यायां व्याधितभार्यायां वा
पुत्रोत्पत्त्यर्थं गुह्यभिर्नियुक्तायां गुह्येनृज्जतिनैव देवरेण कनिष्ठेन ज्येष्ठेन
वा भर्तुर्भ्रात्रा तदभावे सपिण्डेन तस्याप्यभावे सगोत्रेण तस्याप्यभावे
अन्येनोत्तमवर्णेन ब्राह्मणेन वा य उत्पादितः सम्यक्तस्य स्त्रीवादेश्च क्षेत्रजः
पुत्रो भवति इत्यर्थः । स्वयमुत्पादनाभावेनास्यौरसात् द्वितीयत्वं । औरसो
धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्त्विति याज्ञवल्क्योये
यत् क्षेत्रजस्य द्वितीयत्वमुक्तं तत् वाग्दत्ताभिर्वायां विज्ञेयं । तत्र अयं
संस्काराभावेन स्वयमुत्पादनाभावेन च कक्षादयान्तरितत्वात् विप्र-
कर्षात् तृतीयत्वमुक्तं युक्तमेव । क्षेत्रजः पुत्रः संविदा उभयोरपि
द्यामुष्यायणो भवति, यथाह मनुः ।—क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजाद्ये
यत् प्रदीयते । तस्यैव भागिनो दियौ बीजौ क्षेत्रज्ञ एव चेति ।
'क्रिया' सम्बित् । यत् औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुत इति
पुत्रिकापुत्रस्य द्वितीयस्थाने गणनं तत् स्त्रीस्यपुत्रिकापुत्रविषयम्,
तस्याः सोत्पन्नत्वेन पदोत्पन्नात् क्षेत्रजात् उत्पद्यत्वात् । पुत्रिकापुत्र-
ज्ञतीयः । अक्षेत्रोत्पन्नसोत्पन्नत्वयोरभावेन कक्षादयान्तरितत्वात्

नन्विदमप्रयोजकं यत्पिण्डरिक्त्याभावादपुत्रत्वमिति अप्र-
 सास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः । पौनर्भवश्च नैवेते पिण्डच्छ्रव्यां-
 शभागिन इति विष्णुना कानीनादीनां पुत्रत्वेऽपि पिण्डरिक्त्याभाव-
 दर्शनात् । तथा पिण्डरिक्त्याभावेऽप्यकृतस्यैव भ्रातृव्यस्यास्तु पुत्रत्वं
 काचित्तिरिति चेत्तु मैवं । पिण्डदोऽंशहरश्चैषामित्यनेन पिण्डरिक्त्य-
 भागित्वं हि पुत्रत्वस्य प्रयोजकमुक्तं तदभावे क्लीवादेरिव पुत्रत्व-
 स्वरूपमत्तामात्रस्याप्रयोजकत्वात्, अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः
 सृष्टेति विधिप्रत्ययश्रवणेनाकृतस्य पुत्रत्वायोगाच्च । नच भ्रातृव्येत-
 रविषयोऽयं विधिरिति वाच्यम्, सक्तोचै प्रमाणाभावात्, प्रत्युत
 एकमेव करिष्याव इत्युपक्रमस्य तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वकं
 सुतमिति वेतालीयभैरवपुत्रपुत्रीकरणनिङ्गविरोधाच्च । किञ्च
 यच्च दशानां सोदराणां मध्ये पञ्च प्रत्येकं दशपुत्राः पञ्च च अत्यन्त-
 गपुत्रास्तच्च पञ्चानामपुत्राणां प्रत्येकं पञ्चाशत्पुत्रत्वापत्तिः, पञ्चा-
 शत्तु पुत्राणां प्रत्येकं प्रत्येकं दशपितृकतापत्तिरित्याद्यनेकोपप्रवः ।
 नचेष्टापत्तिः पुत्रप्रतिनिधिः कार्य्य इत्युपदिश्यगतैकत्वविव-
 चयात् । एकचेत् पुत्रवान् भवेत् सर्वे ते तेन पुत्रेणेत्यत्र पुत्रपुत्र-
 यतोऽभयोरपि प्रत्येकं युनैकत्वविरोधाच्च । न च स्वपुत्रैर्भात्य-

पिण्डरिक्त्याभाव इति । —पुत्रस्याग इति हेतुः । शरीरेण इति । —
 अपुत्रेणैव कर्त्तव्य इति सामान्यवचनमर्थे प्रमाणाभावात् । वेता-
 लोऽपि । —तमेव यदे तनयं इत्यत्र यजे इत्यनेन प्रतिपद्योतृणां-
 प. रक्त इत्यमरमत्तात् । उपदिश्यगतैकत्वे इति । —पुत्र प्रतिनिधिः
 कर्त्तव्य इति विधेः प्रतिनिधेर्विधिविषयत्वे भेदादयमिति भावः ।

तैश्च पुत्रवन्तो हि स्वर्गता इत्यत्र भ्रातृपुत्राणां बज्जत्वश्रवणात्
बहवोऽपि भ्रातृपुत्रा अकृता एवैकस्य पुत्रा भवेयुरिति वाच्यम्, तस्य
लौकिकसिद्धबज्जत्वानुवादकार्यवादगतत्वेनाविवक्षितत्वात् । अस्तु-
पक्षे तु एकेनैव प्रकृतनित्यविधिसिद्धावनेकोपादानस्य वैयर्थ्यादशा-
स्त्रीयत्वाच्च । तस्मात् सन्निहितसगोत्रमपिण्डेषु भ्रातृपुत्र एव पुत्रो-
कार्य इति स्थितम् । ततश्च कृतत्वेन प्रथमं धनपिण्डभागित्वं अकृत-
त्वेन च स्वस्वस्थान इति विष्णुवचनन्तु पूर्वपूर्वपरिगणितपुत्रसङ्गाव-
विषयमिति न कोऽपि विरोधः । नचैवं सर्वासामेकपत्नीनामेका
चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणी मन्त्रुरजवीदित्य-
त्राप्यकृतस्य पुत्रत्वं न स्यात् । नचेष्टापत्तिः, आचारविरोधात् । पित्र-
पत्न्यः सर्वा मातर इति पित्रपत्नीत्वमात्रनिमित्तकमाहृत्यव्यपदेशवि-
रोधाच्चेति चेत्तैवं । सपत्नीपुत्रस्य साक्षाद्भर्तृव्यवारब्धतया अकृत-
स्यापि पुत्रत्वसम्भवात् वचनन्तु नियमार्थं इत्युक्तमेव । भ्रातृव्ये तु
दम्पत्योरन्यतरस्याप्यवयवसम्बन्धाभावात् नाकृतस्य पुत्रत्वमिति ।

लौकिकसिद्धेति । लोके बज्जभिरपुत्रैर्भ्रातृपुत्राः परिगृह्यन्ते
इत्यभिप्रायेण भ्रातृपुत्रैरिति बज्जवचनं कृतं । अतएव बज्जत्वस्य लौक-
प्राप्तत्वादानुवादः, अतएवाच्यते लौकिकसिद्धेत्यादि । तथाचानिकाभि-
प्रायेण बज्जवचनं कृतमिति फलितं । प्रकृतनित्यविधीति ।—पुत्र-
मुत्पादयेदिति प्रकृतनित्यविधिसिद्धावित्यर्थः । स्वस्वस्थान इति ।—
तो दुहितृस्त्वैवेत्यादिवचनेऽप्युक्ते इत्यर्थः । विष्णुवचनमिति ।—अप्र-
शस्तास्तु कालीनगूढोत्पन्नसहोदजाः । यौनभवंस्तु नैवैते मिष्टरिक्-
थाशभागिन इति विष्णुवचनमित्यर्थः । नैवमिति ।—अकृतस्य पुत्रत्वं

सत्तेर्निर्णयामकत्वात् । शूद्रजातिव्यति । अत्रापि प्रत्यासत्तिः
पूर्ववदेव । गुरुगोत्राश्रवणाच्च गुरुगोत्रसमेऽपि वेत्यसंज्ञाप्रवृत्तिः ।
तेन शूद्रजातिमात्र इति सिद्धयति ।

तदाह ब्रह्मपुराणम् । शूद्राणां दामवृत्तीनां परपिण्डोपजी-
विनां । परायत्तशरीराणां न कश्चित् पुत्र इत्यपि । तस्मात् दामस्य
दामरास्य जायते दाम एव हीति । त्रैवर्णिकानां त्रैवर्णिकानुलोम-
जानाश्चोत्कृष्टत्वात् प्रतिलोमजानाश्चापकृष्टत्वात् न कश्चित् पुत्रः
कर्तुं शक्यते इति शूद्र एव पुत्रीकार्यः दामदास्यत्पन्नत्वादिति ।
ननु क्षत्रियादिवाक्यत्रयं नारम्भणीयं न्यायसाध्येन पूर्ववाक्यादेव
तदर्थसिद्धेः आरम्भो वापि सर्वेषाञ्चैव वर्णानामित्यनेन पौनरुक्त्या-

व्यत्रापीति । — वैश्यजातावमीत्यर्थः । राजन्यविशामिति । — इतिशब्देन
प्रष्टव्योक्त इत्याश्रयाधनप्रतीकपरिग्रहः । व्यत्राप्रवृत्तिरिति । — व्यत्र शूद्र-
जातावित्यर्थः ।

त्रैवर्णिकानामिति । — ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामित्यर्थः । त्रैवर्णिक-
ानुलोमेति । — मूर्द्धावसिक्तादीनामित्यर्थः । प्रतिलोमजानां रघ-
कारादीनामित्यर्थः । 'कश्चित्' सजातिभिन्ने । क्षत्रियादिवाक्यत्रय-
मिति । — क्षत्रियाणां सजातौ वै गुरुगोत्रसमेऽपि वेत्येकं वैश्यानां
वैश्यजातिव्यत्यपरं शूद्राणां शूद्रजातिव्यत्येकचेतित्रयमित्यर्थः । नार-
म्भणीयं इति । — न वक्तव्यमित्यर्थः । पूर्ववाक्यादेवेति । — ब्राह्मणानां
सपिण्डेषु इति भौगनीयपूर्ववाक्यात् इत्यर्थः । ननु ब्राह्मणानां सपिण्डेषु
इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणपदश्रवणात् वचनस्य तद्विययस्यमेव, क्षत्रियाणां
प्रादुर्गं क्षत्रियाणामित्यादिवचनं कथं नारम्भणीयमित्यत आह आर-
म्भेति । सर्वेषाञ्चैव वर्णानामिति । — क्षत्रियाणां सजातौ वा इत्या-

चेति चेत् मैव । क्षत्रियादिपदे क्षत्रियादिसमानधर्मकमूर्द्धा
वसिक्तादीनामपि प्राप्त्यर्थत्वात् । ब्राह्मणेन क्षत्रियायास्तुत्यादित
क्षत्रिय एव भवति, क्षत्रियेण वैश्याया वैश्य एव, वैश्येन शूद्रायां
शूद्र एव भवतीति शङ्कसरणात् । सजाताविति क्षत्रियादिसमान
धर्मत्वेऽपि मूर्द्धावसिक्तादीनां क्षत्रियादिपुत्रत्वभावबोधनायेति ।
तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेत्यानुपूर्व्यलिङ्गात् । नच सर्वेषामित्यनेन पौन-
रुक्त्य तस्य वर्णानामनुलोमानाञ्च सजातिनियमानुवादेन प्रतिलो-

दिभिस्तदर्थोभिधानेन पौनरुक्त्याचेति भावः । क्षत्रियादिसमानेति ।—
तथाच ब्राह्मणानामित्यादिवचने न्यायसाम्यात् तत्सजातीयब्राह्म-
णादिवर्णानां सपिण्डेष्वस्तु पुत्रग्रहणं मूर्द्धावसिक्तादीनां वर्णत्वाभावेन
तत्प्राप्त्यर्थं क्षत्रियादिवचनमारब्धं अन्यथा तेषां व्यवस्था न स्या-
दिति भावः । मूर्द्धावसिक्तादीनां क्षत्रियादिसमानधर्मत्वेन क्षत्रि-
यादिव्यपदेशमुपपादयति ब्राह्मणेनेति । ननु शङ्कवधनात् मूर्द्धाव-
सिक्तादीनामपि क्षत्रियादिपदैरुपात्तत्वात् क्षत्रियादीनां मूर्द्धाव-
सिक्तादीनाञ्च परस्परं पुत्रपरिग्रहेऽस्तु इत्यत आह सजाताविति ।
तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेति ।—आद्यर्थेनेति शब्देन हे तथैका यथाक्रम
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वा शूद्रजन्मन इत्युक्तप्रतीकपरिग्रहः ।
अस्यार्थः । वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रो भार्याः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या,
क्षत्रियस्य द्वे क्षत्रियवैश्ये, वैश्यस्यैका वैश्येव, शूद्रस्य स्वा सजातीयैव
तत्र सजातीया मुख्या तदभावेऽसजातीया अनुकल्प्य तथाच वर्णक्रमेण
द्वारा अनुकल्प्यवत् वर्णक्रमेण पुत्रप्रतिनिधिर्भवति न वर्णजातीनां पर-
स्परं पुत्रप्रतिनिधिव्यवस्था सादृष्टिकन्यायादिति भावः । सजाति
नियमानुवादेनेति ।—तथाच क्षत्रियाणां सजातीया वैश्यादिपूर्ववर्णानामेव

मानां तदभावबोधनार्थत्वात् तदेवाह सर्वेषामिति । वर्णपदोपादान-
नसामर्थ्यात् वर्णानामेव सजातिनियमः स्यात् नानुलोमजानामिति
तन्नाशार्थं सर्वपदोपादानं, प्राप्तिश्च वर्णसमानधर्मत्वात् नच वर्ण-
विशेषणं तत् चकारानुपपत्तेः ततश्च वर्णानामनुलोमजानाश्च जाति-
व्येवेति नियमो नान्यतो नान्येषु प्रतिलोभेऽप्यित्यर्थः ।

नन्विदं पूर्ववाक्यप्राप्तप्रत्यासत्त्यपवादकतयैव कुतो नेध्यते अदूर-
वान्धवमिति वशिष्ठवाक्यविरोधादिति चेन्न, तस्य ब्राह्मणवाक्यैक-
वाक्यतयोपसंहारादिति चेत् मैव' अपवादलौकिकवैदिकप्रत्यासत्ति-

वर्णानामनुलोमजानाश्च सजातिनियमे सिद्धे सर्वेषाञ्चैव वर्णानामिति
कथनेन 'सिद्धे सत्यादम्भो निहमायेति' न्यायात् वर्णानामनुलोमजाता-
नाश्च सजातिनियममनूय प्रतिलोमजानाश्च सजातिनियमो नास्तीति
विधानार्थं तदारम्भः सकारणानुवादो नैव दोषावह इति भावः ।
तदिति सर्वेषामिति यदं चकारानुपपत्तेः सर्वेषाञ्चैवेति चकारा-
नुपपत्तेः ।

नन्विदमिति ।—ब्राह्मणानां सपिण्डेऽप्यिति पूर्ववाक्ये सापिण्ड्यादि—
प्रत्यासत्त्यपवादकतयैत्यर्थः । तथाच विशेषवचनात् ब्राह्मणानां तथास्तु
क्षत्रियाणां सजातीया इति सामान्यवचनेन जातिमात्रे पुत्र्यपदं
स्यात् न सापिण्ड्यादिप्रत्यासत्तिरादर्शनीया इति पूर्वप्रक्षयितुराशयः ।
अदूरवान्धवमिति ।—तथा च ब्राह्मणानां सपिण्डेऽप्यित्यदिविशेषवचने-
नैकवाक्यत्वात् अदूरवान्धवमिति वचनं ब्राह्मणमात्रविषयमेव नान्य-
विषयं, स्पष्टस्य तु विशेषान्नैकपसंहार इष्यते इति न्यायविरोधा-
दित्यर्थः । अपवाद इति ।—आह आहपुत्रादिषु पित्राद्यवयवसम्बन्धेन या
प्रत्यासत्तिः सा वैदिकी, आह प्रत्यक्षसिद्धत्वात् भार्यादिषु च अस्मिन्नि-

नियामकवृद्धव्यवहाररूपन्यायविरोधात् प्रयोजनाभावादिति प्रस-
ङ्गात् । अनेनैव प्रत्यासत्तिसामान्यापवादे दौहित्रो भागिनेयश्चेति
प्रत्यासत्तिविशेषापवादासङ्गते च तस्मात् यथोक्तव्याख्येन प्रयोजनव-
तीति ।

प्रत्यासत्तिसामान्यात् प्राप्तयोर्दौहित्र इति तुशब्दस्य चावधा-
रणार्थतया शूद्रेरेवेति नियमात् चैवर्णिकव्यावृत्तिः, तत्र हेतुमाह
ब्राह्मणादित्रय इति । कचिदपि शास्त्रे भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वा-
दर्शनात् शूद्रविषयत्वमेवेति समुदायार्थः, भागिनेय इत्यविवक्षितं

रस्थीनि मासेर्मांसानीत्यादि श्रुतेरवयवैकताक्षेपात् तत्र वैदिकप्रत्यासत्तिः
उक्तश्रुतिरूपवेदसिद्धत्वात् अपवादश्चासौ लौकिकवैदिकप्रत्यासत्ति-
श्चेति तन्नियामकस्तन्निश्चायको यो वृद्धव्यवहाररूपो न्यायस्तद्विरोधा-
दित्यर्थः । प्रयोजनाभावादिति ।—सन्निहितसमिष्टादिपरित्यागेन स-
जातिमात्रप्रहणव्यवस्थायां दृष्टप्रयोजनाभावात् इत्यर्थः । अतोति ।—
ब्राह्मणानां समिष्टेष्वित्यादिना प्रथमं समिष्टप्रहणस्य लक्षितत्वात्
तद्ग्रहणे लक्ष्ये लक्षणगमनमवाधितं स्यात् । तत्सत्त्वे सजातिमात्रप्रह-
णेऽलक्ष्ये स्वीकार्यं अलक्ष्ये लक्षणगमनरूपातिप्रसङ्गादित्यर्थः । अने-
नैवेति ।—क्षत्रिययोः सजातौ वा इत्यनेनैवेत्यर्थः । प्रत्यासत्तिसामान्ये-
नेति ।—एतद्वचनेनैव समिष्टादिप्रत्यासत्तिसामान्यस्यापवादे दौहित्रो
भागिनेयश्चेत्यनेन प्रत्यासत्तिविशेषस्यापवादासम्भवादित्यर्थः, तथाचा-
पवादस्यापवादोऽसम्भव इति भावः । उपसंहरति तस्मादिति ।

तुशब्दस्येति । शूद्रेऽस्त्वित्येति शेषः । ननु ब्राह्मणादित्रये नास्ति
भागिनेयः सुतः कचिदित्यत्र मुनेर्भागिनेयपदप्रयोगवैयर्थ्यात् तत्तत्पदं
द्विर्वाचितमेवेति चेत्तत्राह द्विर्वाच्यमित्येति । हेतौ चेति ।—

हेतौ व्यर्थविशेषणतापत्तेः विवक्षायां भागासिद्धेश्च दौहित्रभागिनेयौ
शूद्रविषयौ शास्त्रान्तरे त्रैवर्णिकविषयत्वाभावात् यथा सुरापाना-
दाविति तेनोभयोस्त्रैवर्णिकविषयत्वासिद्धिः ।

अथेदं वाक्यद्वयं शब्दविधयेव स्वस्वविषये प्रमाणं नानुमान-
विधया, तेन भागिनेयमात्रस्यैव त्रैवर्णिकविषयत्वाभावो न दौहित्र-

भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शनादिति हेतौ । भागिनेयविशेषणस्य
व्यभिचादावाकर्तृत्वेन वैयर्थ्यात् त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शनादित्यनेनैव विव-
क्षितार्थत्वाभादिति भावः । भागासिद्धेश्चेति । दौहित्रभागिनेयौ
शूद्रविषयौ शास्त्रान्तरे भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शनादित्यनुमाने
पक्षांशे भागिनेये शास्त्रान्तरे भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शना-
दिति हेतोर्निर्वृत्त्येऽपि दौहित्ररूपपक्षांशे तस्यावृत्तित्वात् भागासिद्धि-
रिति, यथा व्यभिधेयं प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र धर्मशब्दस्य पुण्यार्थ-
कृत्यकल्पनया भागासिद्धरभिधानं, तथाच न्यायविदः पक्षतावच्छेदकता-
मानाधिकरण्येन हेत्वभावेऽभागासिद्धिरिति । सुरापानादाविति ।—
यथा सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्मृत इति स्मरणात् सुरा-
पानं शूद्रविषयं त्रैवर्णिकविषयत्वाभावादिति तथेत्यर्थः ।

शूद्रेरेव दौहित्रभागिनेयो पुत्रीकार्यैः इति नियमदायीय पूर्व-
पक्षसिद्धान्ताभ्यां विचारयति अथेति । इदमिति ।—‘दौहित्रो
भागिनेयश्चेति, ‘प्राप्त्यादित्रयेनास्ति’ इति वाक्यद्वयमित्यर्थः । शब्देति ।
शब्दरूपेण स स विषये दौहित्रोभागिनेयश्चेति प्राप्त्यादित्रये
नान्तोति शब्दप्रमाणप्रमेये शूद्रकर्तृक दौहित्रभागिनेयपुत्रीकरणरूपे
प्रमाणदोषा भागिनेयताचपुत्रतत्त्वनिषेधरूपेण । नानुमानविधया ।—
दौहित्रभागिनेयो शूद्रविषयो शास्त्रान्तरे त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शनादित्य-
नुमानरूपेण तथाच शूद्राणां दौहित्रभागिनेययोः पुत्रीकरणविधिः

मेति वाच्यं तदपि न, वाक्यभेदापत्तेः, दौहित्रस्य त्रैवर्णिकेषु विकल्पापत्तेश्च । अदूरबान्धवत्वेन प्राप्तत्वात् शूद्राणामेवेति नियमेन निषिद्धत्वात् ।

यद्वा शूद्राणामेवेति नियमेन दौहित्रस्य त्रैवर्णिकेषु निषेधः सिध्यति । त्रैवर्णिकानां भागिनेय एव न भवतीति नियमेन दौहित्रस्य प्राप्त्यश्च सिद्ध्यतीति [विकल्पः । किञ्च शब्दविधया प्रामाण्ये पूर्ववाक्ये किं नियमः परिसङ्ख्या वा स्यात् । कथं नियमः कथञ्च परिसङ्ख्या । दौहित्रभागिनेयावेव शूद्रानामिति नियमः पक्षे

ब्राह्मणादीनां भागिनेयमात्रस्य पुत्रीकरणनिषेधः, दौहित्रो भागिनेय-
स्येत्यत्र दौहित्रभागिनेयशब्दश्रवणात् ब्राह्मणादिष्वपि नास्तीत्यत्रापि
भागिनेयशब्दश्रवणाच्चेति भावः, तथाच 'वाक्यद्वयं नत्वेकवाक्यमिति
फलितं । दूषयति तदपि नेति । वाक्यभेदापत्तेः ।—नचैतदिष्यते 'सम्भ-
वत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदेन चेष्टते, इति न्यायविरोधात् । मुने-
दौहित्रपदश्रवणात् वाक्यद्वयमस्तु का क्षतिरित्याह दौहित्रस्येति ।
विकल्पं दर्शयति अदूरबान्धवत्वादिना शूद्राणामेवेति नियमेन त्रैव-
र्णिकेषु दौहित्रस्य निषेधात् वैदिकप्रमादत्वेनोभयोस्तुल्यवस्तुत्वात्
तुल्यवस्तुविरोधे विकल्प इति न्यायानवकाशात् ।

ननु दौहित्रभागिनेयौ शूद्राणामेवेति नियमेन ब्राह्मणादीना-
मुभयोरनिषेधमात्रौ भागिनेयमात्रस्य निषेधार्थं ब्राह्मणादिष्वपि नास्ती-
त्यस्य वाक्यस्य सार्थकत्वे क्व विकल्पावसर इत्याह यदेति । 'पूर्ववाक्ये'
दौहित्रो भागिनेयश्चेति पूर्ववाक्ये इत्यर्थः । विधिपरिसङ्ख्यायाः
शरीरमाह दौहित्रभागिनेयावेवेति । नियम इति ।—पक्षे प्राप्तत्वा-
त्प्राप्तपक्षान्तरमापद्यं नियम इति तदस्यत्वात् । परिसंख्यामाह पक्ष

दौहित्रादि पक्षे च भ्रातृव्यादेः प्राप्तत्वात् । शूद्राणामिव दौहित्र-
भागिनेयाविति च परिसङ्ख्या दौहित्रादिष्वतुर्ध्वपि वर्णेषु युगपत्-
प्राप्तत्वात् । तत्राद्ये भ्रातृव्यादिविधायकसामान्यशास्त्रस्य बाध,
सर्वेषामिव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यत इत्यत्र जातिपदस्य दौहि-
त्रादिपरतया सङ्कोचः, दौहित्रभागिनेययोरभावे पुत्रीकरण-
भावप्रसङ्गश्चेति । परिसङ्ख्यापक्षे तु शूद्राणामिवेत्यनेनैव चैवर्णिकेषु
तन्निषेधसिद्धौ ब्राह्मणादिष्वे नान्ति इत्यादि पुनस्तन्निषेधकवाक्य-
वैयर्थ्यापत्तिरिति । तस्मादनुमानविधौ वाक्यद्वयव्याख्या साधीय-
मीति । किञ्च न्यायमूलिकाया अनुमानविधायाः श्रुतिमूलिकायाः

इति ।—पक्षे रागपक्षे शूद्राणामिव दौहित्रभागिनेयाविति । तथाच
एकस्य दौहित्रविषयकपुत्रीकरणस्य शूद्रेषु चैवर्णिकेषु च प्राप्तस्य
चैवर्णिकतो निवृत्त्यर्थं शूद्रेषु विधीयते इति तात्पर्य्य एकस्यानेकत्र
प्राप्तस्य ध्वन्यतो निवृत्त्यर्थं एकत्र पुनर्व्यञ्जन परिसङ्ख्येति तत्त्वच्छ्रुतात् ।
क्रमेण दृश्यति तत्राद्य इति बाध इति—नियमस्य सायोग्यवच्छेद-
फलप्रत्यक्षमित्य खदारनिरस्त सदेतिवत् ध्वन्ययोग्यवच्छेदफलकत्वमस्तीति
तात्पर्य्यम् । जातिपदस्येति ।—शूद्रविषय इति शेषः । ननु दौहित्र-
भागिनेयवचनेन सर्वेषामपि वर्णानामिति सामान्यबाधस्यावश्य-
म्भावश्च सामान्यविशेषन्यादावप्यत्र स्याद दौहित्रभागिनेययोरिति ।
पुत्रीकरणभावप्रसङ्गश्चेति ।—इत्यापत्तेः तस्माच्चारविरोधादिति भावः ।
परिसङ्ख्यापक्षे दोषमाह शूद्राणामिवेतीति ।—तन्निषेधनिष्ठाविति
विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधनिष्ठेति । न्यायात् उपसहरति तस्मा
दिति । दृष्टदान्तरं प्रदर्शयति त्रिषेति । न्यायमूलिकाया इति ।—
सूत्रोर्विरोधे न्यायम्, प्रसङ्गान्न व्यस्यारस्त इत्यादि वचनानुमा

शब्दविधाया श्रुत्वात् श्रुतिकल्पने श्रुतिद्वयकल्पनाच्च न्यायमूलकत्वे
च नास्तीतिवर्त्तमानोपदेशो लिङ्गम्

यदा तु दौहित्रो भागिनेयो वा शूद्राणां विहितः सुत इति
पाठस्तदापि शूद्राणामेव शूद्राणामपीति वेत्यन्वयसंग्रहयुदासाय
नियमपरतामेव स्पष्टीकर्तुं ब्राह्मणादिष्वप्येवमवृत्तेरेकवाक्य
तैव नियमपरता चेयं । दौहित्रभागिनेयकर्मकपुत्रीकरणभाव-
नायामनियमेन चतुर्णामपि वर्णानां कर्तृत्वेन प्राप्तौ शूद्रनियमेन
शूद्राणामेवेत्यन्वयः सिध्यति, तथा च भागिनेयपदं दौहित्रस्याप्युप-

नापेक्षया शब्दबोधस्य गौरवात् । न्यायमूलकतयेकवाक्यत्वे प्रमाणं
दर्शयति न्यायमूलकत्वे चेति, तथाच भिन्नवाक्यत्वे दौहित्रोभागि-
नेयश्च शूद्रेषु क्रियते सुत इतिवत् ब्राह्मणादिष्वपि नास्तीत्यत्रापि क्रियते
कर्तव्यत्वादेत्यादिविध्यर्थकक्रियापदं मुनीनामुचितं स्यात्, नास्तीति विध्य-
वाचकवर्त्तमानार्थकप्रयोगस्यानैचित्यादिति भावः । वर्त्तमानोपदेश
इति :—वर्त्तमानकथनमित्यर्थः । ‘लिङ्ग’ हेतुः ।

अन्वयसंग्रहयुदासेति—तथाच दौहित्रोभागिनेयो वेत्यत्र वा-
शब्दस्यावधारणार्थत्वसमुच्चयार्थत्वसम्भवात् तदर्थलाभः, “वा स्याद्वि-
कल्पेऽपमयोदेवार्थे च समुच्चये” इतिकोशात् । एकवाक्यतैवेति, नियम-
परतैवेति ।—यदा तु दौहित्रो भागिनेयो वा इति पाठस्तदापि
तत्पार्थक्ये नियमपरता इत्यर्थः । इयं दौहित्रभागिनेयो शूद्राणा-
मेवेत्येवमस्या एतदेवाभिप्रेत्य स्वयमेव याचये दौहित्रेति । अनिय-
मेनेति ।—ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यं पुत्रसदृश इत्यादि सामा-
न्यवचनात् । शूद्रनियमेनेति ।—दौहित्रोभागिनेयश्चेत्यनेनेति शेषः ।
शूद्राणामेवेत्यन्वय इति ।—अन्यथा ब्राह्मणानां सपिण्डेषु इति सामा-

लक्षणमेव, अन्यथा दौहित्रभागिनेययोः शूद्रविषयत्वनियमा-
सिद्धेः । सिद्धौ वा दौहित्रस्य त्रैवर्णिकविषये विकल्पापत्तिरित्युक्त-
मेव । यद्येवं तर्हि भागिनेयस्य त्रैवर्णिकविषयत्वाभाव एव दौहित्र-
भागिनेययोः शूद्रविषयत्वेन साध्यतामिति चेन्न । शूद्रविषयत्वा-
दित्यनेनैव सिद्धौ दौहित्रभागिनेयपदोपादानवैयर्थ्यात् । अत्रि-
चायामुभयाविवचातो भागिनेयमात्राविवचायाः लघुत्वात् । तस्मात्
यथोक्तमेव साधीय इति ।

न्यवचनात् दौहित्रभागिनेययोः शूद्राणामपि प्राप्तौ दौहित्रभागि-
नेयस्येति वचनस्य नियमरूपविधायकत्वाभावेनानुवादकत्वेन च वैयर्थ्यं
स्यात् इति भावः । अन्यथेति ।—भिन्नवाक्यत्वेनोपलक्षणत्वाभावे
दौहित्रभागिनेयोः शूद्राणामेवेति नियमासिद्धिरित्यर्थः । ननु भिन्न-
वाक्यत्वेऽपि दौहित्रभागिनेयावेव शूद्राणामिति नियमः स्यात् स्याच्च
भागिनेयस्यैव ब्राह्मणादीनां निषेधनिदमः कथं नियमासिद्धिरित्याह
सिद्धौ वेति ।—नियमसिद्धावित्यर्थः । दत्तमपि दृष्टव्यं स्मरयति
त्रैवर्णिकेति । उक्तमेवेति ।—यदा शूद्राणामेवेत्यादिना प्राप्तौ
सिध्यतीत्यन्तेन यद्यसन्दर्भेऽङ्गीकृतमित्यर्थः । वैपरीत्येनैकवाक्यत्वं वचन-
स्यापत्तिमुखेन प्रदर्शयति यद्येवमिति । भागिनेयस्यैवर्णिकसुतत्वा-
भाववान् दौहित्रभागिनेययोः शूद्रविषयत्वादित्येवानुमानमन्तु किं
वैपरीत्येनेति तात्पर्यं । दूषयति नेति ।—ननु यदा भवन्मते
दौहित्रभागिनेयोः शूद्रविषयोः कचिदपि शास्त्रे भागिनेयस्य त्रैव-
र्णिकसुतत्वादभिमादित्यनुमाने भागिनेयपदस्य वैयर्थ्येनाविवक्षा तथा
दण्डमतेऽपि भागिनेयस्यैवर्णिकसुतत्वाभावनान् दौहित्रभागिने-
ययोः शूद्रविषयत्वादित्यनुमाने दौहित्रभागिनेययोरविवक्षान्तु इत्यतः

तदेतत् स्पष्टमाचष्ट शाकलः । सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथा-
पिवा । अपुत्रकोदिजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्र-
जाभावे पालयेदन्यगोत्रजं । दौहित्रं भागिनेयश्च मातृव्यसु-
तस्त्रिभेति । एतेन भागिनेयपदं दौहित्रमातृव्यस्त्रेययोस्त्वलक्षणमिति
स्पष्टमेव सिद्धम् । युक्तश्चेतत् विरुद्धसम्बन्धस्य त्रिष्वपि समानत्वा-
दित्यलं वज्जना ।

नान्यजातीयः पुत्रीकार्यं इत्युक्तं तदतिक्रमे कथमित्यत आह
शौनकः । यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः क्वचित् । अंग-
भाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तदिति । अन्या गृहीत्रपेक्षया
उत्कृष्टा अपकृष्टा वा जातिर्यस्यासौ गृहीतो विधिनापीत्यर्थः ।
अंगोधनस्य । अंगपदसामर्थ्यात् कृत्स्नधनयुदासोऽर्थमिदु एव, अम-

आह अविबक्षायामिति । दौहित्रभागिनेयेत्युभयपदाविबक्षापेक्षया
मदुक्तत्वात्प्राग् भागिनेयपदमात्राविबक्षयां लाघवादित्यर्थः । तथा-
चात्र वचने दिजपदात् दौहित्रभागिनेयपदाच्च दौहित्रभागिनेययो-
त्तैवर्तिकसुतत्वाभावः स्पष्टमेव सिध्यति, तदा च गृह्याणामेव दौहि-
त्रभागिनेयाविति नियमशरीरं सुलभमेव न काप्यनुपपत्तिरिति भावः ।

भागिनेयपदमिति । ब्राह्मणादित्रये नास्ति इति वचनस्य
भागिनेयपदं । अत्र दौहित्रादीनां पुत्रात्तरये प्रमादयति विरुद्ध-
सम्बन्धम्येति । विरुद्धसम्बन्धस्तु कथमेव वक्ष्यति विरुद्धसम्बन्धो गृह्य-
परिशिष्ट इत्यादिना । नान्यजातीय इति ।—गर्भेयास्यैव वर्जिता
जातिष्वेव न चान्यत इत्यचेति शेषः । कथमिति का यद्वद्व्येत्यर्थः ।
कृत्स्नधनयुदास इति ।—तथाचोत्कृष्टापकृष्टजातेरङ्गद्वयत्वाभावेऽपि

वर्णास्तु यासाच्छादनभाजना इति कात्यायनस्मरणात् । पिण्ड-
देांश्शहरस्वैषामित्युपक्रम्य सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधि-
रिति योगीश्वरस्मरणाच्च ।

इदानीं कीदृशः पुत्रीकार्यं इत्यत आह शौनकः । नैकपुत्रेण
कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नत
इति । एक एव पुत्रो यस्येति एकपुत्रः, तेन तत्पुत्रदानं न
कार्यम्, न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयादिति वशिष्ठस्मरणात् ।
अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादानस्य दानपदार्थत्वात् पर-
स्वत्वापादानस्य च परप्रतिग्रहं विनानुपत्तेस्तमयाक्षिपति, तेन प्रति-
ग्रहनिषेधोऽपि अनेनैव सिध्यति । अतएव वशिष्ठः । न त्वेवैकं पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृह्णीयादिति । तत्र हेतुमाह स हि सन्तानाय पूर्वधा-
मिति । सन्तानार्थत्वाभिधानेनैकस्य दाने सन्तानविच्छिन्तिप्रत्यवायो
बोधिनः । स च दातृप्रतिग्रहीचोरुभयोरपि उभयशेषत्वात् । यत्त

यासाच्छादनं देयमेव प्रतिलोमप्रसूते यस्तस्या पुत्रो न रिक्थभाक्
यासाच्छादनमात्रन्तु देयं यद्वन्मुभिर्मतमिति असवर्णास्तु यासाच्छादन-
भाजना इति कात्यायनवचनेन यासाच्छादनभागित्वस्य प्रतिपादनात्
तथा चांशहरत्वं पिण्डादिदातृत्वञ्च पुत्रत्वप्रयोजकं न परिग्रहमात्रमिति-
भावः । अत्र विजातीयस्य शास्त्रोपपत्तत्वाभावेऽपि प्रतिलोमप्रसूते
यस्तस्याः पुत्रो न रिक्थभागित्वञ्च असवर्णास्तु यासाच्छादनभाजना
इत्यत्र च पुत्रपदप्रयोगो शौनकः अन्यत्वं सम्बन्धमाश्रयित्वं विधाय ।

केन कीदृशित्यादिना प्रतिज्ञातमपि व्यवधानादिसंख्याशङ्कायां
तत् स्मारयति इदानीमिति । अत्र दाननिषेधेन प्रतिग्रहनिषेधमप्यपपा-
दयति, स्वस्वत्वेति । 'आक्षिपति' विषयो करोति । अनेनैवेति ।—नैक-

सृत्यन्तरम् । सतस्यापि च दाराणां वशित्वमनुशासने । विक्रये
 चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुरिति । यच्च योगीश्वरस्मरणम्
 देयं दारसुताहत इति तदेकपुत्रविषयम् । 'कदाचन' आपदि ।
 तथाच नारदः । निक्षेपः पुत्रदारश्च सर्वस्वान्वये सति । आपत्-
 स्त्रपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याङ्गराचार्या यद्यत्-
 साधारणं धनमिति । इदमयेकपुत्रविषयमेव वशिष्ठशौनकेकवाक्य-
 त्वात् । तर्हि केन पुत्रो देय इत्यत आह वज्रपुत्रेणेति । वहवः पुत्रा
 यस्येति 'वज्रपुत्रः' । नैकपुत्रेणेति निषेधात् द्विपुत्रस्यैव दानप्राप्तौ
 यद्वज्रपुत्रेणेत्युच्यते तद्विपुत्रस्यापि तत्प्रतिषेधात् । एकपुत्रो
 ह्यपुत्रो मे मतः कौरवनन्दन । एकं चक्षुर्यथाचक्षुर्नाग्ने तस्यान्व
 एव हीत्यादि भीष्मं प्रति शान्तनूक्तेः । वज्रपुत्रेणेति पुंस्त्ववणान्
 स्त्रियाः पुत्रदानप्रतिषेधः । न स्त्री पुत्रं दाद्यादिति नैरपेक्ष-
 यवणाच्चेति भावः । भर्तृनुज्ञाने तस्या अण्यधिकारः । तथाच
 वशिष्ठः-अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति । यत्तु दद्यान्माता पिता यवेति
 यच्च माता पिता वा दद्यातामिति मातुःपितृसमकचनयाभिधानं
 तदपि भर्तृनुज्ञानविषयमेव ।

पुत्रिणेत्यादिवचनेनेत्यर्थः । उभयशेषत्वादिति ।—नस्वेवैकं पुत्रं दद्यात्
 प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामित्युभयेत्यसंहारादित्यर्थः । सत-
 स्यापि चेति ।—सतस्य दाराणां पितुः अनुशासने दृष्टादृष्टाद्येशिष्याणां
 अधीनत्वं विक्रये दाने च सुते न वशित्वं । सुते इति यद्व्यर्थं सप्तमी
 सुते इति दाराणामप्युपपन्नम् । पितुरिति कर्मणि यथो । यद्यन्
 साधारणं धनमिति । यच्च यद्यन्त्यसौ धतिद्युतमिति कश्चित् पाठः ।

नचैवं विधवाया अपद्यपि पुत्रदानं न स्यात् भर्तृनुज्ञाना-
सङ्गावात् परित्यक्तवदिति वाच्यम् । मानवीयस्त्रिङ्गदर्शनेन तथाकल्प-
नात् नैरपेक्षैकत्वश्रवणाच्च । स्त्रीनिरपेक्षैकस्यापि भर्तृर्दानाधि-
कारः । दद्यात् माता पिता यं वा माता पिता वा दद्यातामिति
मातृनिरपेक्षैकपितृनिर्द्देशात् वीजस्य प्राधान्यात् अयोनिजा अपि
पुत्रा दृश्यन्त इति वीधायनीयहेतुदर्शनाच्च । भारतेऽपि । माता
भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव हीति । श्रुतिरपि-आत्मा
वै जायते पुत्र इति । मानवे दद्यातामित्युभयकर्तृकताश्रवणा-
च्चोभयाधिकारो मुख्यः । अतएव वशिष्ठः शुक्रशौनितसम्भवः पुत्रो

नैरपेक्ष्यश्रवणाच्चेति ।—वज्रपुत्रेणेत्यत्र पत्नीनैरपेक्ष्येण वज्रपुत्रकर्तृक-
पुत्रदानश्रवणाच्चेत्यर्थः । एवं भर्तृसापेक्षाया अपि पुत्रदानं सिध्यतीति-
भावः । तथाच सधवाया भर्तृसापेक्षं पुत्रदानं विधवायास्तु तन्नैर-
पेक्ष्येण पुत्रदानं सिध्यतीति दर्शितम् ।

मानवीयेति ।—माता पिता वा दद्यातामिति मनुवचने भर्तृनिर-
क्षाया मातुः पुत्रदानप्रतिपादनादिति भावः । ननु वीजाद्योनिर्वर्णीय-
सीति वचनात् यैरनिप्राधान्यं शास्त्रीयं, तत् कथं म्रियमपेक्ष्य भर्तुः
प्राधान्यमुक्तमित्यत आह अयोनिजा इति ।—अगस्त्यमाण्डव्यादीनां
यैरागिकस्त्रिङ्गदर्शनादिति भावः । मातरमपेक्ष्य पितुः प्राधान्यं दर्श-
यति साता भस्त्रेति । भस्त्रा लोहकाराणां अगुरुदीपनयन्त्रविशेषः
जाता इति प्रसिद्धा । येन स एव पिता एव जातः न पुत्रो यैम्यन्तरं
आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादिश्रुत्येकमूलत्वात् । उभयाधिकारे प्रमा-
णान्तरं दर्शयति अतएव वशिष्ठ इति ।—पुत्र इत्येव पाठः ननु
पुरुष इति सर्वत्र स्मृतिषु तथा पाठदर्शनात् सामान्यप्रयोगमपेक्ष्य

मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इति । बौधायनोऽपि । मातापित्रोरेव संसर्गसाम्यादिति । अतएव माता पिता वा दद्यातामिति मनुना मातुर्भर्त्तुज्ञानसापेक्षत्वात् जघन्यत्व' स्युर्नुज्ञाननरपेक्ष्यात् पितुर्मध्यमत्व' जनकतासाम्यात् उभयोर्मुख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्वपूर्वाखरसादुत्तरोत्तरमभिहितम् । नचेदमेकमेव वाक्यं द्विवचनान्तैकक्रियाश्रवणादिति वाच्यम्, मध्ये विकल्पासङ्गतेः, तस्मात् कल्पत्रयमेव । अतएव योगीश्वरः । दद्यान्माता पिता यं वेति प्रत्येकमेकवचनान्तमेव क्रियापदमुदाजहार, तत्रापि निमित्तमाह प्रयत्नत इति । प्रकृष्टो यन्नो यस्मिन् कालेऽसौ 'प्रयत्नः' आपत्कालस्तेन चापत्काल एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः । यथाह कात्यायनः । आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तेत् इति शास्त्रविनिश्चय इति । प्रकृमात् पुत्रदाराणाम् । मनुरपि । माता पिता वा

विशेषशब्दप्रयोगे प्रयोक्तुं कौशल्यात् प्रयोगस्य सौगम्याच्च । संसर्गसाम्यादिति ।—जनकत्वरूपसम्बन्धसाम्यादित्यर्थः । पूर्वपूर्वाखरसादिति ।—माता पिता वेत्यादिमनुवचने प्रथमतो मातृपदप्रयोगः कृतः, तत्र पितरमपेक्ष्य मातुर्मध्यमत्वमस्वरसं विचिन्त्य पितृपदप्रयोगः कृतः पिता वेति । अत्रापि श्रुतश्रीशितेत्यादिवचनेनोभयोस्तुल्यकर्तृतामस्वरसवीजं विचिन्त्य दद्यातामिति द्विवचनान्तक्रियोदाहरणेन पित्रोः प्रयोगः कृत एवेति भावः । विकल्पेति ।—माता पिता वेति वाशब्देनेति शेषः । अतएवेति ।—यत एव कल्पत्रयं अतएवेत्यर्थः । तत्रापीति पुत्रग्रहणेऽपीत्यर्थः । प्रयत्नत इति ।—नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नत इत्येति शेषः । अत्र कात्यायनवचनं प्रमादयति यथाह कात्यायन इति ।

दद्यातां यमङ्गिः पुत्रनापदीति । 'आपदि' दुभिचादौ । नापदि दाने दातुर्दोषः अन्यथा न प्रवर्त्ततेति निषेधात् यदा प्रयत्नत इति प्रति-
यहीतुः प्रयत्नादापश्चपुत्रत्व इति । अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रति-
निधिः सदेत्यविसरणात् व्याख्यातश्चैवमेवापरार्कचन्द्रिकाभ्याम्
आपदि यहीतुरपुत्रत्व इति ।

विशेषान्तरमपि कालिकापुराणे । दत्ताद्या अपि तनया निज-
गोत्रेण संस्मृताः । आयाति पुत्रतां मय्यगन्वबीजममुद्भवाः । पितु-
र्गोत्रेण यः पुत्रः संस्मृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां
याति चान्यत इति । चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्तौ स्युरन्यथा दान उच्यते । ऊर्ध्वं नु पद्ममादृषीत्
न दत्ताद्याः सुता वृष । शृणीत्वा पद्मवर्षीयं पुत्रेष्टि' प्रथमश्चरेत् ।
पौनर्भवन्तु तनयं जातमाश्रं समानयेत् । कृत्वा पौनर्भवष्टोमं जात-
माश्रस्य तस्य वै । सर्वेषु कुर्यात् संस्कारान् जातकर्मादिकान्
नरः । कृते पौनर्भवष्टोमे ततः पौनर्भवः सुत इति ।

दत्तेति चान्वबीजममुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनया निजगोत्रेण
प्रतिपक्षीका स्वगोत्रेण मय्यक् स्वसूचोक्तविधिना जातकर्मादिभिः

पुत्रराश्यामिति दानादीत्यर्थः । दातुर्दोष इति—तथाच दानुः, पण-
वागमात्रं न प्रतिपक्षीतुः । पणवागप्रयत्नात् दानं निश्चलमेति भावः ।
आपदि अपुत्रत्व इति ।—तथाप्यपुत्रत्वस्याप्यपि आपदि प्रतिपक्षीतुः
पण्यसम्भवात् ।

विशेषान्तरमपीति । अन्तः विवर्यं कथं यदाति दत्तेत्यादिभिः ।
अपुत्रेति ।—अपुत्रेणाहविधिना समष्टौहविधिना कर्मकाण्डेय-

संस्तुनाच्चैत तदैव प्रतियहीतुः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः ।
तदाह वशिष्ठः । अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रस्यैवोपनायितः । स्वगो-
त्रेण स्वशाखोक्तविधिना सस्वशाखभूमिति दत्ताद्या इत्यादिपदेन
कृत्रिमादीनां ग्रहणम् । औरसः क्षेत्रजस्यैव दत्तः कृत्रिम एव
च । गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च भोगार्हास्तनया इमे । कान्तीनश्च सहो-
दश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च दासश्च पङ्क्तिमे पुत्रप्राप्तिना ।
अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिधेययेत् । पौनर्भवं स्वयन्दत्तं दासं
राज्येन योजयेदिति पूर्वोपक्रमात् योऽयं पौनर्भवादीनां राज्य-
नियोजनाभावः स औरसव्यतिरिक्ताभाव एव, अभावे पूर्वपूर्वेषा-
मिदमस्यैवनिनापवादात् सत्यौरसे तु राज्याभावस्य न क्षेत्रजादीन्त-
नयान् राजा राज्येऽभिधेययेत् । पितृणां साधयेन्नित्यमौरसे तनये
सतीत्यनेन प्रागेवाभिधानात् । सत्यौरसे क्षेत्रजादीन् राज्यं नैवा-
भिधेययेत् पितृणां नित्यं आद्यादि च नैव साधयेत् न कारये-
दित्यर्थः । गोत्रेणेति यदपि जातकर्मोदीनां मायाज्ञोत्रस्य कर-

वेदोक्तविधिनेति यावत् । अन्यशाखोद्भव इति ।—अन्या प्रतियहीत्र-
पेक्षया भिन्ना शाखा कर्मकारणीयवेदो यस्य तदुद्भव भिन्नगोत्र इत्यर्थः ।
‘उपनायित’ संस्तुत इत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् उपनीत इति वार्थः ।
पुत्रप्राप्तिना इति ।—प्राप्तनशब्दो दन्त्यमथानोऽधमवाधी । पूर्वोप-
क्रमादिति । तथाच औरसः क्षेत्रजस्यैवेत्यादिवचनात्तर अन्य-
शाखोद्भवेदम् इति वचनस्य संहितायां वशिष्ठेन लिखितत्वात् सत्यक-
रणादित्यर्थः । प्रागेवाभिधानादिति ।—संहितायामिति शेषः । इत्यर्थः
इति ।—तदयं निर्गलितोऽर्थः । औरससत्त्वे क्षेत्रजादीनां राज्येनाधि-

णता न श्रूयते तथापि तदङ्गभूते वृद्धिश्चाद्धे तत्सम्बन्धावश्यभावात्
 प्रधानेऽपि तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषू साक्षादेव तत्सम्बन्धः । शिखा
 अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्धसङ्ग्रहेति स्मरणात् । संस्कारैः
 पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह पितुर्गोत्रेणेति । यः
 पुत्र आचूडान्तं चूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
 सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति अयमत्राभिसन्धिः । कृतचूडस्य
 परिग्रहीत्वपुत्रताभावप्रतिपादनं असाधारणपुत्रतां विषयीकरो-
 तीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गृहीत्वा पञ्चवर्षीयमित्यनेन कृतचूड-
 स्यापि परिग्रहीत्वपुत्रताप्रतिपादनविरोधात् गृहीत्वैत्यस्य च कृत-
 चूडविषयत्वावश्यभावः स्पष्टमिष्यते । ततश्च चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य
 परिग्रहे दद्यामुपस्थापणता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य च
 फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यग्रे वक्ष्यते । अनेन जातकर्मादीनां
 चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम् । आचूडमिति वक्तव्ये
 यदन्तपक्षं तदङ्गतार्धसमसङ्ग्रहशिखस्य पुत्रीकरणाभ्यनुष्ठानार्थं

कारः, धर्मरसाभावे क्षेत्रजयाः कीतान्ताः सर्व्व क्रमेण राज्याधिकारिणः,
 तेषामभावेऽपि पैतृभैवस्वयन्दत्तदासा न राज्याधिकारिण इति ।
 धर्मसंख्येति । प्रवरसंख्येत्यर्थः । तथाच येषां यावन्तः प्रवरा-
 स्तेषां तावत्यः पित्राः कर्त्तव्या इति भावः । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्त-
 मिति । दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेन वचने-
 नेति श्रेयः । तागेवेति ।—संस्कारानेव पुत्रत्वहेतुतयेत्यर्थः । अन्व-
 येति ।—संस्कारस्य सत्त्वे पुत्रत्वस्य दर्शनं तदसत्त्वे तददर्शनमित्यर्थं
 रूपाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । अङ्गतार्धसमेति ।—तथाच जन-
 नेन शिखाच्छेदात् पूर्व्वमिति कर्मनिषये छान्दोग्ये प्रतिग्रहीता प्रवर-

प्रधानानिष्पत्त्या पुत्रतार्हत्वात् चूडाद्या इति वद्व्यभाषणाच्च ।

अकृतजातकर्माद्यमन्त्रे कथमित्यत आह चूडाद्या यदीति ।
यदि चूडाद्याः संस्कारा निजगोण प्रतिग्रहोद्देशगोत्रेण कृता वैश-
ब्धोऽवधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युरन्यथा ते दासा
वचन्ते इति । चूडा आद्या येषां ते तथेति नतु चूडाया आद्या
इति पूर्वेण पौनस्त्यापातात् । अनेन जातकर्माद्यप्रमाणान्तानां
जनकगोत्रेणानुष्ठानेऽपि न विरोधः । तथाच अकृतजातकर्मादि-

संस्कारा शिखाच्छेदनमात्रे कृते तस्य पुत्रत्वमक्षुप्तमिति भावः ।
प्रधानानिष्पत्त्येति प्रधानस्य चूडाच्छेदनरूपसंस्कारस्यानिष्पत्त्या अनि-
र्व्वहेत्येत्यर्थः । चूडाद्या इतीति ।—तथाच चूडाद्या यदि संस्कारा
इत्यत्र केषां शिखाशब्दवाच्यचूडाशब्दश्रवणात् तथार्थलाभ इति
भावः ।

अकृतजातेति ।—दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रिण संस्कृता
इत्यनेनाकृतजातकर्मणा यद्व्यमभिहितं सदसम्भवे तादृशस्याप्राप्ते
कथं किं कुर्यात् । चूडाद्या यदीतीति ।—ननु चूडाया आद्या इति
तत्पुत्रवत्समासाद्ययणं प्रोज्झ्य किमिति वद्व्यमोदिराश्रीयते तस्योत्तर-
पदनाल्लिखित्वेन तत्पुत्रवाज्जघन्यादित्यत आह पूर्व्वेति ।—दत्ताद्या
अपि तनया निजगोत्रिण संस्कृता इत्यनेनेत्यर्थः, तत्र हि प्रतिग्रहोद्-
देशे चूडाया पूर्व्वसंस्काराणां जातकर्माद्यप्रमाणान्तानां कर्मण
पुत्रत्वमुक्तं । अथापि तत्त्वधर्मे पौनस्त्यापातादित्यर्थः । तथापान्न तद्-
गुणसन्निधानवद्व्यमोदः । अयमेव चूडाशब्दतिक्तरसंस्कार इति प्रतिपादितं ।
अनेनेति ।—अनेन चूडाद्या यदि संस्कारा इत्यनेनेत्यर्थः । अकृत-
जातकर्मादिरिति ।—प्रयममभिहितत्वात् मुख्यं ग्राह्यं यद्यपि कथं

णता न श्रूयते तथापि तदङ्गभूते वृद्धिशब्दे तत्सम्बन्धावश्यभावात्
 प्रधानेऽपि तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषू साक्षादेव तत्सम्बन्धः । शिखा
 अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्धसङ्ख्येति स्मरणात् । संस्कारैः
 पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह पितुर्गोत्रेणेति । यः
 पुत्र आचूडान्तं चूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
 सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति अयमत्राभिसन्धिः । कृतचूडस्य
 परियहीतपुत्रताभावप्रतिपादनं असाधारणपुत्रतां विषयीकरो-
 तीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गृहीत्वा पञ्चवर्षीयमित्यनेन कृतचूड-
 स्यापि परियहीतपुत्रताप्रतिपादनविरोधात् गृहीत्वेत्यस्य च कृत-
 चूडविषयत्वावश्यभावः स्पष्टमिष्यते । ततश्च चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य
 परियहेद्वासुष्यायणता भवति गोत्रदयेन संस्कृतत्वात् तस्य च
 फलं गोत्रदयसम्बन्ध इत्यग्रे वक्ष्यते । अनेन जातकर्मादीनां
 चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम् । आचूडमिति वक्तव्ये
 यदन्तयहणं तदङ्गतार्धसमसङ्ख्यशिखस्य पुत्रीकरणाभ्यनुज्ञानार्थं

कारः, धीरसाभावे क्षीत्रजायाः कीतान्ताः सन्व क्रमेण राज्याधिकारिणः,
 तेषामभावेऽपि पौत्रभैवस्वयन्दत्तदासा न राज्याधिकारिण इति ।
 धार्धिसंख्येति । प्रवरसंख्येत्यर्थः । तथाच येषां यावन्तः प्रवरा-
 न्तेषां तावत्तः शिखा कर्त्तव्या इति भावः । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्त-
 मिति । दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेन वचने-
 नेति शेषः । तानेवेति ।—संस्कारानेष पुत्रत्वहेतुत्वेत्यर्थः । अन्व-
 येति ।—संस्कारस्य सत्त्वे पुत्रत्वस्य दर्शनं तदसत्त्वे तददर्शनमित्यर्थः
 कथाभ्यागम्यव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । यदङ्गतार्धसमेति ।—तथाच जन-
 नेन शिखाच्छेदात् पूर्वमिति कर्मनिधये कृतेऽपि प्रतियधीना प्रवर-

प्रधानानिष्पत्त्या पुत्रतार्हत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

अकृतजातकर्माद्यसम्भवे कथमित्यत आह चूडाद्या यदीति ।
यदि चूडाद्याः संस्कारा निजगोत्रेण प्रतियद्गोत्रगोत्रेण कृता वैश-
ब्दोऽत्रधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युरन्यथा ते दासा
उच्यन्ते इति । चूडा आद्या येषां ते तथेति नतु चूडाद्या आद्या
इति पूर्वेण पौनरुक्त्यापातात् । अनेन जातकर्माद्यन्नमाश्रयान्तानां
जनकगोत्रेणानुष्ठानेऽपि न विरोधः । तथाच अकृतजातकर्मादि-

संख्याया शिखाच्छेदनमात्रे कृते तस्य पुत्रत्वमक्षुण्णमिति भावः ।
प्रधानानिष्पत्त्येति प्रधानस्य चूडाच्छेदनरूपसंस्कारस्यानिष्पत्त्या अति-
व्याप्तिरित्यर्थः । चूडाद्या इतीति ।—तथाच चूडाद्या यदि संस्कारा
इत्यत्र केवलं शिखाशब्दवाच्यचूडाशब्दश्रवणात् तथार्थलाभ इति
भावः ।

अकृतजातेति ।—दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृता
इत्यनेनाकृतजातकर्मणा यद्व्यस्यमभिहितं तदसम्भवे तादृशस्याप्राप्तेः
कथं किं कुर्यात् । चूडाद्या यदीतीति ।—ननु चूडाद्या आद्या इति
तत्पुरुषसमासाश्रयणं प्रोज्झ्य किमिति वज्रघ्नीद्विराश्रीयते तस्योत्तर-
पदक्षेत्राणिकत्वेन तत्पुरुषाज्जघन्यत्वादित्यत आह पूर्व्वेणेति ।—दत्ताद्या
अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेनेत्यर्थः, तत्र हि प्रतियद्गो-
त्रगोत्रेण चूडाद्या पूर्व्वसंस्काराणां जातकर्माद्यप्राश्रयान्तानां कारणेन
पुत्रत्वमुक्तं । अत्रापि तत्कथने पौनरुक्त्यापातादित्यर्थः । तथाचान्न तद्-
गुणसम्बिज्ञानवज्रघ्नीद्याश्रयणेन चूडाप्रभृतिकसंस्कारा इति प्रतिपादितं ।
अनेनेति ।—अनेन चूडाद्या यदि संस्कारा इत्यनेनेत्यर्थः । अकृत-
जातकर्मादिरिति ।—प्रथममभिहितत्वात् मुखे स्यात् प्रथम कथ्य

यत्तु कात्यायनस्मरणम् । विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्वर-
निच्छवः । दाराः पुत्राश्चेत्यनिच्छूनां दानादिनिषेधः सोऽपि
पञ्चवार्षिकस्यैव नाधिकस्येति व्याख्येयम् । 'यच्च सदृशन्तु प्रकु-
र्यात् यमिति वाक्ये गुणदोषविचक्षणमिति पाठमभिप्रेत्य विच-
क्षणं नतु बालमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातम् तदपि पञ्चवार्षिकमेव ।
विचक्षणं चातुर्यविशेषेण नतु बालं, बाल आषोडशादूर्ध्वमिति-
लक्षणविशिष्टं न कुर्यादित्यर्थ इति व्याख्येयम् । तर्ह्यसंस्कृता-
भावे कथमित्यत आह गृहीत्विति । पञ्चवर्षीयं घूडान्तसंस्कार-
संस्कृतमित्यर्थः । ननु कथं तस्य ग्रहणं दासताभिधानादित्यत आह
पुत्रेष्टिमिति । अयमत्राभिसन्धिः अग्रे पुत्रवते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामी-
ऽग्निरेवासौ प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छतीति वाक्ये प्रजा-

ननु कात्यायनवचने अनिच्छव इति स्वरसेन पञ्चवर्षीभ्यन्तरवर्तिनः
स्वरसिन्हेच्छाविरहमाशङ्क्य पञ्चवर्षीयस्य सद्विच्छासम्भवात् तद्-
ग्रहणमन्तु इति कात्यायनवचनं भीमाक्षते यत्त्विति । 'सदृशं तु
प्रकुर्यात्' यं गुणदोषविचक्षणमित्यत्र वचने विचक्षणमिति विशि-
षणस्वरसाभ्य पञ्चवर्षीयान्तरवर्तिनो बालस्य वैचक्षण्यसम्भवात् सतरां
तदूर्द्धमेव तत्सम्भवात् पञ्चवर्षीदूर्द्धमपि पुत्रग्रहणस्योचित्यमिति
निर्धारयति यथेति । अत्र सर्वेषांभिप्रायं विवृणोति विचक्षण-
मित्यादिनेति । दासताभिधानादिति ।—घूडाया यदि संस्काराऽऽद्या-
दिनेति शेषः । घूडादिसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थ इति । पञ्चवर्षीभ्यन्तर-
वर्तिने यति घूडादिसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थ इति बोध्यं, अन्यथा
ऊर्द्धन्तु पञ्चवर्षीयत् इत्युपसंहारे वर्षश्रवणादित्यादिसोक्तविरोधः

फलकत्वमिष्टेः श्रूयते तत् यच्चासुत्पन्ना प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव
भाष्या, यच्च तदुत्पन्ना परिगृह्यते तत्रोत्पत्तेरभावात् तस्याः प्रजात्व-
मेव भाव्यमिति कल्प्यते प्रकृतविधान्यथानुपपत्तेः । तच्च दासत्वाप-
नोदनमृते न सम्भवतीति तदपनोदोऽप्यवश्यमभ्युपेयः, अन्यथा
प्रजात्वनात्रसम्पादकत्वे पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यात् । यदि च संस्कारै-
रेव तत्र पुत्रत्वोत्पत्तेर्न तदपेक्षेति । तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यं, प्रथम-
पदेनात्र तत्सूचनात्, सर्वान्शु कुर्यात् संस्कारान् जातकर्म-
दिकाश्चर इत्यन्तेऽभिधानाच्च । तस्मात् पुत्रेष्ट्या पूर्वसंस्कार-
प्रयुक्तदासत्वापनोदपूर्वकप्रजात्वसम्पादनात् संस्कृतोऽपि परियाह्य

स्यादिति । प्रकृतविधन्यथानुपपत्तेरिति ।—कृतचूडस्योत्पन्नत्वेनोत्पत्तेर-
सम्भवात् प्रकृतविधेर्गृहीत्वा यच्चवर्गोऽयमित्यादिनेतिपुत्रेष्टिविधेः
सुतरामत्र प्रजाफलकत्वं विनानुपपत्तेः विधिविष्ठधापत्तेरिति भावः ।
तच्चेति ।—प्रजात्वमित्यर्थः । दासत्वापनोदनमिति ।—दासत्वापनोदनं
विना प्रजात्वस्यासम्भवादित्यर्थः । अन्यथेति ।—प्रजात्वमात्रसम्पादकत्वे
इति, इष्टेरिति शेषः । पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यादिति ।—इष्टिः स्यादि-
त्यर्थः । तथाच यच्चाकृतजातकर्मदीनां ग्रहणे दासता नास्ति तत्र
प्रजात्वसम्पादनस्यावश्यम्भावात् पुत्रेष्टेरनुष्ठानं सेत्स्यतीति भावः ।
ननु यच्च दासता नास्ति तच्च जातकर्मदिसंस्कारैरेव पुत्रत्वं भाव्यं
न तत्र पुत्रेष्ट्यपेक्षा संस्काराणामपि प्रजात्वनिमित्तात्वात् इत्यत आह
यदि चेति । प्रकृतेऽपीति ।—चूडान्तसंस्कारसंस्कृतपरिग्रहेऽपीत्यर्थः ।
तुल्यमिति ।—यथा यच्चकृतसंस्काराणां संस्कारेऽपेक्षणीयं तथा कृत-
संस्कारस्यापीति सममित्यर्थः । ननु यच्चकृतसंस्कारस्यैव संस्कारेऽपेक्ष-
णीयः कृतसंस्कारस्य संस्कारकरणे किं मानमिच्छाह प्रथमपदेनेति ।

कृत इति । पौनर्भवयोमे कृते ततस्तैः संस्कारैः पौनर्भवः सु-
भवतीत्यर्थः ।

प्रासङ्गिकान् पौनर्भवधर्मानाह । एकोद्दिष्ट पितुः कुर्यात्
श्राद्धे पर्वणादिकम् । पौणर्भवः पुत्र, पितुः चयान् एकोद्दिष्टमेव
कुर्यात् न पार्वणादिकम् । आदिशब्दात् पार्वणविहृतीनामपि निषेधः ।
प्रत्यब्द पावणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ । कुर्यातामितरे कुप्युरे-
कोद्दिष्ट सुता दशेति जातूकर्णस्मरणात् । पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य
त्रिपौरुषम् । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्ट चयेऽहनीति पराशर-

इत्यन्तेन उत्पत्तिमात्रेण पौनर्भवः प्रतियोग्यः, नत्वितरवत् पञ्चवर्षा-
भ्यन्तरवयस्कोऽपि प्रतियोग्यानन्तरं पौनर्भवयोमाख्ययागविशेषं कृत्वा
जातकर्मादयो विधेया इति प्रतिपादितम् । सर्वोक्तु कुर्यादित्यादि
नर इत्यन्तेन प्रतियोग्यीतुर्गर्भसंस्कारकरणनिवृत्तिः, येषां यावन्त
संस्कारास्तेषां तावतां प्राप्तिं धर्थात् शूद्राणामुपनयनाद्यभावेऽपि
चूडादिभिः पुन्यत्वं भाव्यमिति प्रतिपादितम् । कृते पौनर्भवयोम
इत्यादि तत इत्यन्तेन पौनर्भवस्य पुन्यत्वेन पौनर्भवयोमसंस्कारयो-
माहित्येन निमित्तत्वमुपसहृतमिति प्रतिपादितम् ।

प्रासङ्गिकानिति । पौनर्भवग्रहणस्य प्रकृतत्वेन तद्धर्मस्य प्राप्त-
ङ्गिकत्वमतेऽप्रस्तुताभिधानं नाशङ्कनीयम् । 'एकोद्दिष्ट' एकोद्दिष्ट-
विधिकं, अत ऊर्ध्वं सवत्सरे सवत्सरे प्रेतायाम् दद्यात् यस्मिन्नहनि
प्रेत स्यादित्याद्युक्तमित्यर्थः । पार्वणविहृतीनामपीति ।—आमावास्यां
क्षये । यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तं
पार्वणोविधिरित्याद्युक्तश्राद्धानामित्यर्थः । अत्र वचनान्तरं प्रमादयति
प्रत्यब्दमिति । सर्वत्रेति ।—क्षयाहमवामावस्यादिवित्यर्थः । अनेक-

स्मरणाच्च । पुत्रोद्देशे स्वयंदत्तञ्च दासश्चेत्युक्तम्, तत्र दासलक्षण-
माह—क्रीता या रमिता मूल्यैः सा दासीति निगद्यते । तस्यां यो
जायते पुत्रो दासपुत्रस्तु सः स्मृतः । या सवर्णापि मूल्यैः क्रीता
यतो रमितोपभुक्ता सा दासीत्युच्यते पूर्वैः । क्रयक्रीता तु या
नारी न सा पत्न्यभिधीयते । न सा दैवे न सा पैत्रे दासीं तां
कवयो विदुरिति स्मरणात् । तस्यां जातो दासपुत्रः । दास्याः पुत्रो
'दासपुत्रः' कान्दसः पुम्बद्भावः । यदा दासदासौ पुत्रश्चेति यदा
दासाभिधः पुत्र इति । तद्धर्मानाह—न राज्ञो राज्यभाक् स स्यात्
विम्राणां आङ्गक्षत्र च । अधमः सर्वपुत्रेभ्यस्तं तस्मात् परिवर्ज-
येत् । स राज्ञो राज्यभाक् न विम्राणां आङ्गकृच्च न स्यात्, यस्मात्-
सर्वपुत्रेभ्योऽधम इत्यर्थः ॥

कीदृश इति निरूपितं इदानीं कथमिति निरूप्यते । तत्र
श्रौतकः । श्रौतकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंयहसुत्तमम् । अपुत्री
मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च । 'संयहं' संयहणविधिं । उपोष्य
संयहदिनात् पूर्वेषुः ।

गोत्राणां दत्तकादीनामित्यर्थः । ज्येष्ठहनि एकोद्विष्टमेव अमावस्या-
दिषु पार्वण्यं भवत्येवेत्यर्थः । यतश्च चाग्नेदेव, पार्वणेन विधानेन देय-
मभिमतं सदेति वचनात् इति बोध्यं । 'पुत्रोद्देशे' द्वादशविधपुत्र-
गणनायां भासित्यर्थः । दासाभिधः पुत्र इतीति ।—इदं तु न संचरं ।
दास्या अयं दासः स चासौ पुत्रश्चेति पुत्रत्वे सौलभ्यात् । न
राज्ञ इति ।—राज्यविपश्चाद्वाधिकारनिषेधेन सर्वेषां विपत्त्यभावे
राज्यातिरिक्तधने चाधिकारित्वमस्तीति प्रदर्शितं ।

कृत इति । पौनर्भवष्टोमे कृते ततस्तैः संस्कारैः पौनर्भवः सुतो भवतीत्यर्थः ।

प्रासङ्गिकान् पौनर्भवधर्मानाह । एकोद्दिष्टः पितुः कुर्यात् न श्राद्धे पर्वणादिकम् । पौणर्भवः पुत्रः पितुः क्षयाद्धि एकोद्दिष्टमेव कुर्यात् न पार्वणादिकम् । आदिशब्दात् पार्वणविकृतीनामपि निषेधः । प्रत्यब्दः पावणेनैव विधिना चेन्नजौरसौ । कुर्यात्तामितरे कुशुरे-
कोद्दिष्टः सुता दशेति जातूकर्णकरणेन । पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वचानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टः क्षयेऽहनीति पराशर-

इत्यन्तेन उत्पत्तिमात्रेण पौनर्भवः प्रतिपाद्यः, नत्वेतरवत् पञ्चवर्षं भ्यन्तरवयस्कोऽपि प्रतिग्रहानन्तरं पौनर्भवष्टोमाख्ययागविशेषं कृत्वा जातकर्मदयो विधीया इति प्रतिपादितः । सर्वान् कुर्यादित्यादि नर इत्यन्तेन प्रतियहीतुर्गर्भसंस्कारकरणनिरुक्तिः, येषां यावन्तः संस्कारास्तेषां तावतां प्राप्तिः कुर्यात् श्रद्धाणामुपनयनाद्यभावेऽपि चूडादिभिः पुत्रत्वमायमिति प्रतिपादितः । कृते पौनर्भवष्टोम इत्यादि ततः इत्यन्तेन पौनर्भवस्य पुत्रत्वेन पौनर्भवष्टोमसंस्कारयोः साहित्येन निमित्तत्वमुपसहृतमिति प्रतिपादितः ।

प्रासङ्गिकानिति । पौनर्भवयज्ञस्य प्रकृतत्वेन तद्धर्मस्य प्रासङ्गिकत्वमतोऽप्रस्तुताभिधानं नाशङ्कनीयम् । 'एकोद्दिष्टः एकोद्दिष्टः विधिकः, अत ऊर्ध्वं सवत्सरे सवत्सरे प्रेतायाम् दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादित्याद्युक्तमित्यर्थः । पार्वणविकृतीनामपीति ।—आमावास्यां क्षयेऽयस्य प्रेतपक्षेऽप्यवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तं पार्वणविधिरित्याद्युक्तश्राद्धोक्तमित्यर्थः । अत्र वचनान्तरं प्रमाणयति प्रत्यब्दमिति । सर्वत्रेति ।—क्षयाहमघासाव, स्यादित्यित्यर्थः । अनेक

स्मरणाच्च । पुत्रोद्देशे स्वयंदत्तश्च दासश्चेत्युक्तम्, तत्र दाससंज्ञण-
माह—क्रीता या रमिता मूल्यैः सा दासीति निगद्यते । तस्यां यो
जायते पुत्रो दासपुत्रस्तु स. स्मृतः । या सवर्णापि मूल्यैः क्रीता
यतो रमितोपभुक्ता सा दासीत्युच्यते पूर्वः । क्रयक्रीता तु या
नारी न सा पन्नप्रभिधीयते । न सा दैवे न सा पैत्रे दासी तां
कवयो विदुरिति स्मरणात् । तस्यां जातो दासपुत्रः । दास्या. पुत्रो
'दासपुत्रः' क्कान्दसः पुम्बद्भावः । यदा दासश्चासौ पुत्रश्चेति यदा
दासाभिधः पुत्र इति । तद्धर्मानाह—न राज्ञो राज्यभाक् स स्यात्
विप्राणां ब्राह्मणश्च । अधमः सर्वपुत्रेभ्यस्तं तस्मात् परिवर्ज-
येत् । स राज्ञो राज्यभाक् न विप्राणां ब्राह्मणश्च न स्यात्, यस्मात्-
सर्वपुत्रेभ्योऽधम इत्यर्थः ॥

कोट्टश्च इति निरूपित इदानीं कथमिति निरूप्यते । तत्र
शौनकः । शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहसुत्तमम् । अपुत्रो
मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च । 'संग्रह' संग्रहणविधिः । उपोष्य
संग्रहदिनात् पूर्वेषुः ।

गोत्राणां दत्तकादीनामित्यर्थः । स्येदहनि एकोद्विष्टमेव अमावस्या-
दिषु पार्वण भवत्येवेत्यर्थः । एतच्च सामेदेव, पार्वणेन विधानेन देय-
मप्रिमता सदेति वचनात् इति बोध्यं । 'पुत्रोद्देशे' द्वादशविधपुत्र
गणनायामामित्यर्थः । दासाभिधः पुत्र इतीति ।—इदं तु न सचर ।
दास्या अयं दासः स चासौ पुत्रश्चेति व्युत्पत्तेः सौलभ्यात् । न
राज्ञ इति ।—राज्यविप्रश्चाद्धाधिकारनिषेधेन सर्वेषां विप्रान्यश्चाद्धे
राज्यातिरिक्तधने चाधिकारित्वमस्तीति प्रदर्शितः ।

वृद्धगौतमः । वासमी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषश्चाङ्गुलीचकम् ।
 आचार्यै धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारमम् । मधुपर्केण सम्पूज्य राजा-
 नश्च द्विजान् शुचीन् । राजाच ग्रामस्वामी । बन्धूनाहूय सर्वांस्तु
 ग्रामस्वामिनमेवचेति वृद्धगौतमस्मरणात् । यदपि तत्रैवाद्ये मधु-
 पर्के ततो दद्यात् पृथिवीशाय शशिने इति पृथिवीशपदं तदपि ग्राम-
 स्वामिपरमेव तस्योपक्रमस्यत्वेन बलवत्त्वात् । द्विजान् चीन् याव-
 नार्थतया मधुपर्कादिना सम्पूज्येत्यर्थः । वह्निः कुशमयश्चैव पालाशं
 चैधममेव च । एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यज्ञतः । 'बन्धून्'
 आत्मपितृमातृबन्धून् । 'ज्ञातीन्' सपिण्डान् । बान्धवाद्याङ्गाने दृष्टार्थं
 राजाङ्गानवत् बध्नन्ति जानन्त्यात्मीयतया परिगृहीतं नरमित्यर्थः
 शब्दद्वयसामर्थ्यात् । बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।

तत्रैवेति ।—वृद्धगौतमवचने इत्यर्थः । अग्रे उपविष्टात् । तस्यो-
 पक्रमेति ।—तथाच बन्धूनाहूयेति लिखनानन्तरं संहितायां मधुपर्कं
 ततो दद्यात् इत्यस्य लिखितत्वात् तस्योपक्रमस्यत्वादिति भावः । द्विजा-
 निति ।—राजानाश्च द्विजान् शुचीन् इत्यत्र वृद्धगौतमवचने इत्यर्थः ।
 चीनिति ।—कपिञ्जलन्यायात् वज्रवचनस्य चित्त्वे तात्पर्यम् । 'वह्निः'
 समित् । 'पालाशं' 'धन्वाश्वत्थीयं' । अर्कः पलाशः खदिरः धपामा-
 गोऽथ पिप्पलः उदुम्बरः शमीदुर्वाकुशाश्च समिधः क्रमादिति पारस्के-
 रीयात् । दृष्टार्थमिति ।—यवहार सौकर्यार्थः । तथाच तेषामिनाङ्गा-
 नेऽपि पुत्रपरिग्रहे सिध्यत्येव । राजाङ्गानवदिति ।—राजाङ्गानस्य
 दृष्टार्थत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् अतएवेदानीन्तनराजानामाङ्गानं लोके
 दृश्यते इवेति । ननु बन्धुशब्देन बन्धुस्वस्रजना समा इत्यनेन चाति-
 रच्यते सत्कथमुक्तं बन्धूनात्मपितृमातृबन्धूनितीत्यत आह शब्दद्वय-

बन्धूनाहृतान् ब्राह्मणान् पूर्ववृत्तान् चकारादाहृतान् ज्ञातिंश्च संभो-
ज्येत्यर्थः । अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम् । दातुः समचं
गत्वा तु पुत्रन्देहीति याचयेत् । याचनं कारयेत् पूर्ववृत्तैर्ब्राह्म-
णैरित्यर्थः । दाने समर्थो दातास्त्रै योयज्ञेनेति पञ्चभिः । दानसा-
मर्थ्यं वज्रपुत्रत्व' पत्न्यनुमतिश्चेत्यादि पञ्चभिर्दृष्टादिति शेषः, प्रति-
गृहीत मानवं सुमेधसं इति मन्त्रलिङ्गात् । देवस्यत्वेति मन्त्रेण
हस्ताभ्यां परिगृह्य च । अङ्गादेहे त्वृचं अग्नौ आघ्राय शिशुम्-
र्द्धनि । वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रस्त्रायावहं सुतं । 'पुत्रस्त्राया'
पुत्रसादृश्यं । तच्च निधोगादिना स्वयमुत्पादनयोग्यत्वम् यथा भ्रातृ-

सामर्थ्यादिति । बन्धुज्ञातिशब्दद्वयोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । चकारा-
दिति ।—बन्धूनन्नेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषत इति चकारोपा-
दानादित्यर्थः । 'अग्न्याधानादिकं' वज्रस्यापनप्रभृतिकं खगृहीत'
कर्मण्यर्थः । 'तत्र' पुत्रपरिमह इत्यर्थः । 'आज्योत्पवनान्तकं' आज्योत्-
पवनावसानं, पविष्येण्यस्योत्पन्नरूपेत्पवननावसानमित्यर्थः । पत्न्य-
नुमतिश्चेति ।—माता पिता वा दद्यातामित्यनेन पत्न्यनुमतेरभिधानात् ।
पञ्चभिर्मन्त्रैरिति शेषः । प्रतिगृहीतेति ।—अथ प्रतिगृहीतेत्यनुमत्यर्थ-
कलिङ्गन्तयद्यधातुप्रयोगात् दाने मन्त्राणां कथ्यता स्पष्टमवगम्यते ।
देवस्यत्वेति ।—इति शब्देन सवितु प्रसवस्त्रिमेवौज्जभ्यां पुष्टो हस्ताभ्यां
गृह्णद्ग्राविति मन्त्रप्रतीकपरिमह । अङ्गादेहेतीति ।—इति शब्देन
सम्भवति हृदयादधिजीवसे आमा वै मुत्तनामासि स जीव इदं
गतं इति प्रतीकपरिमह । अष्टमिति ।—अष्टमिति पारिभाषिकी, यथाप-
वशेन पारश्ववस्थितिः सा अष्टम् इति सिद्धम् । यदग्नियोगादिनेति ।—
आदिना येतददानपरिमह 'वीज्याय' मादय कथितं धमेभोपनिमकर-

सपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्य नचासम्बन्धिनि नियोगासम्भवः बीजार्थं
 ब्राह्मणः कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यतामिति स्मरणेन निमन्त्रणसम्भ-
 वात् । ततश्च भ्रातृपितृव्यमातुल्लदौहिचभागिनेयादीनां निरासः
 पुत्रसादृश्याभावात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तमग्रे तेनैव दौहित्रो भागि-
 नयश्च शूद्राणां विहितः सुतः । ब्राह्मणादिष्वपि नास्ति भागि-
 नेयः सुतः कचिदिति । अत्रापि भागिनेयपदं पुत्रसादृश्यानां सर्वे-
 पामुपलक्षणं विरुद्धसम्बन्धस्य समानत्वात् । विरुद्धसम्बन्धश्च नियोगा-
 दिना स्वयमुत्पादनायोग्यत्वं । यथा विरुद्धसम्बन्धो विवाहसृष्ट्य-
 परिशिष्टे च वर्जितः । दम्पत्योर्निधः पितृमातृसाम्ये विवाहो विरुद्ध-
 सम्बन्धो यथा भार्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्वमा चेति । अस्यार्थः
 यत्र दम्पत्योर्वेधवरयोः पितृमातृसाम्यं बध्वा वरः पितृस्थानीयो
 भवति वरस्य वा वधूर्मातृस्थानीया भवति तादृशो विवाहो विरुद्ध-
 सम्बन्धः, तत्र यथाक्रममुदाहरणद्वयम् 'भार्यास्वसुर्दुहिता' श्यालि-
 कापुत्री, 'पितृव्यपत्नीस्वमा' पितृव्यपत्न्या भागिनी चेति । तथा प्रकृते
 विरुद्धसम्बन्धपुत्रो वर्जनीय इति, यतो रतियोगः सम्भवति ।

तामिति वचनात् । भ्रातृसपिण्डेति ।—सपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्येति
 सामान्यप्रत्ययेऽपि समानपितृपितामहादिकानां पुत्रादिरिति बोध्यं
 नतु भ्रातृपौत्रादेः, तेषां सपिण्डत्वेऽपि स्वयमुत्पादनायोग्यत्वात् अन्यथा
 भ्रातृपि दणक्तः स्यात् । 'असम्बन्धिनि' समासीये । 'तेनैव' यद्भगौतमे-
 नैवेत्यर्थः । पुत्रसादृश्यानामिति ।—नियोगादिना स्वयमुत्पादनायोग्या-
 नामित्यर्थः । भार्यास्वसुर्दुहिनेति ।—भार्यास्वसुर्दुहितुर्वरः पितृ-
 स्थानीये भवति पितृव्यपत्नीयता वरस्य मातृस्थानीया भवतीत्यर्थः ।

तादृशः कार्य इति यावत् । वृत्त्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च
संयुतम् । गृहमध्ये तन्माधाय चरुं ऊत्वा विधानतः । यस्त्वहदेत्यृ-
चेनैव तुभ्यमयेत्यृचेकथा । सोमोदददित्येताभिः प्रत्यृचं पञ्चभि-
स्तथा । एवं सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तचर्वाङ्गतीर्ज्येत्यर्थः ।

वृद्धगौतमस्तु विशेषमाह । पायसन्तत्र साज्यश्च शतसङ्ख्यन्तु हाव-
येत् । प्रजापते नत्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजापतिमिति । एतदनन्तरं ब्राह्म-
णानां सपिण्डेष्वित्यादयः पुत्रदानं प्रयत्नत इत्येतदन्ताः श्लोकाः
पूर्वमेव व्याख्याताः । तदनन्तरं दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति
द्विजोत्तमः । द्विजोत्तमो ब्राह्मणः । उपराज्यार्द्धमेवाथ वैश्यो
वित्तशतत्रयम् । 'राज्यार्द्ध' अर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयं द्रव्यं,
प्रदद्यादर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयं धनमिति वृद्धगौतमस्मरणात् । इदञ्च

तथाचैवं यत्र यत्र भवति तत्र तत्रैव विरुद्धसम्बन्धोऽनुसरणीयः, दृष्टा-
न्तार्थमुदाहरणद्वयमित्यर्थः । यत इति चतुर्थीस्थाने सार्वविभक्तिकस्त-
सिन् । स्वस्तिशब्दैर्वेदपाठरूपैः स्त्रीणां ध्वनिरूपादिभिर्वा इत्यर्थः ।
तत्र स्त्रीणां ध्वनिः शुभ इति विवाहरूपे माङ्गल्ये तथा दर्शनादस्यापि
माङ्गल्यविशेषात्तदाचार इति ।

हावयेदिति प्रतिनिधित्वाभिप्राये णिच् । एतदनन्तरमिति ।—
इत्युद्दिश्य प्रजापतिमिति वचनामन्तरं । पूर्वमेव व्याख्याता इति ।
ब्राह्मणानां सपिण्डेषु इत्यादि पुत्रदानं प्रयत्नत इत्यन्तानां वृद्धगौतमो-
क्तवचनानां श्रौतकोक्तवचनसाध्यात् श्रौतकवचनव्याख्यानेन एतद्व्या-
ख्यानस्य भूतचरत्वादित्यभिप्रायः । गुरवे इति ।—गुरुरत्र व्यापार्योऽ-
भिमतः । व्यापार्यं घर्मसंयुक्तमित्यनेन तस्यैवापक्रमसंज्ञात् । तादृश

तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः । पुत्रपरिग्रह-
विधिं व्याख्यास्यामः । शुक्रशोणितेत्याद्यन्यत्रानुष्ठानाद्भर्तुरित्येतदन्तं
वशिष्टेन समानं प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे कुण्डले
अङ्गुलीयकञ्चाचार्य्यश्च वेदपारगं कुशमयं वह्निः पर्णमयमिधमि-
त्यथ बन्धूनाहूय निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्ज्जत्वा राजनि चवेद्य परि-
षदि वागारमध्ये ब्राह्मणवागालम्बेनोपविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धि-
मिति वाचयित्वा यद्देवयजनोस्तेखनप्रभृत्याप्रणीताभ्यः कृत्वा दातुः
समक्षं गत्वा पुत्रं मे देहीति भिक्षेत ददानीतीतर आह तं परि-
गृह्णीतेति । धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा गृह्णामीत्यर्थेन
वस्त्रकुण्डलाभ्यामङ्गुलीयकेन चालङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा
पक्वा जुहोति यस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमान इति पुरोऽनुवाक्य-
मनूय यस्मै त्वं सुकृते जातवेद इति याज्यया जुहोत्यथ व्याह-
तीर्ज्जत्वा स्त्रियृक्षप्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानादृचिणां ददात्येते च

तैत्तिरीयाणान्विति ।—पुत्रपरिग्रहविधिमित्यादि आहस्य बौधा-
यन इत्यन्तेन वचनेनेत्यर्थः । व्याप्रणीताभ्य इति ।—‘प्रणीता’ एतपात्रं ।
कृत्वेति क्रिया इति घेघः । इतरः दाता । अलङ्कृत्येति ।—वाल्कमिति
शेषः । अग्निमुखमिति ।—वाल्कमग्निमुखं कृत्वेत्यर्थः । पक्वा चरमिति-
शेषः ।—पुरोऽनुवाक्यमिति ।—याज्ययेति । सामधेन्या ऋचेत्यर्थः ।
‘स्त्रियृक्ष’ होमविशेषः । आधेनुवरेति ।—धेनुः शङ्खस्थानह्वान् हेम
वासो हयः क्रमात् । कृष्णगौराश्वसम्बन्धेन एता वै दक्षिणाः स्मृता
इति वचनात् । ददातीति दद्यादित्यर्थः । य एवमिति । यो दत्तक
एवमुक्तक्रमेण गृहीतः शुशब्दो भिन्नक्रमे पश्चादौदसः पुत्र उत्पद्यते

शसमी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुलीयकं च एवं त्वौरसः पुत्र उत्पद्यते
तुरीयभागे सम्भवति इति आहस्य बौधायनः ।

यत्तु बृद्धगौतमीयं । दत्तपुत्रे यथाजाते कदाचित्त्वौरसो
भवेत् । पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनाविति तदस्य गुण-
सत्त्वे औरसस्य च निर्गुणत्वे वेदितव्यम् । यथाजात इति विशेष-
णात् यथा गुणानां जातं समूहो यस्मिन्निति यथाजातो गुण-
समूहवानित्यर्थः यथाशब्दस्य गुणयोगे सादृश्ये च शक्तत्वात् ।

अतएव मनुः । उपपन्नो गुणेः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दक्षिणः ।
स हरेतैव तद्विषयं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रत इति औरसाभावे सर्वरि-
क्यग्रहणमुक्तवान् तद्युक्तमेवौरसे सत्यर्द्धांशहरत्वं । परिग्रहविध्य-

चेत्तदा दत्तकश्चतुर्थभागभागी स्यादित्यर्थः । सम्भवतीति ।—स इति
शेषः ।

तदस्येति ।—यस्य दत्तकस्येत्यर्थः । वेदितव्यमिति ।—सादृश्ये च
शक्तत्वादिति । कनेनात्यन्तसगुणदत्तकानां औरसेन सह समंशभागि-
त्वप्रतिपादनात् य एवं त्वौरस उत्पद्यते तुरीयभागे सम्भवतीति बौधा-
यनवचनस्य सामान्यसगुणविषयत्वमवतिष्ठते । तथा च औरससत्त्वे निर्गु-
णदत्तकस्य नाधिकारिता । तथा सति औरसक्षेत्रज्ञो पुत्रो पिण्डरिक्थस्य
भागिनौ । दशापरे तु क्रमशः पिण्डरिक्थांशभागिन इति मनुवचनं
सङ्गच्छते, अन्यथा एतद्वचनस्य निर्विषयतापत्तेः । औरसभावे तु अत्यन्त-
सगुणदत्तकानां उपपत्तेः । गुणैः सर्वैरित्यादिवचनवशात् पिण्डहत्त्व-
धनाधिकारित्वप्रतिपादनात् सामान्यगुणदत्तकानां तदसम्भवेनाकाङ्क्षा
य एवं त्वौरस उत्पद्यते इत्युक्तचतुर्थांशभागित्वमेव निर्गुणदत्तका-
नाम्तु अंशभागित्वमेव नास्ति इति सर्वसामप्रम्यं स्यात् । सर्वक्षेत्रज्ञ-
पुत्र-

भावे विशेषमाह स एव । अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाहविधिभाजं तं कुप्यान्न धनभाजनमिति । परिगृह्णविधिं विना परिगृहीतस्य विवाहभाजं कार्यं न धनदानमित्यर्थः । किन्तु तत्र पत्न्यादय एव धनभाजः, विधिं विना तस्य पुत्रत्वानुत्पादात् ।

अतएव वृद्धगौतमः । सगोत्रेषु कृता ये सुप्रदत्तक्रीता-

गुणवान्नाहं स्यात् पैटके धने इति वचनात् । अविधायेति । विवाहविधिभाजमिति ।—विवाहेत्युपलक्षणं यासाच्छादनमपि देयं सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा इति स्मरणात् । तस्यां वृद्धिकन्यायात् । नन्वत्रापरिगृहीतस्य विवाहादो वृद्धिश्चाह्वे के पितरः किमीयगोत्रोत्प्लेखः दातुर्दानेन तत्र स्वत्वनाशत् विधानं विना गृहीतुस्तत्र पुत्रत्वात्पुत्रादादिति चेन्न । तत्स्वकारादौ दातुर्गोत्रोत्प्लेख एव निवृत्तस्वत्वके त्यागे सत्यपि संप्रदानग्रहणे पुनस्तत्र दातुः स्वत्वमुत्पद्यत एव, दत्त्वा प्रथमसम्यक् यः पुनरादातुमिच्छति इत्यादिवचनात् । अतएव त्यागान्निवृत्तमपि दातुः स्वत्वं सम्प्रदानग्रहणादसम्यक्त्वेन दातुः पुनः स्वत्वमुत्पद्यत एवेति *सार्त्तसन्दर्भः* सुसङ्गच्छते अन्यथा तत्र दातुः स्वत्वनाशे गृहीतुः पुत्रत्वाभावात् तस्य कस्यापि पुत्रत्वं न स्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु प्रतिगृहीतुर्दातु एव सः तद्विवाहादौ तद्गोत्रोत्प्लेखश्च स्वयंदत्तश्च दासश्चेत्युक्तदासस्यैव जनकस्य त्यागात् स्वत्वनाशात् प्रतिगृहीतुर्वैधग्रहणाभावेऽपि सामान्यतेग्रहणात् स्वत्वं भवत्येवेति अन्यथा जनकस्य त्यागेनापि तत्र स्वत्वनाशेन पुनः पुत्रत्वे तद्विवाहादापने जनकस्यैवाधिकारस्यौचित्यत्वं प्रतिगृहीतुस्तदापनविधेरयुक्तात्वात् अदृष्टार्थककल्पनागौरवाच्चेति बोध्यं ।

विधिर्नैवेति । वाक्यमात्रस्य असति बाधके सावधारणपरत्वादिस-

दयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्डं विधीयत
इति विधिनेव गोत्रतां यान्तीति नियमः दानादिविधीनां
दत्तकादिलक्षणात्तर्गतत्वेन स्वरूपनिर्वाहकत्वात् यथोक्तं यमद्विः
पुत्रमापदि । अपूर्वग्रहणं सकलदानविधेरुपलक्षणं तेन च प्रति-
ग्रहविधिरप्याचिप्तो भवति । सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रत इति मान-
वात् सम्यक् विधिना प्राप्त इत्यर्थः । क्रीतादय इति आदिशब्देन
कृत्रिमापविहस्वयन्दत्तानां ग्रहणं । चेचजादीन् सुतानेताने-
कादश यथोदितान् पुत्रप्रतिनिधीनाञ्जः क्रियालोपान्मनोपिण इति
मनुना यथोदितानित्यनेन तत्तन्मन्त्रेण सूचितविधिविशिष्टानामेव
पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् । अतएव कृत्रिमलक्षणे सदृशान् प्रकु-
र्यात् यमिति मशब्देन अपविहलक्षणे यं पुत्रं परिगृहीयादिति
परिशब्देन स्वयन्दत्तलक्षणे च आत्मानं स्पर्शयेत् य इति दाना-
परपर्यायस्पर्शनशब्देन च विधिपरिग्रह एव कृतस्तदभिप्रेत्यैव

त्यभिप्रायः । नियम इति ।—अनेन विधेरावश्यकत्वप्रतिपादनात् तद-
कारणे पुत्रत्वासिद्धिरित्यभिप्रायः । स्वरूपनिर्वाहकत्वादिति विधि-
पूर्वकदानेनेव दत्तकत्वमित्यर्थः । विधिं प्रदर्शयति यथोक्तमिति ।
दानविधेरिति ।—पुत्रं परिगृहीष्यमित्याद्युक्तदागविधेरित्यर्थः, अन्यथा
माता पिता वा दद्यात्ता यमद्वि पुत्रमापदि इत्यत्राद्विरिति नोक्ता
दद्यात्तामित्येव प्रूयात् । क्रीतादय इति, आदिशब्देनेति—यदानामेव
परिग्रहविधेरावश्यकत्वात् प्रदानविक्रयपरित्यागानामेव सम्भवा-
दिति भावः । चेचजादीनां चेचादिजातत्वेन सत्वात् परिग्रहासम्भवात् ।
दागपदेति ।—स्पर्शेन प्रतिपादनमिति बोधात् । दृष्टान्तेनेदं कथयति

वशिष्टेनापि तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत
इत्युपक्रम्य परिरुहविधिरभिहितः पुत्रं परिरुहीष्यन्निति
परिरुहवचनेन च कृत्रिमस्वयन्दत्तपरिरुहेऽप्येष विधिरनुमन्वेयः,
मनुना तत्तदुपसर्गेण सूचनात् । तस्मादिषां पञ्चानां पुत्राणां
शौनकवशिष्ठान्यतमविधिपरिरुहेष्वैव पुत्रत्वं मान्यथा । यथा
क्षेत्रजे उपपादितं मनुयाज्ञवल्क्याभ्यां । नियुक्तायामपुत्रायां पुत्रो
जातोऽविधानतः । नैवार्हः पैत्र्यं रिक्तं पतितोत्पादितो हि
सः । नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तयातां तु कामतः । तावुभौ
पतितावित्यादिविध्यन्वयव्यतिरेकानुसरणात् ।

यत्तु मिताक्षराटीकायां सुबोधिन्यां तच्च स्वत्वं पुत्रत्वादिव-
सौक्तिकं मन्यन्ते वृद्धा इत्यभिहितं तदुक्तवचनविरोधात्, अथ
दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिरुहेणैव चेऽत्र जातास्ते-
ऽसङ्गतकुलीना इत्यामुष्यायणा भवन्तीति पैठौनसिना आर्षेण
ऋष्युक्तेनैव परपरिरुहेण पुत्रत्वाभिधानाच्च विरुद्धमित्युपेक्ष-

यचेति । पतितोत्पादितो हि स इत्युक्तपातित्यं प्रदर्शयति नियुक्तौ
याविति । यथा विध्यन्वयव्यतिरेकानुसारेण मनुयाज्ञवल्क्याभ्यां वि-
धानमुपपादितं तथाचेति भावः । एतेन क्षेत्रजादिषु शौनकवशिष्ठा-
द्यन्यतमोक्तविधानं नास्ति तत्र मनुयाज्ञवल्क्याभ्यां विध्यन्तरस्य वि-
हितत्वादिति प्रतिपादितं ।

मिताक्षराटीकासुबोधिनीमतं दूषयति यत्त्विति । उक्तवचनेति ।—
अविधाय विधानं य इत्युक्तवचनविरोधादित्यर्थः । विरुद्धमिति ।—

णीयम् । न सङ्गताः कुलीना- जनककुलीना येषां ते ते च ते
अद्रासुध्यायणाश्चेति ये अर्पेण विधिना परिगृहीतास्ते जनक-
कुलीनासम्बद्धाः अतएव अद्रासुध्यायणा भवन्तीत्यर्थः । यद्वा
जनकपरिगृहीतोर्द्वयोरपि संस्कारकत्वे द्रासुध्यायणत्वमित्यपे-
क्ष्यमाणत्वात् द्रासुध्यायणा इत्येव पाठोऽस्तु । मेधातिथिरपि
दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमाह सत्यपि प्रयोगे इन्द्रा-
दिशब्दवह्नोक्तोऽर्थातिशयात् शास्त्रे चोत्पत्तिविधानात् भार्यादि-
व्यवहारवत् पुत्रत्वव्यवहारोऽवगन्तव्य इत्यादिदन्यमन्दर्भेण । तस्मात्
दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमिति सिद्धं । दानप्रति-
ग्रहहोमादन्यतमाभावे तु पुत्रत्वाभाव एवेति । इदानीमौरस-

तच्चेति पूर्वशान्वेतीत्यर्थः । न सङ्गता इति ।—असम्बन्धिन इत्यर्थः ।
तथाच जनककुले तद्दत्तकादीनां सम्बन्धो नास्तीति प्रतिपादितं ।
अत्र मेधातिथिसम्वादं प्रमाणयति मेधातिथिरपीति । संस्कार-
निमित्तमेवेति ।—एवमशब्दः सायोगमात्रव्यवच्छेदकः नान्ययोगव्यव-
च्छेदकः परिग्रहहोमादीनामप्यावश्यकत्वादिति । तदभावादपि पुत्रत्वा-
भाव इत्युक्तमेव पाठः । सत्यपि प्रयोग इति ।—पुत्रत्वपददेशे सत्यपि
इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दवत् परमेश्वरशालिन इन्द्रादियपदेशस्य लौकिकः
सिद्धत्वेऽपि तस्मात् यौगिकार्थात् लौकिकात् स्वरूपस्यातिशयेन
व्यासत्वात् याज्ञत्ववश्यकत्वात् शास्त्रे पुत्रं प्रतिग्रहीयन् इत्याद्युत्पत्ति-
विधानात् दत्तकादीनां जातत्वेऽपि उत्पत्तिविधानात् भार्यादिव्यव-
हारवत् संस्कृतस्त्रीत्वेन भार्यादियपदेशवत् नतुपभोग्यस्त्रीत्वेन, तथा-
त्वेऽवशब्दादीनामपि भार्यात्वापत्तेः । पुत्रत्वव्यवहार इति ।—संस्कृत-
पुत्रत्वेन तद्रवहारः नतु तत्सत्तागच्छेति भावः ।

पुत्रत्वापादकक्रियैव दत्त्रिमस्य प्रतिग्रहीतृधने स्वत्व तत्सगोचत्वञ्च
भवति । दातृधने तु दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दत्त्रिमस्य स्वत्व
निवृत्तिर्दातृगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते इति चन्द्रिकाकारः ।

ननु मनुवचनात् जनकगोत्रनिवृत्तावपि प्रतिग्रहीतृगोत्रप्राप्तौ
किं मानमित्यत आह वृहन्मनुः । दत्तकीतादिपुत्राणां बीजवपूः
सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी तद्वत् गोत्रं तत्पालकस्य चेति । दत्त-
कीतादिपुत्राणां बीजवपुर्जनकस्य सपिण्डतास्येव दानादिनापि
सा न निवर्तते तस्या अवयवान्वयरूपतया यावत् शरीरं दुरप-
नेयत्वात्, अनेनावयवान्वय एव सपिण्ड्य' न पिण्डान्वय इत्युक्तं
भवति पिण्डान्वयस्य व्यपेति ददतः स्वधेत्युपगमावगमान् । सा च
सपिण्डता कियतीत्यपेक्षायामाह पञ्चमी सप्तमीति, पञ्चानां पूरणी
पञ्चमी पञ्चपुरुषव्यपेक्षार्थः, एव सप्तमी ।

गोत्रमोऽपि । ऊर्द्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृ-
बन्धुभ्यः पञ्चमादिति । अत्र वीजिग्रहणं दत्तकाद्युत्पादकानां
सर्वेषामपि संग्रहार्थं न केवलं द्वेषजोत्पादकस्यैव । य एतेऽभिहिताः

दत्तकीतादिपुत्राणामिति । पञ्चमी सप्तमीति ।—मातृपितृकुला-
भिप्रायेण मातृपितृसम्बन्धा व्यासप्तमादविवाद्या कन्या भवन्ति व्या-
पञ्चमादन्वेषामिति सुमन्तुवचने सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनः मातृ-
बन्धुभ्यश्च पञ्चमादिति वक्ष्यमाणगौतमवचनेन चैकमूलत्वात् । चेद्विस्तु
सप्तमी पञ्चमीति एकपक्षेऽपि मुख्यगौतमभावेन वर्णयन्ति । स्मार्तान्तु
पञ्चमीत्यधिकदोषाय इति वदन्ति । मातृपितृसम्बन्धा व्यासप्तमादवि-
वाद्या कन्या भवन्ति व्यापञ्चमादन्वेषामिति सुमन्तुवचनात् । अपरे तु

पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः । यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतर-
स्यत्विति मनुस्मरणात् । तस्य ते पुत्रा इति पुत्रत्वप्रतिपादनं
सापिण्ड्यप्रतिपादनार्थं न तु पुत्रत्वोत्पादनार्थम्, पुत्रान् दादम
यानाहेत्यादिप्रतिग्रहीतृपुत्रत्वप्रतिपादनविरोधात्, नेतरस्य प्रति-
ग्रहीतुरित्यर्थः । नन्वेवं कन्यावदुभयत्रापि सापिण्ड्यमाप्तां
प्रतिग्रहेण गोत्रवत् सापिण्ड्यस्याप्युत्पत्तेरिति चेन्नैवम् । सगो-
त्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति
न सापिण्ड्यं विधीयते इति वृद्धगौतमस्मरणविरोधात् । ये
दत्तादयः सुताः सगोत्रेषु सगोत्रमध्ये कृतास्ते विधिना गोत्रतां
सन्ततित्वं यान्ति परन्तुतैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते
भोत्पद्यत इत्यर्थः, सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां
सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता युक्तश्चेतत् पिचारमन्वेन भर्त्रा सहैक-

यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोदयेत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्या-
दित्यादिवचनबलात् देशव्यवहारानुसारेण सप्तमीयश्चमवस्थां वर्ण-
यन्ति । 'तद्वत्' सापिण्ड्यतावत् गोत्रमपि जनकस्य, न केवलं जनकस्य
अपि तु तत्पालकस्य प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः, चकारश्रवणात् एतच्च द्वा-
मुध्यायणमात्रविषयं वेदितव्यं, अन्यथा गोत्ररिक्ते जनयितुरित्यादि-
वचनविरोधात् । नन्वेवमिति ।—'कन्यावत्' वाग्दत्तावत् तस्य एव
भर्तृकुले पितृकुले च त्रैपुरुषिकाशौचकरसापिण्ड्यसत्त्वात् ऊढाया
भर्तृकुलमात्रसापिण्ड्येन उभयत्र सापिण्ड्यासम्भवेन दृष्टान्तानुपपत्तेः ।
यदा ऊढाया अपि पितृकुले भर्तृकुले च विवाहार्थसापिण्ड्यसत्त्वात्
तदभिप्रेत्य कन्यावदित्युक्तं युक्तमेव । दूषयति मैवमिति । नेत्प्रयते
इति ।—माच्यपौरुषिकं साप्तपौरुषिकं अवयवान्वयसापिण्ड्यमिति

शरीरारम्भकत्वेन च यथा उभयत्रापि सापिण्ड्यं सिध्यति न तथा दत्तके पिचारब्धत्वेऽपि प्रतियहीत्रा सहैकशरीरारम्भकत्वाभावात् ।

अतएव देवलः । धर्मार्थे वर्द्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् । अंगपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितमिति केवलशब्देन सापिण्ड्यमेव निरस्तवान् गोत्रांगपिण्डानां विधानात् । नन्वेतत् प्रकृतार्थानुपयोगिधर्मपुत्रविषयत्वात् तथाहि तत्तद्गोत्रेण तस्य तस्यैव गोत्रेण ये पुत्रवत् धर्मार्थे वर्द्धिताः तेषु पुत्रेषु केवलमंगपिण्डविभागित्वमेव न वर्द्धकसापिण्ड्यमित्यर्थः, तेनैतत्पुत्रस्यैव वर्द्धकसापिण्ड्याभावं बोधयति न दत्तकस्येति चेत् मैवम् । पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुरिति परिसङ्ख्याविरोधेन धर्मपुत्रानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽपि वा पत्न्यादिष्वगणनेनांग-

शेषः, प्रतियहीत्रादीनां त्रैपुरुषिकसापिण्ड्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पित्रारब्धत्वेनेति । एतत् घाटकौषिकं शरीरं त्रीणि मातृतः त्रीणि पितृतः कस्यिच्छायुमञ्जानः पितृतः त्वङ्मांसरधिराणि मातृतस्येति गर्भोपनिषदः । भर्ता सहैकेति ।—अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः । प्रतियहीत्रेति ।—दत्तकेनैकशरीरारम्भकत्वप्रतिपादकवचनाभावादित्यर्थः ।

प्रकृतार्थानुपयोगीति ।—दत्तकस्य प्रतियहीत्रकुले सापिण्ड्यादुत्पत्तिः प्रकृतार्थः । धर्मपुत्रविषयस्य वचनस्य व्यवस्थापयति तया होति । एतत्पुत्रस्यैवेति ।—धर्मपुत्रस्यैवेत्यर्थः । दूषयति गैयमिति । ननु नास्ति द्वादशसंख्याविरोधः धर्मपुत्रस्य दत्तकेऽन्तर्भावोपादित्याह अभ्युपगमेऽपि चेति । पत्न्यादिव्यति ।—अप्रसक्त्येति ।—तथाच-

भागित्वासमावात् अप्रसक्त्या सापिण्ड्यनिषेधासङ्गतेऽथ । तस्मात्
दत्तपुत्रविषयमेवैतत् अशभागित्वंप्रदर्शनात् । तत्र चायमर्थः
धर्मार्थे स्वस्थालोकतापरिहारकधर्ममपत्यर्थे तत्तद्गोत्रेण जनका-
पेक्षया भिन्नगोत्रेणापि परियहीना पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया
परिशुद्धं चे पुत्रा वर्द्धिताः तेषु केवलं परियहीचंशपिण्डवि-
भागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति । तस्मात् अत्र दत्तके न परि-
यहीत्यसापिण्ड्यं किन्तु जनककुल एव साप्तपौरुषिकं सापिण्ड्य-
मिति सिद्धं ।

ननु तच्छब्देन सन्निधानात् वीर्यपेक्षितश्रुतवज्जत्वानां पुत्रा-
णामेव परामर्शो गम्यते न वर्द्धकानां पुत्रिणां व्यवहितत्वात्
सन्दिग्धवज्जत्वानां वीर्यान्वयायोग्यत्वात् आत्मनि परोक्षव-

रिन्ध्यानुगः पिण्ड इत्यनेनांशभागिन एव सापिण्ड्याभ्युपगमादिति
भावः । दत्तपुत्रविषयमेवैतदिति ।—एतत् धर्मार्थमिति वचन-
मित्यर्थः । साप्तपौरुषिकमिति ।—अवयवान्वयरूपमित्यर्थः ।

नन्विति । तच्छब्देन तत्तद्गोत्रेणेति तच्छब्देनेत्यर्थः । धर्मार्थं
वर्द्धिताः पुत्रा इति पुत्रपदस्य तत्तद्गोत्रेणेति तच्छब्देन सह नैक-
स्यात् आसक्त्या अन्वयसौलभ्यादिति भावः । वीर्यया अपेक्षितानि
आकाङ्क्षितानि श्रुतानि पुत्रा इति वचनप्राप्तानि नत्वश्रुतानि वर्द्धके-
रिति वज्जत्वानि येषामिति विग्रहः, तथाच तत्तद्गोत्रेण पुत्राणां तत्तद्-
गोत्रेणैव अन्वयः समुचितः, पुत्राणां वज्जत्वस्य वचनप्राप्तत्वात्, ननु
वर्द्धकानां तत्तद्गोत्रेणान्वयो युक्तः, वर्द्धकानां वचनाप्राप्तत्वेन व्यवहित-
त्वादिति । सन्दिग्धवज्जत्वानामिति ।—वर्द्धकेनेत्येकवचनान्तेनापि अन्व-
यसम्भवात् वज्जत्वस्य सन्दिग्धत्वादिति भावः । आत्मनि परोक्षव-

निर्देशकतच्छब्दान्वयातुपपत्ते. अपरोक्षनिर्देशकस्वशब्दस्यैवौचित्या-
चेति चेत् मैवं वादीः । सर्वनाम्नां बुद्धिस्थे शक्तिरिति न्यायेन
बुद्धिस्थतायाः प्राधान्याद्यत्तत्वात् प्राधान्यस्य च संस्कार्यत्वेन
फलान्वयेन वा सम्भवात् पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्ड
दानोदकक्रियेत्यादिवचनपर्यालोचनया पुत्रकर्त्तृकपिण्डदानादि-
क्रियया पितुः संस्कार्यत्वावगमात् पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादि
वचनबलात् पितुरेव पुत्रकरणकभावनाभाव्यलोकरूपफलयोगि-
तया प्राधान्यात् तच्छब्देन परामर्शो युज्यते । यथा तप्ते
पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिदित्यत्र आमिक्षायाः संसृष्ट-
दधिपयोरूपत्वेन साम्नाय्यविकारत्वे स्थिते पूर्वपक्षिणा सप्तमी-
निर्दिष्टस्य पयसो गुणत्वेन द्वितीयानिर्दिष्टस्य दध्नः प्रधानत्वात्

इति ।—आत्मनि स्वरूपे उपस्थिते इति यावत् । अपरोक्षेति ।—
अत्यक्षवन्निर्देशकवर्द्धकादिरूपवाचकपदस्येत्यर्थः, तथाच वर्द्धकगोत्र-
णेति वाचकपदे प्रयोक्तव्ये तत्तद्गोत्रेणैववाचकपदप्रयोगस्यान्याय्यत्वा-
दिति भावः । दृषयति मैवं वादीरिति । बुद्धिस्थताया इति ।—दृष्टा
ननेदं द्रढयति यथेति । सायदोहविकारत्वमिति ।—दधिरूप
मित्यर्थः । तस्यैवेति ।—पयस एवेत्यर्थः । प्रातर्दोहविकारत्वमिति ।—
पयोरूपमित्यर्थः । तथाच सायदोहविकाररूपपयस एव देवतासम्बन्धः,
तेनैव होमसिद्धेः, नतु सायदोहविकाररूपस्य दध्नः, तेन वैश्वदेवहोमे
यामासिद्धेरिति तात्पर्यम् । इदन्तु न सम्यक् । तप्ते पयसि दधानयति
सां वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन इत्यत्र उपस्थितयोराभिक्षा-
वाजिनयोर्दोहोरेव वैश्वदेवदेवतासम्बन्धेनान्वयसम्भवेन आमिक्षाया
प्रधानत्वात् तस्या एव देवतासम्बन्धः नतु वाजिनस्य, तस्य आमिक्षो-

तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासम्बन्धात् सायंदोहविकार-
त्वमित्युक्ते सिद्धान्तिना कर्मोभूतेनापि दध्ना पयसो व्याप्यमान-
त्वेन दध्ना पयः संस्कार्येदिति वाक्यार्थस्य पर्यवसानत्वेन पयस
एव प्रधानत्वं, तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासम्बन्ध इति
प्रातर्दोहविकारत्वं साधितम्, तद्वत् प्रकृतेऽपि पितुः संस्कार्य-
त्वेन प्रधानत्वात् तच्छब्दादेव तस्यैव परामर्श इति युक्तम् ।
नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सपिण्डाभावि कथं विवाहो
न स्यादिति चेत् सत्यम् । सगोचत्वादिति ब्रूमः । तर्हि तद्भगिन्या-
दिसन्ततौ विवाहोऽस्तु सगोचत्वसपिण्डत्वयोरभावात्, नन्वादित्य
निषेधकं वचनमुपलभामहे प्रत्युत सावित्रीं यस्य यो दद्यात् तत्-
कन्यां न विवाहयेत् तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकृदि-
त्याद्यनुकूलमेव वचनमस्ति । नचेष्टापत्तिः अविच्छिन्नाविगीतसकल-
देशीयशिष्टाचारविरोधात् तस्मात् किं तत्राविवाहनिमित्तमिति ? ।

अत्र कैश्चिदुच्यते असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या

हेनेन प्रवृत्तत्वादप्रयोजकत्वादिति बोध्यं । सगोत्रत्वादिति ।—अस-
पिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुदिति मनुवचमादिति भावः ।
तद्भगिन्यादिसन्ततौ प्रतिग्रहीतुर्भगिन्यादिसन्ततावित्यर्थः । तद्गोत्रे
इति ।—सावित्रीदातुः सगोत्रे सपिण्डसमानेदकसाधारणे इत्यर्थः ।
'सत्कुले' सावित्रीदातुर्दोहित्रादिरूपे कुले । अनुकूलमेवेति ।—प्रति-
ग्रहीतुः पितृत्वेन तत्सावित्रीदातृप्रसक्तेः ।

यत्रेति । प्रशक्ता कार्येत्यर्थः, प्रशंसार्थकत्वे सपिण्डायाः सगो-
त्रायाश्च विवाहे भार्यात्वापत्तेः । नच तदयुक्तं । तत्र भार्यात्वानुत्पत्ते-

पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने इत्यत्र मनु-
वाक्ये स्वस्यासापिण्डेऽपि वक्तव्ये यत् पितुरसपिण्डावचनं तत्
दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृसपिण्डाया विवाहो माप्रसांचीदित्येवमर्थं
अन्यथा पितृदारके सापिण्डेऽत्र मूलपुरुषादष्टमस्य वरस्य मातृदा-
रके सापिण्डेऽत्र मूलपुरुषात् षष्ठ्याः कन्याया विवाहो न स्यात्
पितुः सपिण्डत्वेन असपिण्डताभावात् नचेष्टापत्तिः पञ्चमात्
सप्तमादूर्द्धं मातृतः पितृतस्तथेत्यादिसकलस्मृतिनिबन्धशिष्टाचार-

नैबन्धुभिर्यवस्थापितत्वात् । दारकर्मणि भार्यात्वित्यादकविधावि-
त्यर्थः । 'मैथुने' स्त्रीपुंससाध्यामप्राधानपुल्लित्यत्यादौ इत्यर्थः । अस-
पिण्डाच्चेति चकारात् मातुरसगोत्रा असगोत्राच्चेति चकारात् पितु-
रसपिण्डा । अन्यथेति ।—मनुवचनस्य दत्तविषयत्वाभावेन औरस-
विषयत्वे इत्यर्थः । पितृदारक इति ।—गणनायां पितृप्रतियोगिके
पितरमादाय सप्तमे इत्यर्थः । मूलपुरुषादष्टमस्येति ।—पितरमादाय
उपरितनसप्तममपेक्ष्य अधस्तनस्य वरस्याष्टमत्वादिति भावः । मातृ-
दारके मातरमादाय सप्तमे इत्यर्थः । तथाच मातरमारभ्यासप्तममूर्द्ध-
तनपुरुषस्य कन्यासन्ततिः अविवाहोत्थापद्येत पितु सपिण्डत्वात् । ननु
वरस्य मातृमातामहादीनां तत्सन्ततीनां वा कथं पितु सापिण्डप्रसक्ति-
रिति चेदत्र भ्रूमः । मातुरवयवेन पित्रवयवस्यैकत्वस्य अस्थिभिर-
स्थोनि मांसैर्ममंसानि त्वचा त्वचमित्यादिद्युत्यावश्याभावादिति ।
औरसरूपवरस्येत्यर्थः । ननु असपिण्डाच्च या पितुरिति पितृपदव्यव-
शात् पितुश्च जनके मुख्यत्वात् मनुवचनस्य औरसविषयत्वमेवोचित-
मित्यत आह मातृतः पितृतः इति ।—वरमादाय मातृतः पितृत
पञ्चमात् सप्तमादूर्द्धमित्यर्थः । 'मातृतः' मातृपक्षे, 'पितृतः' पितृपक्षे

स्तसिन्प्रयोग आदत्त, तस्यापि सार्वविभक्तिकत्वशङ्कायां ऊर्द्ध-
सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति गौतम-
वाक्ये पञ्चम्या निर्णय इति । न किञ्चित् समाधानमिति समा-
धानान्तरं वक्तव्यम् ।

तदपरे आहुः । चेन्नजादीन् सुतानेतानिकादश्च यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्तनीपिण इत्यत्र वाक्ये चेन्न-
जादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् प्रतिनिधिसाद्धर्मा स्यादिति
न्यायेन सकलौरसधर्माप्राप्त्या प्रतियद्दीन्नादिपितृसापिण्डवर्जनं
मेतुल्यतीति तन्न न सापिण्डं विधीयत इत्यनेन निषिद्धस्य सापि-
ण्डस्य अतिदेशासम्भवेनाप्राप्त्या तद्वर्जनासम्भवात् एतेन पुत्रनाम्ना
औरसधर्मातिदेशात् प्रतियद्दीन्नादिपितृसापिण्डवर्जनसिद्धिरित्य-
पान्नं न तौ पौ करोतीतिवत् निषिद्धस्य सापिण्डस्य अतिदेशा-
सम्भवेन वर्जनासम्भवात् तस्मात् अनन्यगत्या वाचनिकमेव प्रति-

भारभ्य यत् पुत्र्या पिता सप्तम इति फलितं । नन्वेवं दत्तकस्य प्रति-
यद्दीतृकुले सापिण्डाभावे इत्यादि पूर्वपक्षस्य यत् समाधानं केनचित्
पक्षे तत्र सम्पन्नं समाधानान्तरं वाच्यं, तस्मात् अनन्यगत्या वाचनिक-
मेवेत्यादि यत्र सम्पन्नमेवेति शेषः ।

तदपरे आह गिति ।—चेन्नजादीनित्यादि सेतस्यतीत्यन्तेन यत्
समाधानं तदाहृदित्यन्वयः । तदुपपत्तिं तच्च नेत्यादिना । तद्वर्जना-
सम्भवादिति ।—यद्यपि यदा च या भागुरित्यनेति शेषः । नित्यस्य
प्राप्तिपूर्वेष्वपि निमित्तभिप्रायः । समाधानं दूषयति यत्नेति । न तौ
यथाविति । पौ पश्यमाने तौ आगारात्प्राप्तौ न पुत्र्येदित्यर्थः ।

ग्रहीदकुले सापिण्डं अभ्युपगन्तव्यमिति तदुच्यते । द्विविधं हि सापिण्डं अवयावान्वयेन पिण्डान्वयेन चेति तत्रावयवान्वयसापिण्डस्य दत्तके प्रत्यक्षाधितत्वेन हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीदकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्डं व्यातिष्ठिपत् ।

तथाच काष्णीजिनिः । यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः । प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयेः पितृभिः सह । दाभ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्रिकेन तत् समं । चतुर्थपुरुषे वेदतस्माद्देशा त्रिपौरुषीति । अस्यार्थः । दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीत्रादीनां पितॄणां औरसत्वे गृह्यदत्तकत्वे द्वात्रिंशद्व्यायणत्वे वा यावन्तः पितृवर्गाः त्रयः षट् वा तत्राद्ये पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, द्वितीये प्रतिग्रहीदपितामहप्रपितामहस्त्रयः, तृतीये प्रतिग्रहीत्रादयस्त्रयः जनकादयश्च त्रय इति षट् तावद्भि-

तथाहि यथा दशैषोऽयमासयागप्रकृतिके पशुयागे प्रकृतिवद्विकृतिरित्यनेनाधाराज्यभागयोः प्राप्ताश्च निषेधेन न प्राप्तिः तथात्रापीत्यर्थः ।

आद्य इति ।—औरसत्वे इत्यर्थः । पित्रपितामहेति ।—प्रतिग्रहीतुः पित्रपितामहप्रपितामहा इत्यर्थः । द्वितीय इति ।—दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुर्दत्तकत्वे इत्यर्थः । प्रतिग्रहीत्रिति ।—दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुः प्रतिग्रहीदपितामहप्रपितामहास्त्रय इत्यर्थः । तृतीय इति ।—दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुर्द्वात्रिंशद्व्यायणत्वे इत्यर्थः । प्रतिग्रहीत्रादय इति ।—दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुः प्रतिग्रहीत्रादयस्त्रयः जनकादयश्च त्रय इत्यर्थः । 'योजनं' सापिण्डं । स्वकीयत्वविशेषोपादानमिति ।—तथा च प्रतिग्रहीतुर्दत्तकपुत्रकर्तृकसापिण्डीकरणे प्रतिग्रहीतुरेव पित्रादीनां देवतात्वं

विरोधात् । नचेदं दूषणं दत्तकेऽपि समानं, यदमस्य तस्य षष्ठ्याः
 कन्यायाः पितुः सपिण्डत्वेन अविवाह्यत्वमसङ्गादिति वाच्यम् ।
 सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तत इति वक्ष्यमाणवाक्येन
 सप्तमस्य दत्तकपितुर्मूलपुरुषासपिण्डत्वेन षष्ठ्याः कन्यायाम्नादमा-
 पिण्डेन षष्ठ्याः सप्तमस्य च पितुः सपिण्डत्वाभावादित्युक्त-
 मेव । तस्मात् दत्तकसापिण्डनिर्णायकमिदमेव वचनमिति काशु-
 पपत्तिः तदतिभ्रान्तप्रसूतितं विकल्पासहत्वात्, तथाहि किमिदं
 दत्तकस्यैव सापिण्डनिर्णायकं उत दत्तकौरस्योरुभयोरिति ।
 नाद्यः । द्वेधा हि अस्य वचनस्य दत्तकविषयता सम्भवेत् दत्तक-
 प्रक्रमाद्वा दत्तकसापिण्डनिर्णायकविशेषवचनैकत्राक्यत्वाद्वा नचे-
 होभयमप्यस्ति अमुपनम्नात् । किञ्चाम्य दत्तकपरत्वे अत्रत्यं
 पितृपदं गौण्या प्रतीयहीदपितृपरं स्यात् तच्च अनिष्टं न विधौ

इति वार्थः । तथाचैतद्वचनस्यौरसविषयत्वमेव प्रसिद्धमित्याशयः ।
 सप्तमे विनिवर्त्तत इतीति । सप्तमे पुरुषे सपिण्डता निवर्त्तते तथाच
 दत्तकस्थले यद् पुरुषाः सपिण्डा इति कैश्चिदिति वादिनामाशयः ।
 सप्तमस्येति । दत्तकपितुर्विशेषणमिदं तदसापिण्डेन मात्रसापिण्डेन-
 नेत्यर्थः । षष्ठ्याः सप्तमस्य च षष्ठ्याः कन्यायाः सप्तमस्य वरस्येत्यर्थः ।
 तस्मादिति । इदं वचनं असपिण्डा च या मातुरित्यादिवचनं । दूष-
 यति तदतिभ्रान्तेत्यादिना । विकल्पासहत्वादिति ।—जिज्ञासाया अनि-
 वर्त्तकत्वादित्यभिप्रायः । विकल्पं विवृणोति तथाहीति ।—अत्रत्यं
 असपिण्डा च या मातुदसगोत्रा च या पितुरिति वचनस्य पितृपद-
 मित्यर्थः । मुख्यार्थत्वे सम्भवति गौणत्वस्यान्याय्यत्वादिति भावः । न

परः शब्दार्थ इति न्यायविरोधात् ।—नाथन्यः पितृपदे युगपद्वृ-
त्तिद्वयनिषेधात् । नच गङ्गायां मीनघोषावित्यत्रेव वृत्त्यन्तरतात्-
पर्ययाहकं प्रमाणमस्ति । तस्मात् औरसविषयमेवेदं वचनं गर्भा-
धानादिप्रक्रमात् पशुमात् सप्तमादूर्ध्वमिति वचनान्तरैकवाक्यत्वाच्च ।
नचास्यौरसपरत्वे कूटस्थान् अप्रमस्य वरस्य षष्ठीकन्यायाश्च अनु-
दाह्यत्वप्रसङ्गः पितुरसपिण्डत्वाभावादित्युक्तमेव दूषणमिति वाच्यम्
तस्य पितुरिति पशुस्यां षष्ठीभ्रमनिवन्धनत्वेन अदूषणत्वात् ।
अतएव योगीश्वरेण मादृतः पितृतस्तथेत्यत्र पशुमीत्वनिर्णायक-

विधौ पर शब्दार्थ इति ।—विधौ विधिवत्त्वे परे गौणः शब्दार्थो
न प्रयुज्यते इति शेषः । न चेति । गङ्गायां घोषमीनौ क्त इत्यत्र
वृत्त्यन्तरतात्पर्येयाहकप्रमाणमस्ति तथा प्रकृते नेति स्थितिर्येन दृष्टान्तः ।
तस्मादिति ।—इदं वचनं असपिण्डेति मनुवचनं । गर्भाधानादिति ।
ऋतुकाष्ठाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा इत्यादि नेपत्रान्तत्वात्
तथा च तात्पर्यमपेक्ष्य प्रकरणस्य बलवत्त्वात् । तथाचोक्तं ।—श्रुतिर्दि-
तोया क्षमता च सिद्धं, वाक्यं पदान्येव तु संहृतानि । सा प्रक्रिया या
वद्यमिष्यपेक्षा, स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या इति । सपिण्डता तु
पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते इत्यस्य तु दत्तकविषयत्वमेव औरसपरत्वे पशु-
मात् सप्तमादित्यस्य विरोधापत्तेः, तथा च औरसमापिण्डस्य सप्तमे
गते निश्चितः दत्तकश्च तु सप्तमे निश्चित इति दत्तकौरसयोः सापिण्ड-
भेदादिति भावः । पशुमात् सप्तमादिति ।—तथाचेतद्वचनस्य औरस-
विषयापत्त्यप्रतिज्ञेति भावः । कूटस्थान् इति ।—भूकपुचयादित्यर्थः ।
पितुरिति ।—एतदुपलक्ष्यं मातुरित्यपि बोध्यं । पितुरितीति ।—
तथाच पितरमादाय षट्पुरुषाः वरस्य सप्तमं न तु पितुः पितर-

स्त्रिभिस्त्रिभिः षड्भिर्वा सह प्रतिग्रहीत्रादीनां योजनं कुर्युः
 प्रतिग्रहीतुः पितुर्ये यावन्तः पितृवर्गाः त्रयः षड् वा तेषां
 सर्वेषां स्वपुत्रकर्तृके दत्तकसपिण्डीकरणे देवतात्वबोधनाय स्वकी-
 यत्वविशेषणोपादानं । ततश्च प्रतिग्रहीतृपितॄणां मध्ये त्रयाणां
 पक्षां वा दत्तकसपिण्डीकरणे देवतात्वप्राप्तौ विशेषमाह द्वाभ्या-
 मिति । त्रिषु पितॄषु द्वाभ्यां षट्सु चतुर्भिः । एवं दत्तकपौत्राः
 स्वपितृसपिण्डीकरणं स्वपितामहप्रतिग्रहीतुः त्रयाणां पितॄणां
 मध्ये एकेन प्रतिग्रहीतुः पित्रा द्वयमुप्यायणत्वे द्वाभ्यां पिता-
 महप्रपितामहाभ्याश्च सह कुर्युः । अमुमेव न्यायं दत्तकतत्पुत्र-
 योरप्यतिदिशति तत् सममिति । तन् सपिण्डीकरणं दत्तकतत्-

न जनकस्य पित्रादीनां स्वकीयत्वविशेषणेन तद्व्यावर्तनात् । तत-
 स्त्वेति ।—दत्तककर्तृकसपिण्डीकरणे प्रतिग्रहीतुः पित्रादीनां त्रयाणां
 देवतात्वाच्च । प्रतिग्रहीतृपितॄणामिति ।—दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुः पितॄणा-
 मित्यर्थः । त्रयाणां चोरसत्वे शुद्धदत्तकत्वे च त्रयाणां षष्ठां द्वायमुप्या-
 यणत्वे षष्ठामित्यर्थः । दत्तकसपिण्डीकरण इति ।—दत्तकरूपपितुः
 सपिण्डीकरणे तत्पुत्रकर्तृके इत्यर्थः । द्वाभ्यामिति ।—दत्तकस्य प्रति-
 ग्रहीतुः पितृपितामहाभ्यां द्वाभ्यामित्यर्थः । तथाच दत्तकपुत्रकर्तृक-
 दत्तकसपिण्डीकरणं दत्तकप्रतिग्रहीतुः पितृपितामहाभ्यां द्वाभ्यां प्रति-
 ग्रहीत्रा च एवं त्रिभिर्योजयेत् । चतुर्भिरिति ।—दत्तकस्य प्रति-
 ग्रहीतुः पितृपितामहाभ्यां जनकस्य पितृपितामहाभ्यां एवचतुर्भि-
 रित्यर्थः । तथा च दत्तकसपिण्डीकरणं तत्पुत्रः प्रतिग्रहीतुः पितृपिता-
 महाभ्यां जनकस्य पितृपितामहाभ्यां प्रतिग्रहीत्रा जनकेन च एवं षड्-
 भिर्योजयेत् । दत्तकपौत्रा इति ।—स्वपितुः सपिण्डीकरणे दत्तकरूप-

पुत्रयोरपि दत्तामुष्यायणत्वे समं पित्रवर्गद्वयेन कार्यं । नन्वेवं
दत्तकपौत्रेण स्वपितुः दत्तकपौत्रस्य सपिण्डीकरणे दत्तक-
पुत्रदत्तकनप्रतिग्रहीतृभिः त्रिभिः सह क्रियमाने प्रतिग्रही-
तृपितृणां त्रयाणामन्यतमस्यप्यनुमवेशाभावेन सापिण्ड्यं न स्यादि-

पितामहतत्प्रतिग्रहीतृभ्यां । 'ग्रहीतुः' दत्तकरूपपितामहः ग्रहीतुः पितृणां
मध्ये एकेन दत्तकरूपपितामहस्य पितामहेन, एवञ्च दत्तकपौत्रैर्दत्तक-
पुत्ररूपस्य स्वपितुः सपिण्डीकरणे कर्तव्ये दत्तकतत्पितृपितामहानां देव-
तात्वमित्यर्थः । दत्तामुष्यायणत्वे तु प्रतिग्रहीतुः पित्रा जनकेन च एवं
मिलिताभ्यां द्वाभ्यां सपिण्ड्यनकर्तृर्दत्तकरूपपितामहतत्प्रतिग्रहीतृरूप-
पितामहाभ्याश्च योजनं । ननु प्रतिग्रहीतुरेव सत्वे शुद्धदत्तकत्वे दत्तामु-
ष्यायणत्वे वा ये पित्रवर्गस्त्रयः पङ्क्ता दत्तककर्तृके सपिण्डीकरणे
तेषां देवतात्वमुक्तं युक्तमेव दत्तकपुत्रपौत्रकर्तृके स्वसपिण्ड्यसपि-
ण्डीकरणे प्रतिग्रहीतृर्दत्तामुष्यायणत्वनिवन्धनपित्रवर्गद्वयस्य कथं देव-
तात्वं तयोः पितृर्दत्तामुष्यायणत्वाभावादित्यत आह अमुमेवेति । तथा
च वाचनिकमेव तद्देवतात्वमिति भावः । दत्तकतत्पुत्रपौत्रयोरिति ।
एतेमेदमुक्तं भवति अस्य वधनस्य दत्तकप्रकरणीयत्वेन दत्तकविधयकत्वात्
दत्तकेन सपिण्डीकरणे कर्तव्ये तद्ग्रहीतुः पार्वणेदिश्यानां त्रयाणां
देवतात्वप्रदर्शनेन दत्तकपुत्रपौत्राभ्यां स्वसपितुः सपिण्डीकरणे पार्व-
णेदिश्यानां त्रयाणां देवतात्वप्रदर्शनेन च दत्तकस्यापि पार्वणे त्रयाणां
पार्वणेदिश्यत्वं प्रतिपादितं तत्प्रतिपत्त्या दत्तकस्य त्रैपुरुषिकं सापिण्ड्यं
पिण्डान्वयरूपं दर्शितं दत्तकज्ञेयिनां सापिण्ड्यनिरासश्च दर्शितः तथा च
दत्तकपुत्रपौत्रयोः दत्तकस्य पितुः पार्वणे तत्पितृणां त्रयाणां देवतात्व-
पुत्रपौत्रदत्तककर्तृकपितृसपिण्ड्येन सपिण्ड्यनयोग्यपित्रादीनां देवतात्व-

त्यत आह चतुर्थपुरुषे क्तेद इति । यो यदा स्वपितुः सपिण्डीकरणं करोति स तत्पित्रादिभिस्त्रिभिरेव कुर्व्यात् न चतुर्थेनेत्यर्थः । नन्वेवमौरसस्यलेऽपि सपिण्डीकरणं त्रिभिरेव शास्त्रे सिद्धं तेनैव सिद्धौ वचनान्तरारम्भलेशः किमर्थं इत्यत आह तस्मादिति । दत्तकानामेवापि पिण्डान्वयरूपा अग्नौचाविवाह्यत्वादिप्रयोजिका त्रिपुरुष्येव सपिण्डता न लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यः साप्तपौरुषमिति मात्मप्राभिहिता साप्तपौरुषी तस्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादान् ।

एतदेवाभिप्रेत्योक्तं संग्रहकारेण । दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात् त्रिपौरुषं । जनकस्य कुले तद्वद्गृहीतुरिति धारणेति । यदिदस्तुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानं तत् द्वास्तुव्यायणाभिप्रायेण तस्य त्रिकद्वयेन सह सपिण्डीकरणाभिधानात्

ज्ञानं च केवलं दत्तकस्य पार्वणे त्रयाणां देवतात्वं, लेपिनां लेपनिरासश्च विधीयते तदनुसारेण दत्तकस्य सापिण्ड्यं त्रैपुरुषिकं व्यपतिष्ठिपत् इति तात्पर्यं । तथा च दत्तकपितृपितामहप्रपितामहानां सापिण्ड्यं अग्नौचाविवाह्यत्वप्रतिपादकमिति फलितं । चतुर्थपुरुषे क्तेद इति ।—अनेन दत्तकस्य लेपिनां पितामहस्य पितामहादीनां त्रयाणां सापिण्ड्यं नास्तीति प्रतिपादितं । तस्मादिति ।—तथा च त्रैपुरुषिकसापिण्ड्यविधानार्थं वचनारम्भ इति भावः । विशेषेणेति ।—तस्मादेया त्रिपौरुषीति विशेषेनेत्यर्थः ।

दत्तकानान्त्यति ।—तथा च कारिकेयं न तु मुनिवचनमित्यर्थः । तद्वदिति ।—पञ्चमी सप्तमी तद्वदिति मनुवचने इति शेषः । तदि-

गृहदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीत्वकुले त्रिपुरुषं पिण्डान्वयरूपं
सापिण्ड्यं जनककुले साप्तपौरुषमवयवान्वयरूपमेवेति । अलं
प्रपञ्चेन । तद्वद्गोचमिति । 'नदत्' सपिण्डतावत्, गोश्रमपि वीजवस्तु-
जनकस्य न केवलं जनकस्य अपि तु तत्पालकस्य च दत्तकादेर्यः
पालकस्य च गोचं दत्तकादीनां भवतीति । अनेन 'सपिण्ड-
तावैलक्षण्यं गोत्रेऽभिहितं यथा सपिण्डता जनकस्यैव न तथा
गोचं किन्तु उभयोरपितदिति । न चेदमपि दत्तकमात्रे किन्तु
द्वामुध्यायणे दत्तकविशेषे । तथाहि द्विविधा दत्तकादयो ।
नित्यवत् द्वामुध्यायणा अनित्यवत् द्वामुध्यायणाश्चेति । तत्र
मित्यद्वामुध्यायणा नाम ये जनकप्रतिगृह्यमाणावयोरयं पुत्र
इति संप्रतिपन्नाः, अनित्यवद्वामुध्यायणास्तु ये चूडान्तैः संस्कारै-
र्जनकेन संस्कृताः उपनयनादिभिश्च प्रतिग्रहीता तेषां गोत्र-
द्वयेनापि संस्कृतत्वात् 'द्वामुध्यायणत्वं' परन्त्वनित्यं जातमात्र-
स्यैव परित्यजे गोत्रद्वयेन संस्काराभावात् तस्य प्रतिग्रहीत्व-
गोत्रमेव ।

तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह सन्यापादः । नित्यानां द्वामुध्यायणानां

तीति ।—गोत्रमित्यर्थः । द्वामुध्यायणे दत्तकविशेषे इति ।—द्वाम-
ध्यायणं विवक्ष्येति तथाहीति ।—संस्कृतत्वादिति ।—पितुर्गोत्रेण यः
पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । याचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति
चान्यत इति कालिकापूराणोक्तवचनात् ।

नित्यानां द्वामुध्यायणानां द्वयोरिति सूत्रमेकं दत्तकादीनां द्वा-
मुध्यायणवदिति सूत्रान्तरं तस्यैव । दत्तकेति ।—दत्तकादीनां द्वा-
मु-

दयोरिति सूत्रेण नित्यद्वयामुपस्थापनं गोत्रद्वयप्रवरसम्बन्ध-
गत्वा तमेवानित्येष्वप्यतिदिशति दत्तकादीनान्तु द्वयामुपस्थापनवदिति
सूत्रेण । व्याख्यातश्चेतन् शबरस्वामिभिः । द्वयामुपस्थापनप्रसङ्गे न-
नित्यानाह दत्तकेति । तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेनैव संस्काराः
परिग्रहीत्वा चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरत्र । तथा
पितृव्येण भ्रातृव्येण चैकार्षेण ये जातास्तौ परिग्रहीतुरेवेति ।
अस्य भाष्यस्यायमर्थः । यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वय-
सम्बन्धो नोत्तरसन्ततेः । जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारणमित्यत आह
प्रथमेनेति । प्रथमो जनकस्तेनैव संस्कृतत्वात् संस्काराश्च चौड़ान्ताः ।
पितृगात्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूड़ान्तं न पुत्रः
स पुत्रतां याति चान्यत्र इति कालिकापुराणात् । व्याख्यात-
श्चेतत् प्रागेव अन्यस्यासाधारणीं पुत्रतां न याति किन्तु द्वयामु-
पस्थापणो भवतीति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यत आह परिग्रही-

त्यापणवदिति ।—तावदेवेत्यादि उत्तरत्रेति पर्यन्त एकः शबरस्वामि-
भाष्यपाठ अपरस्तु पितृव्येणेत्यादि परिग्रहीतुरेवेत्यन्त । भाष्यस्यार्थ-
स्तयमेव व्याकरोति यस्य भाष्यस्यायमर्थ इति । यो गोत्रद्वयेन संस्कृत-
स्तस्यैव गोत्रद्वयसम्बन्धो नोत्तरसन्ततेः, प्रतिग्रहीत्वा निखिलसंस्कारैश्चू-
डादिसंस्कारैर्वा संस्कृतसन्ततेर्न गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यर्थः तावदेव नोत्तर-
सन्ततेरित्यन्तभाष्यस्यार्थः । ननु प्रतिग्रहीत्वा जनकादग्रहीत्वा समो-
६ ण संस्कृतस्य ग्रहीतुरसाधारण्येन पुत्रत्वं युज्यते न जनकस्यापि दानेन
तत्सत्त्वनाशात् इत्यत आह जनकगोत्रसम्बन्ध इति । एवकारेणेत्यर्थ-
तेनैव संस्कृतत्वादिति प्रथमेनैवेत्याय व्याख्या । संस्कारा इत्यस्य व्याख्या
चौड़ान्ता इति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यादि परिग्रहीतुरेव गोत्र

चा चेदिति । परिग्रहीचैव जातकर्मादिष्वसंस्कारकरणे चोद्गा-
दिमंस्कारकरणेऽपि वा उत्तरस्य परिग्रहीतुरेव गोत्रम् तत्र
हेतुः पूर्वात्वासंस्कारकरणे प्रथमत्वात् । दत्तमुध्यायणसन्ततौ दत्त-
कसन्ततौ चपिचितं गोत्रमाह तेनैवेति । परिग्रहीदगोत्रेणैव
उत्तरसन्ततेर्गोत्रमुभयत्रापि । सगोत्रपरिग्रहमाह तथेति । जनक-
परिग्रहीचोरेकगोत्रत्वेऽपि परिग्रहीत्रैव व्यपदेशः, परिग्रहमस्कोर-
करणादिति । यत्तु गोत्ररित्ये जनयितुं नृभजेद्वत्तिमः सुत
इति तत् परिग्रहीत्रैव जातकर्मादिष्वसंस्कारकरणपक्षे वेदित-
व्यम् । ये तु नित्यवद्दत्तमुध्यायणः दत्तकादयस्तेषां गोत्रद्वयं ।
दत्तमुध्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुदाह,
शृङ्गशैशिरयोर्यथेति पारिजातस्मरणान् । गोत्रद्वये जनकगोत्रे-
परिग्रहीदगोत्रे च दत्तकादीनाञ्च दत्तमुध्यायणत्वे इदं वचनं
नित्यानां दत्तमुध्यायणानामिति श्रुत्यापादवचनं च प्रमाणं ।
प्रवरमञ्जुर्व्यामयनेनैवाभिप्रायेणोक्तं दत्तक्रीतकृत्त्रिमपुत्रिकापुत्रा-

प्रथमत्वादिति परिग्रहीचा चेदित्यादि पूर्वत्वादित्यन्तस्यार्थः । दत्तमुध्या-
यणसन्तताविति तेनैवेति अस्य व्याख्या ।—परिग्रहीतृगोत्रेणैवेति ।—
उत्तरसन्ततेर्गोत्रं परिग्रहीतृसन्ततेर्गोत्रं उभयत्रापि दत्तमुध्यायण-
सन्ततौ, दत्तकसन्ततौ च व्यवहार्यमिति भावः । उत्तरसन्ततेर्गोत्र-
मुभयत्रापि उत्तरत्रेत्यस्य व्याख्या । तथेति ।—तथा पितृशैलेत्यादि-
शृङ्गान्तरं । सगोत्रपरिग्रहमाहति ।—ननु सगोत्रपरिग्रहे परिग्रहीतृ-
गोत्रसम्बन्धेऽपि व्यपदिष्टव्यत्वेन जनकगोत्रसम्बन्धेऽप्येव स च परि-
ग्रहीतुरेवेति कथं परिग्रहीदगोत्रव्यपदेशः । उत्पत्तेः सगोत्रगोत्रव्यपदे-

विवाहादौ देवरपुत्रस्य न परिवित्तिपरिवेत्तत्वादिदोषो देवरपुत्र-
विवाहादौ वा क्षेत्रजस्येत्येतदर्थं न यथाश्रुतपितृव्यपुत्राभिप्रायं
परिगृहीतस्य दत्तपदेनैकोपादानात् अपरिगृहीतस्य च प्रसक्ता-
भावेन निषेधाप्रवृत्त्या प्रतिप्रसवासम्भवात् । न चैतस्मादेव
आपकादपरिगृहीतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वमिति शङ्कनीयम् ।
दशानां भ्रातृणां मध्ये पञ्चानामपुत्रत्वे पञ्चानाञ्च प्रत्येकं दश-
पुत्रत्वे भ्रातृणां प्रत्येकं पञ्चाशत्पुत्रतापत्तेः पञ्चाशतस्य भ्रातृपुत्राणां
प्रत्येकं दशपितृकतापत्तेश्चेत्याद्युक्तदूषणगणयासात् तस्मात् यथा-
व्याहृतमेव साधु ।

एवं प्रतिग्रहीतकुलश्राद्धीयद्रव्यं दत्तकाय प्रतिग्रहीत-जनक-
कुलश्राद्धीयद्रव्यञ्च दद्यामुपस्थापणाय न दातव्यां सपिण्डाय सगो-
त्राय श्राद्धीयं नव दापयेत् । न भोजयेत् पितृश्राद्धे समानप्रवरं
तयेति हेमाद्रिपारिजातधृतवचनात् । ‘श्राद्धीयं’ श्राद्धे दत्तद्रव्यं ।

द्यौरसपुत्रस्येव द्यौरसपुत्र्या अप्यपचरि चेन्नजाद्याः पुत्र्यः प्रति-
निधयो भवन्ति । मुख्यापचरि प्रतिनिधिरिति न्यायात् । मुख्यत्व-
श्चास्या दानादिविधौ साधनत्वेन साधनत्वञ्च ऋतुगमनविधिना

परिवेदनीया क्रत्या परिदायी दाता परिकर्ता याजकः ते सर्वे पतिता
इति शारीतवचनात् । एतस्मादिति । पितृव्यतनयेऽपिवेत्यादि-
वचनात् ।

द्यौरसपुत्रस्येवेति ।—मुख्यत्वं चास्या इति । याजनाध्यापनप्रति-
महैर्नाक्षत्रोपधनमर्जयेत् इत्यादिविधिना धर्जितस्य व्रीह्यादेः क्रतु-
साधनत्ववत् ऋतुगमनेन अपत्यमुत्पादयेदित्यादिविधिनीत्यग्नस्यापत्यस्य

साधिताया द्रव्यार्जनविधित्वा अर्जितस्य ग्रीह्यादेः क्रतुसाधनत्व-
वत् । तथाहि रात्रिसत्रन्यायेन ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहे
ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दते इत्याद्यर्थवादोन्नीते ऋतावुपेयात् तस्मिन्
संविशेदित्यादौ नित्ये ऋतुगमनविधौ स्त्रीपुंसमाधारण्याः श्रुति-
सिद्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते । प्रजनयतीति प्रजेति-
व्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिमतः स्त्रीपुंसएव प्रजाशब्दवाच्यत्वात् न

कन्यापुत्रसाधारणस्य कन्या दद्यात् पिता स्वयं इत्यादिविधेः साध्यत्वा-
दिति भावः । रात्रिसत्रन्यायेनेति ।—स च न्यायश्चतुर्थोऽध्यायेऽनुसन्धेय
इति प्रसिद्धिः । ह वा य एता रात्रीरुपयजन्तीति श्रूयन्ते तत्र
रात्रिशब्देन अथैष ध्यायूरथैष ऋषिरित्यादिवाक्यविहितान्ततन्ना-
मका सोमयागविशेषा उच्यन्ते । अत्र संशयः किमत्र सर्ग एव विधि-
शक्तिभ्योऽधिकारिविशेषणं उत प्रतिष्ठा अर्थवादोन्नीता इति ।—तत्र
सिद्धान्तः प्रतिष्ठा एवाधिकारिविशेषणं तस्या एवार्थवादोन्नीतत्वे-
नोपस्थितत्वात्, सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायवसरात् यत्र कामना-
विशेषो विधौ अर्थवादे वा न युतस्तत्रैव विधिग्रन्थो सामान्यसर्ग
एवाधिकारिविशेषणं प्रत्यक्षमेव । यथा रात्रिसत्रन्याये श्रुतायाः
प्रतिष्ठाया अधिकारिविशेषणत्वं पर्यवसितं, तथा ऋत्विष्यात् प्रजां
विन्दते इत्यत्र श्रुतायाः प्रजाया एवाधिकारिविशेषणत्वं सिद्धमिति ।
ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहे इत्येका श्रुतिः । ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दते
इति श्रुत्यन्तरं । ऋतावुपेयादित्येका तस्मिन् संविशेदित्यपरा । प्रजाया
एवेति, प्रजाशब्देति ।—प्रजा स्यात् सन्ततो जने इति शेषः ।
जनयतीति प्रसूयतीति इत्यनेन जनन्या अपि जननशक्तित्वावगमात् अन्यथा
जनयतीति योगविरोधात् । श्रुतशोभितेति ।—पुमान् पुंसोऽधिके
श्रुते स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेषुमानित्यादिमनुवप्यदिति भावः ।

नपुंसकस्य तस्य शुक्रशोणितसाध्यजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वात् ।
 अतएव अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य च सन्ततिम् । अनिद्धा
 विविधैर्यज्ञमैत्रिमिच्छन् पतत्यध इति तादृश्या एव सन्ततेरनु-
 त्पादे अधःपातः स्मर्यते । संतनोत्यन्वयमिति सन्ततिः प्रजा-
 पर्याय एव । प्रजा स्यात् सन्ततो जने इतिकोषात् । एवं
 “अपत्यार्थे स्त्रियः सृष्टाः स्त्री चैत्रं वीजिनो नराः । चैत्रवीज-
 वते देयं नावीजी चैत्रमर्हति” इत्यत्र अपत्यशब्दो व्याख्यातः
 अपत्यं कस्मादपतनं भवति नानेन पततीति वेति यास्कस्मरणत् ।
 आत्मजस्तनयः सुनुः सुतः पुत्रः स्त्रियस्त्वमी । आऊर्दुहितरं
 सर्वेऽपत्यं लोकं तयोः समे इति कोषाच्च । यद्यत्र पुमान् पुंसमना
 भवति पुंसतेर्वेति यास्कोक्त्या पुपदं बङ्गोऽपरं तदा पुंसते-
 र्वेति तदुक्त्यैव प्रसवकर्तृमिथुनपरमेव व्याख्यायताम् ।

अतएव यास्कः । मिथुनाः पित्रप्रदायादा इति । तदेतादृक्-

तथाच शुक्रशोणितसाध्यजन्यस्य जननशक्तिमत्त्वभावात् इति भावः ।
 पुमान् पुंस इति वचनात् स्त्रीपुंसयोः शुक्राधिक्यजन्ययोः कन्यापुत्रयो-
 र्जननशक्तिमत्त्वावगमात् । नान्तरीयकत्वात् ।—स्त्रीपुंसाभ्यां विभिन्नक-
 त्वादित्यर्थः । सन्ततेरिति ।—कन्यापुत्रवार्चिकाया इत्यर्थः । कस्मा-
 दिति ।—कस्मात् लोकादित्यर्थः । कस्मादपतनं भवत्येकोऽर्थः नानेन
 पततीत्यपरः, तथाच न पतत्यस्मात् न पतत्यनेन वा इत्यपदाने कस्मिं
 या यमत्ययसिद्धमपत्यपदमिति भावः । इति कोषादिति ।—स्त्रीपुंसा-
 धारणस्य वाचकं यमत्यपदमित्यर्थः । यद्येति, तदेति, मिथुन-
 परमिति ।—स्त्रीपुंससाधारणपरमित्यर्थः ।

मिथुनाः पित्रप्रदायादा इति ।—तदेतादृगिति वक्ष्यमाणाभ्यामिति

लोकाभ्यामप्युक्तम् । अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजीवमे आत्मा
 वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति । अविशेषेण पुत्राणां दायो
 भवति धर्मतः । मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽप्रवी-
 दित्यत्र पुत्रपदं मिथुनपदे दशितवान् । न चात्र मिथुनपदं पुत्र-
 स्तुवापरमिति वाच्यम् । अङ्गादङ्गात् सम्भवसि इत्यन्यासङ्गतेः । न
 दुहितर इत्येके पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायत इत्ये-
 कोऽयमते दुहितनिराकरणमङ्गतेः । यच्च नापुत्रस्य लोकोऽस्ती-
 त्यादौ पुत्रपदं तदप्युभयपरमेव । आद्यपुत्रो स्वमृदुहितभ्यामिति
 पाणिनिना पुत्रदुहितपदयोरेकशेषसरणात् । एतेन अपुत्रेणैव
 कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेत्यादावपि पुत्रपदं व्याख्यातं तत्सा-
 धनञ्च पुत्रिकाकरणलिङ्गमये वक्ष्यते । अतएवोक्तं तत्समः
 पुत्रिकासुत इति, अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवदुहिता वृणामिति
 च । यदि च अदृष्टवैकल्येन कन्यानुत्पादः तदा दृष्टप्रतिपञ्चा-
 द्वादिना तत्सम्पादनं कार्यं, दृष्टचतुर्थीआद्यादिना पुत्रादृष्टेव ।
 यत्तु गमनकरणिकायामेव भावनायां एवं गच्छन् पुत्रं जनयेदिति

शेषः । तायाह अङ्गादित्यादि । अविशेषेण तुल्यतया इत्यर्थः । पुत्राणां
 मिथुनानामित्यन्वयः । 'विसर्गादौ' दागविज्ञयादौ इत्यर्थः । इत्यन्यासङ्ग-
 तेरिति ।—युष्माका अङ्गजत्वाभावादित्यभिप्रायः । पुत्रपदं व्याख्यात-
 मिति ।—कथमिति पञ्चादिति ।—प्रतिपदि कन्यां वरां द्वितीयायां
 सर्व्वकामकृतीयायां यशस्यतुल्यां त्रियमित्यादि हेमाद्रिचतुर्वचनान् ।
 कुर्व्वेत् प्रतिपदिद्यात्तं पुत्रं लभते सुतामिति हेमाद्रिद्याद-
 चित्तामण्यादिचतुर्वचनान् इति शेषः । दृष्टचतुर्थीआदिति ।—न स-

पुत्रस्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्रजापदोपात्तयोः स्त्रीपुंसयोर्मध्ये
 पुत्रस्य तदाक्यविहितगुणफलतया अवष्ट्यानुवादः पुत्रार्थि-
 प्रवृत्त्यर्थः गुणस्य युग्मनिष्ठाऽङ्काधिक्यस्त्रीचामतेन्दुसौक्यपुंस-
 वनापूर्वादयो योगिमन्वादिभिरेव एवमित्यादिना स्पष्टीकृताः ।
 आश्वलायनेनापि पाणिग्रहणे पुत्रपुत्र्योर्गुणफलत्वं प्रकटितं ।
 गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृहीयात्, यदि काम-
 येत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नित्यङ्गुलीरेव स्त्रीकामोरो-
 मान्ते हस्तं साङ्गुष्ठसुभयकाम इति । एतेन स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रि-
 धित्यपि व्याख्यातम् । तस्मात् पुत्रस्यैव आङ्गकर्तृत्वेन परलोक-
 साधनतया पुत्रा अपि दानश्राद्धादिविधिमाधनत्वेन सिद्धे मुख्यत्वे
 तदपचारे प्रतिनिधिर्युक्त एव । दुहिता दुरहिता दुरे हिता

वर्षादिनं चतुर्थे क्षुद्रपशुं पञ्चमे श्रद्धादितद्धृतवचनादिति शेषः ।
 'इन्दुसौकर्यं' चन्द्रशुद्धिः । अन्यथा अक्षतकन्यासत्वे पुत्रोत्तरणं न
 भवति । तथाच धैर्यसपुत्र्या पुत्रिकाकरणवत् दत्तकादि-
 पुत्रीणामपि पुत्रिकाकरणं सिद्धमिति । एतेनेदमुक्तं यत् कन्यासत्वे
 दौहित्रक्षतलोकाप्राप्तावपि पुत्रक्षतलोकादिप्राप्त्यर्थं पुत्रप्रतिनिधेशव-
 श्यत्वं, पुत्रसत्त्वे तत्क्षतलोकसिद्धावपि दौहित्रक्षतलोकावाप्त्यर्थं
 दुहितुरवग्रहभावः, सुतरां धैर्यसपुत्र्याभावे दत्तकादुच्छिष्ट्यां प्रति-
 निधित्वं युक्तमिति । एवमित्यादिनेति । यथं गच्छन् पुत्रं जनये-
 दिति, आदिना तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियमिति
 मनुदत्तनपरिग्रहः । तस्मादिति ।—दुरहिता शत्रुस्य विवरणं दूरे
 हिता दोग्धा इति । दोग्धा दौहित्रकर्त्री उपकर्त्री भविष्यतीत्यर्थः ।

दोग्धा वेति निरुक्त्या दुहितुर्दौहित्रद्वारापि पितृपकारकत्वं दर्शयति यास्कः ।

मनुरपि । पौत्रदौहित्रयोर्लौके विधेयो नोपपद्यते । दौहित्रोऽपि क्षमुत्रैनं सन्तारति पौत्रवदिति । महाभारते गान्धार्युक्तिश्च । एका शताधिका बाला भविष्यति गरीयसी । तेन दौहित्रजांलोकान् प्राप्नुयामिति मे मतिः । अन्यत्रापि दुहितर एव मातापित्रोः किमौरसाः पुत्राः । निपतन् दिवो ययाति-दौहित्रैरुद्धृतः पूर्वमिति । दौहित्रैरष्टकादिभिः कानीनैर्मंगि-धीपुत्रैः । एवञ्चौरसदुहित्रभावे दौहित्रस्तल्लोकप्राप्त्यर्थं क्षेत्र-जादिदुहितृणामपि प्रतिनिधित्वेनोपादानं सिद्धमेव । नच दौहि-प्रतिनिधित्व इव वचनमस्ति । यद्येवं तर्हि भर्षपचारे देवरस्येव भार्यापचारे ग्यालिकायाः प्रतिनिधित्व स्यात् श्वशुरशरीरावय-वान्वयेन सौसाहृशादिति चेन्नैवम् । नहि श्वशुरशरीरावयवान्वयेन

दौहितशब्देन इह उपकार उच्यते, दुहितुः प्रकृतदौहितस्यासम्भवात् दौहित्रद्वारा हितकारित्वं तस्याः नतु स्वत इति भावः ।

तत्र मनुवचनं प्रमादयति मनुरपीति । एवेति ।—शतादधिका एका बाला इत्यर्थः, शतं पुत्रा एका कन्येति यावत् । दुहितर एवेति ।—यद्यपि दुहितरः सन्ति तदा चौरसाः पुत्राः किं कुर्वन्तीति भावः । एतच्च दुहितुः प्रशंसामात्रपरं नतौरसानाख्यापरमपि तेषां शुक्राधिप्यसम्भवत्वेन स्वतः पित्रद्वारात्वेन च दुहितृभ्यामभ्यहित-त्वादिति । 'निपतन्' यथायतमिदर्थः । कानीनैरिति ।—कानीने-मंगधीपुत्रैरिति दौहित्रैरित्यस्य विषयम् । अष्टकादिभिः साष्टे-

भार्य्यापादानं किन्तु तस्याः संस्कृतस्त्रीत्वेन नच तत् श्यालि-
कायामस्ति यत्र च कनिष्ठादौ तदस्ति तत्र भवत्येव तस्याः
ज्येष्ठाप्रतिनिधित्वम् । यथाह व्यतिरेकमुखेन योगीश्वरः । सत्यामन्यां
सवर्णायां धर्मकार्ये न कारयेत् । सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया
न विनेतरेति । तस्मात् सिद्धमासां न्यायत एव प्रतिनिधित्वम् ।

तत्र क्षेत्रजगूढजकानोन्सहोदृपोन्भवानां पञ्चानां मध्ये
क्षेत्रजोत्पादनं मनुरेवाह । देवरादा मृषिण्डादा स्त्रिया सम्यक्-
नियुक्तया । प्रजेषिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचय इत्य-
नेन सन्तानस्योभयविधस्य परिचये उभयविधायाः प्रजाया
दृष्टत्वेन यथायथं प्रतिनिधित्वमित्यर्थः । इतरासु चतसृषु नोत्पा-
दनविध्यपेक्षा लोकस्वभावसिद्धत्वात् तामाश्च नामानि पुञ्चवत्

रित्युच्चारस्य हेतुः । तस्या इति ।—संस्कृतस्त्रीत्वेन श्यालिकायां तत्-
संस्कृतत्वाभावेनासौसादृश्यादित्यर्थः । कनिष्ठादाविति ।—भार्य्यायामिति
शेषः । तदिति ।—तत् संस्कृतत्वमित्यर्थः । व्यतिरेकमुखेनेति ।—
सवर्णासु ज्येष्ठया धर्मकार्ये कारयेत्, अनेन ज्येष्ठया अभावे
कनिष्ठया कारयेदिति व्यतिरेकमुखेनेत्यर्थः ।

देवरादेति ।—ईप्सिता प्रजा अधिगन्तव्या इत्यन्वयः । 'सन्तानस्य
परिचये' अपुञ्चत्वे इत्यर्थः । 'उभयव्यायाः' कन्यापुत्ररूपाया
इत्यर्थः । इतरासु प्रजासु इत्यर्थः । लोकस्वभावसिद्धत्वादिति ।—
तथा च पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽसर्वज्ञत्वनिश्चयेन कानोनादीनां
लोके प्रसिद्धेः । पुञ्चवत् तान्येव ।—क्षेत्रजादीन्येव नतु स्त्रीत्वेन
तासां नामान्तरमिति भावः । प्रवृत्तिनिमित्तस्य शक्यतावच्छेदकस्य
क्षेत्रजातत्वस्य पुञ्चकन्योभयसाधारण्यादित्यर्थः । चौरसेति ।—चौरस-

तान्येव प्रवृत्तिनिमित्तस्योभयत्रापि तल्यत्वात् तासां चौरसप्रति-
निधित्वं विकलावयवारब्धत्वेन न्यायत एव सिद्धं ग्रीह्यपचारे
नीवाराणामिव अवयववैकल्यश्च स्त्रवयवमात्रान्वयेन भर्तृवय-
वान्वयाभावात् । अस्त्येवं क्षेत्रजादीनां दुहितृणां चौरसदुहितृ-
प्रतिनिधित्वं न्यायवलात् दत्तकक्रीतकृत्रिमदत्तात्मापविद्धानां
सौसादृश्यन्यायाभावे कथमस्तु प्रतिनिधित्वं । मैवम् । तत्रापि
सजातीयैश्च यं प्रोक्तस्तत्रापि मया विधिरिति योगिप्रतिपादित-
सजातीयत्वादिसौसादृश्यमद्भावात् अस्त्येव न्यायप्रसरः उपपादितं
चैतदधस्तात् पुत्रप्रतिनिधिविचारे । ननु क्षेत्रजादीनां पञ्चानां
मात्रवयवान्वयेन दत्तकादीनां पञ्चानां सजातीयत्वेनास्तु प्रति-
निधित्वं पूर्वाभावे परः पर इति क्रमविधानन्तु कथं सादृश्या-
विशेषादिति चेन्मैवम् । पूर्वपूर्वश्रेयस्त्वेनेति श्रूमः । तदाह विष्णुः ।
एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयानिति । श्रेयो दृष्टादृष्टविशेषः दृष्टं अव-

दुहितृप्रतिनिधित्वमित्यर्थः । 'विकलावयवारब्धत्वेन' मात्रवयवमात्रजन्य-
त्वेन । न्यायत एवेति ।—सौसादृश्यमच्छात् न्यायत एवेत्यर्थः ।
ग्रीह्यपचार इति ।—यथोक्तवस्त्वसंप्राप्तौ याद्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा ग्रीहीणामिव शाशय इति न्यायादिति शेषः ।
“न्यायप्रसरः” न्यायावसर इत्यर्थः । अधस्तादिति ।—तत्र च येषु दृश्य-
चौरान्यतरावयवसम्बन्धक्षेपां न्यायादेव प्रतिनिधित्वमित्यादिप्रयत्ने-
नेत्यर्थः । क्षेत्रजकामीनगूढजसहोऽप्यौनर्भवैर्मातापित्रन्यतरावयव-
पत्यासत्तिरस्तेष्वेव तेषु यमिधारजातत्वेन शुद्धिगुणयोगाभावात्
दत्तकादिषु तु शुद्धादिः शुद्धबीजजातत्वात् । ननु क्षेत्रजादिषु
सौसादृश्यादेव प्रतिनिधित्वे प्राप्तौ किमर्थं वचनमित्याहैववचनमिति ।

यवप्रयासत्त्यादि अदृष्टं शुद्ध्यादिवचनन्तु नियमार्थं यदि सोमं न विन्देत् पूतिकानभिपुण्यादित्यादिवत् विशेषान्तरं अस्मात्-
कृतायां विष्णुसूक्तिटीकायां केशववैजयन्तग्रामवधेयम् ।

दुहितृप्रतिनिधौ पुराणेषु लिङ्गदर्शनानि उपलभ्यन्ते । तत्र दत्तकाया रामायणे वालकाण्डे दशरथं प्रति सुमन्त्रस्य सनत्-
कुमारोक्तभविष्यासुवादो लिङ्गम् । इच्छाकूपीं कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः । नाम्ना दशरथो वीरः श्रीमान् सत्य-
पराक्रमः । सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मना । कन्या चास्य महाभागा शान्ता माम भविष्यति । अपुत्रस्त्वङ्गराजो वै लोमपाद इति श्रुतः । स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः । अनपत्योऽसि धर्मज्ञ कन्येयं मम दीयताम् । शान्ता शान्तेन मनसा पुत्रार्थं वरवर्णिनी । ततो राजा दशरथो मनसाभि-
विचिन्त्य च । दास्यते तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः । प्रतिगृह्य तु तां कन्यां स राजा विगतज्वरः । नगरं यास्यति क्षिप्रं प्रहृष्टेनान्तरात्मना । कन्यां तामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स वीर्यवानित्यादि ।

नियमार्थमिति ।—सिद्धे सत्पारम्भो नियमायेति न्यायादित्यर्थः । नियमफलन्तु अवयवद्वाराद्याद्युत्पन्नेषु अवयवसम्बन्धेन सौम्यादृश्येऽपि न पुन्यत्वं भवतीति । यदि सौममिति ।—पूतिकां अभिपुण्यात् गृह्णीयात् ।

भविष्यानुवाद इति । भविष्यत्फलनमित्यर्थः । इच्छाकूपीमिति ।—कन्या भविष्यति ।—अस्य दशरथस्येत्यर्थः । 'अङ्गराजः' अङ्गस्य देशस्य राजा स लोमपादः । 'शान्तेन' प्रीतिपुक्तेन । विगतज्वरः विगत-

तत्रैव लोमपादं प्रति दशरथवाक्यम् । शान्ता तव सुता
वीर सह भर्ता विशास्यते । मदीयं नगरं यातु कार्यं हि
महदुद्यतमिति ।

तत्रैव ऋष्यशृङ्गं प्रति लोमपादवाक्यम् । अयं राजा दशरथः
सखा मे दयितः सुहृत् । अपत्यार्थे नमानेन दत्तेयं वरवणिनी ।
याचमानस्य मे मत्तन् शान्ता प्रियतरा मम । सोऽयं ते श्वशुरो
धीर यथैवाहं तथा नृप इत्यादि । अत्र दीयतां दास्यते प्रतिशृङ्ख
दत्ताशब्दैर्द्वाविधिः स्पष्ट एव । तथा पुत्र इत्युपक्रम्य पुत्रार्थं
इत्युपसंहारात् औरसपुत्रीवत् दत्तपुत्रपि पुत्रप्रतिनिधिर्भव-
तीति गम्यते ।

क्रीतायां हेमाद्रौ स्कन्दपुराणे । आत्मीकृत्य सुदर्णेन
परकीयान्तु कन्यकाम् । धर्म्येण विधिना दातुमसंगोचापि
युज्यते ॥

क्रीशः स लोमपादः । 'लोमपादं प्रति' अङ्गराजं प्रतीत्यर्थः ।
भर्ता ऋष्यशृङ्गेत्यर्थः । 'विशास्यते' नृपते । मदीयं नगरं
अयोध्याक्यम् । दयितः सुहृदिति पदद्वयेवादानेन सुहृत्समत्वं सूचितम् ।
पुत्रप्रतिनिधिरिति ।—पुत्रवत् प्रतिनिधिः पुत्रिकाशरणविधिना
पुत्रप्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः । अन्यथा अकृतैरसदुद्दिष्टसन्नि दत्तवादि-
ग्रहणं न स्यात् ।

आत्मीकृत्येति । कथं सौख्यम् । 'धर्म्येण विधिना' ब्राह्मणादिना
विधिनेत्यर्थः । दातुं, अन्यस्मै दातुं केतुकथं कथं स्यात् । कथं दत्त-

लैङ्गेऽपि । कन्यां लक्षणसम्पन्नां सर्वदोषविवर्जिताम् । मातृ-
पित्रोस्तु संवादं कृत्वा दत्त्वा धनं गृह्णत् । आत्मीकृत्य तु संस्थाप्य
वस्त्रं दत्त्वा शुभं नवम् । भूषणैर्भूषयित्वा तु गन्धमाल्यैरयार्चयेत् ।
निमित्तानि समीच्याथ गोत्रनक्षत्रकादिकम् । उभयोश्चित्त-
मालोद्य उभौ सम्पूज्य यत्नतः । दातव्या ओत्रियायैव ब्राह्मणाय
तपस्विने । साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिण इति । अत्र
सुवर्णेनात्मीकृत्य धनं दत्त्वेत्यादिशब्दैः क्रयविधिः स्पष्ट एव ।

कृत्रिमाया हरिवंशे शूरापत्यगणनायाम् । महिष्यां जजिरे

मप्राप्तिमिति ।—‘अथ यज्ञत्वादिलक्षणयुक्तां’ संस्पृष्टमैशुनत्वादोषहीनाम् ।
संवादं सम्मतिमित्यर्थः । कृत्वेत्यन्तर्भूतोऽण्यर्थः कारयित्वेत्यर्थः ।
संस्थाप्येति ।—विधिनेति शेषः । निमित्तानीति ।—शुभसूचकानि
अष्टपिण्डकरणादीनि निताक्षराणामुक्तानि यथा आभ्यन्तराणि अष्ट-
पिण्डान् कृत्वा इत्याद्याश्वलायनोक्तविधिना वेदितव्यानि । पूर्वस्यां
रात्रौ गोष्ठवेदिकाकितवस्यानङ्गदेदिणक्षेत्रचतुष्वथशतशानेभ्यो ऋत्तिकां
गृहीत्वा पिण्डायुक्तं कर्त्तव्यं तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे स्पृष्टे धान्यवती
भवति, द्वितीये पशुमती, तृतीयेऽग्निहोत्रपरा, चतुर्थे विवेकिनी,
चतुरा स्वर्गजनार्चनपरा भवति, पञ्चमे रोहिणी, षष्ठे बन्धा, सप्तमे
अभिषारिणी, अष्टमे विधवा भवेदित्याश्वलायनकरणादिति ।
‘उभयोश्चित्तमानोय’ उभयानुरागं बुद्ध्वा । एतेन गान्धर्वविवाह
उक्तो भवति । गान्धर्वः समयान्मिथ इति याज्ञवल्क्यीयात् ।
ओत्रियायेत्यनेनाधीतवेदत्वे सिद्धे यदधीतवेदायेति पुनःकथनं तद-
यन्मैशुनैतथाध्ययनप्राप्त्यर्थेति । ‘ब्रह्मचारिणे’ अक्षतदारायेत्यर्थः ।

शूराङ्गोजायां पुरुषा दश । वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानक-
दुन्दुभिरित्युपक्रम्य देवभागस्ततो जज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः ।
अनावृष्टिः कनवको वत्सवानय गृञ्जिमः । श्यामः शमीको
गण्डूषः पञ्च चास्य वराङ्गणा इति मध्ये विधाय, पृथुकीर्त्तिः पृथा
चैव श्रुतदेवाः श्रुतश्रवाः । राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीर-
मातर इति पञ्चापि विगण्य, पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिमां
पाण्डुरावहत् । यस्यां स धर्मविद्राजा धर्मोत् यज्ञे युधिष्ठिर
इत्यादि । अत्र चक्र इति कर्तुरेव व्यापारश्रवणादस्याः
कृत्रिमत्वम् ।

पादौ भौमप्रते च । आसीत् सुनन्दिकः पूर्वं ब्राह्मणो वेद-
पारगः । तस्य सुनन्दिका भार्या बन्धा तु बह्वन्मोभिनी ।
तस्यापत्यं न सञ्जातं दृढत्वबन्ध्यभावतः । तेनान्यस्य सुता जातु
सुग्रीवा रूपसंयुता । ब्राह्मणस्य कुले जाता गृहीत्वा पोषिता
स्वयम् । तास्य पुत्रीं गृहे तस्य ब्राह्मणी सा आपालयत् ।
विवाहार्थम् विप्रस्य दत्ता सोमेश्वरस्य च । वेदीकविधितः तत्र
विवाहमकरोत्तदेत्यादि । अत्रापि स्वयं गृहीत्येति श्रवणं कृत्रि-

महिष्यामिति । भौजायां महिष्यामित्यन्वयः । 'पूर्वं' प्रथमतः
इत्यर्थः । दश पुरुषान् दर्शयति वसुदेव इत्यादिना । 'तसः' वसु-
देवजन्मानन्तरमित्यर्थः । अस्य श्रूयतेत्यर्थः । वराङ्गणा इति ।—ता एव
नामता निर्दिशति पृथुकीर्त्तिरिति । कुन्तिनाम राजा । 'यस्यां'
पृथायाम् । 'सः' प्रसिद्ध इत्यर्थः । 'तेन' सुनन्दिचेनेत्यर्थः । 'ब्राह्मणी'
सुनन्दिकपत्नी सुनन्दिका । विवाहमकरोदिति ।—सोमेश्वर इति

मत्वे लिङ्गम् । नच स्वयं पोषितेत्यन्वयः साधुः । ग्रहणपोषणयोः
 क्त्वाप्रत्ययाभिहितसमानकर्तृकत्वेनैव स्वयम्पोषणस्य सिद्धत्वात् ।
 दत्तात्मिकायाः पुराणान्तरेषु स्पष्टम् ।

अपविद्धायां महाभारते आदिपर्वणि शकुन्तले दुष्मन्त-
 शकुन्तलासंवादानुवादकमेव वाक्यम् । जनयामास स मुनिर्मन-
 कायां शकुन्तलाम् । प्रस्ये हिमवतो रस्ये मालिनीमभितो नदीम् ॥
 जातसुत्तुष्ट्य तं गर्भं मेनका मालिनीमसु । कृतकार्या तत-
 स्तूर्णमगमच्छक्रमंसदम् ॥ तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ।
 दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात् पर्यवारयन् ॥ नेमां हिस्वर्षे
 बालां क्रव्यादा मांसगर्हिनः । पर्यरत्तस्तदा तत्र शकुन्ता मेनका-
 त्मजाम् ॥ उपस्पृष्टुं गतश्चाहमपग्रं शयितामिमाम् । निर्जनेऽपि
 वने रस्ये शकुन्तैः परिवारिताम् ॥ आनयित्वा ततश्चेनां दुहित्वे
 न्यवेशयम् । शरीरकृत् प्राणदाता यच्च चान्त्रानि भुञ्जते ॥ क्रमेण

शेषः । पोषितेत्यन्वयः साधुरिति ।—तथा च स्वयं पोषितेत्यन्वयेन
 कृत्रिमत्वे प्रमाणं न स्यात् कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृत इति लक्षणा—
 योगादित्याशयः ।

‘शकुन्तले’ शकुन्तलोपाख्याने । ‘स मुनिः’ विश्वामित्रः । मेनकायां
 नामास्यदःसु । हिमवतः प्रस्ये एकदेशे देवताभूमावित्यर्थः ।
 ‘अभितः’ समीपे । ‘मालिनीमसु’ मालिनीतीरे । ‘मांसगर्हिनः’ मांस-
 लोभिणः । ‘दृष्ट्वा’ दृष्ट्वा इत्यर्थः । ‘उपस्पृष्टुं’ स्पर्शम् । ‘शरीरकृत्’
 जनकः । ‘प्राणदाता’ व्याघ्रात् दुर्गाध रक्षक इत्यर्थः । ‘यस्मिन्’
 स्पष्टम् । क्रमेणेति ।—क्रमेण शरीरकृत्प्राणदाताप्रदातृणां समवाये

ते अयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने । निर्जने तु वने यस्मात्
शकुन्तैः परिवारिता । शकुन्तलेति नामास्याः कृतञ्चापि ततो
मया । एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र शकुन्तलाम् ॥ शकुन्तलो-
वाच । एतदाचष्ट पृष्टः सन् मम जन्म महर्षये । सुतां कण्वस्य
मामैवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वम-
जानतीति । अत्रोत्पट्टायहणादपविद्धाविधिः स्पष्ट एव । तदेवं
तत्तद्विधिविनाभूतलिङ्गदर्शनैस्तत्तद्विधिसिद्धिः सुकरैवेत्यलं पक्ष-
वितेन ।

अथ दत्तकाशौचनिर्णयः । तच्च जनककुले परस्परं नास्त्येव ।
गोचरिक्थे जनयितुर्न भजेद्भूमिः सुतः । गोचरिक्थानुगः
पिण्डो व्यपेति ददतः स्वधेति मनुवचनात् । अत्र च स्वधा-
पिण्डशब्देऽग्नौचादिसकलपितृकर्मोपलक्षणं पिण्डदानादिनिमि-
त्तीभूतगोचरिक्थयोर्निवृत्तियवणात् अतपिण्डदानादेत्याशौचपूर्व-

शरीरवृत्तकमेव मान्यत्वं प्रदर्शितम् । 'नामास्या इति ।—तथापि
शकुन्तलीयते या सा शकुन्तलेति व्युत्पत्तिः । विप्र इति मनुजाधिप
इति दुश्शक्तसम्बोधनमिदम् । अपविद्धाविधिः स्पष्ट एवेति ।—अयं
प्रपञ्चः आन्तिमूलतया विजृम्भते सजातीयैस्त्वयं प्रोक्तस्तत्राद्येषु मया
विधिरित्यादिविरोधात् सजातीयत्वे दुष्शक्तकर्मविवाहस्यानाम-
चरितत्वापत्तेः । तदेवमिति ।—तत्तद्व्ययानुपपन्नप्रमाणदर्शनेदित्यर्थः ।

व्यपेति । उच्यते इति शेषः ।—जनककुले इति ।—मुदरसहस्येति
शेषः, इत्यामुष्यायस्य उभयकुले अग्नौपिह्यावद्व्यभावात् । इति-
पिण्डदानादेरिति ।—आदिपदेन भीरुचीरदानप्रेततर्पणादीनां परि-
ग्रहः । अग्नौचपूर्वज्ञानत्वेति ।—अग्नौचं पूर्वज्ञाने यस्येति अग्नौच-

कालत्वनियमात् ततश्च पिण्डनिवृत्त्या अग्नौचनिवृत्तिरर्थसिद्धेव ।
 अमगोत्रः समोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रयमेष्टहनि
 यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् । प्रयाहिणान्तु नैव स्यात् कर्तुः
 स्वस्ति तथापि च । यावदग्नौचमुदकं पिण्डमेकञ्च दद्युरित्यादि-
 वाक्यपर्यालोचनया पिण्डाग्नौचयोः समव्याप्तिमिद्धेः । तस्मात्
 दत्तकतज्जनकादीनाञ्च परस्परं नाग्नौचादि । यत्तु वैजिकादपि
 सम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं व्यहमिति तदपि व्यपैति ददतः स्वधेत्य-
 नेनापोदितम् दत्तकातिरिक्तस्यले तस्य सावकाशत्वात् । किञ्च
 अग्नौचोदकदानादौ गोत्रसापिण्डयोर्मिलितयोर्निमित्तत्वावगमात्
 अन्यतरापाये न तन्निमित्तमग्नौचादि ।

पूर्वकाजस्तत्त्वनियमादित्यर्थः । यावदग्नौचं तावत् प्रेतोदकं
 पिण्डमेकञ्च दद्युरिति विष्णुसूत्रात् तथाच प्रेतपिण्डादिदानाग्नौचयोः
 समव्याप्तिनियमात् गोत्ररिक्त्ये जनयितुरित्यनेन पिण्डनिवृत्तेर्दर्शनात्
 एकापायेनान्यतरनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वादिति भावः । एतदभिप्रेत्याह तत-
 चेति । प्रयाहिणान्विति ।—दाहकवाहकादीनामित्यर्थः । उपसंहरति
 तस्मादिति । नाग्नौचादीति ।—आदिपदेन नीरक्षीरदानप्रेतसर्पणादीनां
 परिस्रष्टः । वैजिकादपि सम्बन्धादिति ।—तथाच दत्तके जनकस्य वीज-
 सम्बन्धात् अग्रदमग्नौचं स्यादित्यभिप्रायः । तदपीति ।—तथाच वैजि-
 कादपि सम्बन्धादिति सामान्यवचनस्य गोत्ररिक्त्ये जनयितुरित्य-
 नेनापवादोदित्यभिप्रायः । दत्तकातिरिक्तस्यले इति ।—तथाच तदघन-
 स्यान्यपूर्वाजातापत्यविषयत्वमवतिष्ठते । अतएव कुलूकभट्टः वैजिके तु
 परपूर्वभार्यासामपत्येत्यतः अग्रदमग्नौचं भवतीति तदघनं स्यात्प्राप्त-
 यान् । तन्निमित्तमिति ।—गोत्रविच्छिन्नमिति । 'तदानुगं' पिण्डा-

तथा च शङ्खलिखितौ । सपिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः मातृ-
पौरुषौ । पिण्डशोदकदानञ्च शौचाशौचं तदानुगमिति । प्रति-
ग्रहीतृपित्रादीनान्तु दत्तकादिमरणे विराचमशौचम् । तदाह
वृद्धस्पतिः । 'अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च । मृतेष्वामृत्यु
शुद्ध्यन्ति विराचेण द्विजोत्तमाः ॥ इदञ्च विराचाशौचविधानं
यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वञ्च तस्यैव ।

त्रिपुरुषानन्तरवर्तिनां पितृसपिण्डानान्तु पृथगाह मरीचिः ।
सुतके मृतके चैव विराचं परपूर्वयोः । एकाहसु सपिण्डानां
विराचं यत्र वै पितुरिति । यद्यपि दत्तकादीनामुत्पन्नानामेव
स्वीकारात् परियहीतुस्तदुत्पत्त्याशौचं न घटते तथापि तदप-

नुगम् । प्रतिग्रहीत्विति ।—प्रतिग्रहीतृरूपपित्रादीनां त्रयाणामित्यर्थः ।
दत्तकादीति ।—यादिपदेन क्षेत्रजादेर्यद्वयम् । 'अन्याश्रितेषु दारेषु'
पुनर्भूत्वित्यर्थः । 'परपत्नीसुतेषु' दत्तकादित्वित्यर्थः । एतेषु सुतेषु
त्रिराचेणाशुत्य स्नात्वा शुद्ध्यन्तीत्यन्वयः । द्विजोत्तमा इति प्राधान्य-
आप्तमर्थं, तेन गृह्यते व्यपेक्षितं चेदम् । यत्प्रतियोगीति ।—यः प्रति-
योगी सम्बन्धी यस्य भार्यात्वस्य पुत्रत्वस्य च तत् । एतेनेदमुक्तं
भवति दत्तकमरणे यद्यीदुः पुनर्भूतमरणे तदुत्पत्तिर्यथाशौचं
ननु जगत्स्य पूर्वपतेभ्यः ।

त्रिपुरुषानन्तरवर्तिनामिति । पितृसपिण्डानाम् । प्रतिग्रहीतृः
प्रपितामहादीनां त्रयाणां दत्तकमपुत्रत्वात्तमिति यावत् । परः पूर्व-
स्मिन् काले सम्बन्धी यदेव पुनर्भूतदत्तकमिति । सपिण्डानां
प्रतिग्रहीतृः सपिण्डानां तदुत्पत्तिप्रपितामहादीनाम् । पितुः प्रतिग्रहीतृ-

त्योत्पत्त्याशौचं घटत एवेति सूतकनिर्द्देशः । इदमपि समान-
जातीयानामिव पुत्राणाम् । तथाच ब्रह्मपुराणम् । और्य-
वर्जयित्वा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा । क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च
मृतेषु च । अशौचन्तु चिरात्रं स्यात् समान इति निश्चय इति ।
सर्वदा सर्वकालं उपनयनानन्तरमपि । अन्याश्रितेषु दारेषु
परपत्नीसुतेषु च । गोत्रिणः स्नातशुद्धाः सुस्त्रिरात्रेणैव तत्त्व-
विदिति । यद्यपि प्रतियहोदमरणे दत्तकस्य दशाहाशौचं न घटते
सपिण्डसगोत्रत्वयोर्मिलितयोरभावात् अशौचविशेषस्यादृत्य नोप-
नम्यते तथापि गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पित्रमेधं समाचरन् । प्रेता-
हारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्धतीति मरीचिवचनेन शिष्यस्य
गुरुप्रेतकार्यकरणनिमित्तदशाहाशौचमुक्तमभवति । अत्र गुरुशब्द
आचार्यादिरूपः । गुरुत्वमत्राप्यस्ति उपनयनादिकर्तृत्वात् ।
ततश्च दत्तकस्य प्रतीयहोदक्रियाकरण एव दशरात्राशौचं सिध्यति

अपस्येत्यर्थः । इदं चिरात्राशौचमित्यर्थः । सर्वदेति ।—सर्ववर्णेषु
सर्वदा इति पूर्वाह्णवचनस्यमित्यर्थः । तथाचात्र 'आयन्तजननात्
सद्यः आशूनादेकरात्रकम् । चिरात्रमात्रतादेशादशरात्रमतपरं'
इत्यादिवचनामनवकाशः । 'गोत्रिणः' सोदकसगोत्रा इत्यर्थः ।
तत्त्ववित् प्रतियहोता । गुरोः इति । गुरोराचार्यादेरसपिण्डस्य मृतस्य
शिष्योऽन्येष्टिं कृत्वा प्रेतनिर्हारकैर्गुरुसपिण्डैर्गुह्यैः दशरात्रेण शुद्धो
भवतीत्यर्थः । द्विपारकस्य एव और्यमाभावे सतीतिशेषः । तत्सर्व-
तम्येव सप्ताधिकारान् पिण्डदेऽंशपरत्वेण पूर्वाभावे परःपर

अन्यथा चिराचमेव पूर्वोक्तवचनात् । एव दत्तकस्य प्रतियहीतु-
स्त्रिपुरुषानन्तरवर्त्तिषपिण्डमरणे एकाहः, एकाहस्तु सपिण्डाना-
मिति पूर्वोक्तमरीचिवाक्यात् । सोदकसगोत्रयोर्मरणे स्नानमात्रम् ।
अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु चेति पूर्वोक्तप्रजापतिवाक्यात् ।

अथ दत्तकपुत्रकर्तृकथाद्भुनिर्णयः । तथा च जातृकर्णः ।
प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना चैत्रजीरसौ । कुर्यातामितरे
कुर्युश्कोद्दिष्टं सुता दशेति । प्रत्यब्दमिति सामान्योपादानेन,
मघादिश्राद्धप्राप्तावपि चयाहश्राद्धमेवात्र विवक्षितम् । पितुर्गतस्य

इति याज्ञवल्कीयात् । अन्यथेति । औरसे सति दत्तकेन क्रियाया अक-
रणे । पूर्वोक्तवचनादिति । अन्याश्रितेऽध्वियादिपूर्वोक्तवचनादित्यर्थः ।
त्रिपुरुषानन्तरेति । प्रतियहीतृतत्पितृपितामहेभ्य पूर्वोक्तमित्यर्थः ।

तदय संक्षेपः ।

दत्तकादिमरणे यथासम्भव जनने वा परस्परं जनककुले नाशौचं,
दत्तकमरणे तत्पुत्रपौत्रयो र्वा जनने प्रतियहीतृतत्पितृपितामहानां
चिरात्रमशौचं, तेषां मरणे तत्पुत्रादीनां जनने मरणे वा दत्तकस्य
तदेवाशौचम् । प्रतियहीतुः अपितामहादीनां सकुल्यानां दशमपुत्रव-
र्धन्तानामेकाहः, सोदकसगोत्रयो स्नानमात्रं, तेषां मरणे यथासम्भव
जनने च तदेवाशौचं, दत्तकस्य यन्मरणे यदशौचं तन्मरणे तदशौचं
मसति बाधके इति न्यायान्, प्रतियहीतुः क्रियाकरणे दत्तकस्य दशमपुत्रं
तदकरणे चिरात्रमिति विशेषः ।

अथेति । प्रत्यब्दं चयाहनिमित्तकमित्यर्थः । 'इतरे' दशदत्तकादय
इत्यर्थः । एतत्तु पार्वण्यविधानं सामेदेव, पार्वण्येन विधानेन देय-
मग्निमता सदा इति वचनात् । निरग्नीनां सर्वेषा एकोद्दिष्टम् । पितु

देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्व्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं च्ये-
 ऽहनीतिपराशरवाक्ये च्याहपदोपादानात् । नचात्राप्यनेकगोत्र-
 पदं मातामहादिपरं तस्य पित्रौरसपदसमभिव्याहारेण औरस-
 प्रतियोग्यनौरसपुत्रपरत्वस्यैवौचित्यात् । अन्यथा पितुः पुत्रेण
 च्येऽहणि त्रिपुरुषं कर्त्तव्यमित्येतावतैवार्थसिद्धौ औरसपदोपादा-
 नानर्थक्यापातात् । नच मातामहादीनामपि च्याहे एकोद्दिष्टमेव
 भवतीति नियमोऽस्ति । तथाच मरीचिः । मातुः पितरमारभ्य
 ध्रयो मातामहाः स्मृताः । तेषान्तु पितृवत् आहुं कुर्य्युर्दुहितृ-
 स्तुनव इति । अत्र त्रयाणां मातामहानां आहुविधानात् पार्व्वण-
 मवगम्यते । नच पितृवदित्यनेन मातामहानामपि पार्व्वणैको-
 द्दिष्टयोर्विकल्पः । तस्य मातामहआहुनित्यताविधानपरत्वात् ।

रिति । 'गतस्य' मृतस्य । 'देवत्व' आद्वेद्दिश्यत्वं तथा च औरसेन
 सर्व्वत्र पितृमातामहादिआहु च्याहे पार्व्वणमेव कर्त्तव्यम् । अनेक-
 गोत्रपदवाच्यैर्दत्तकादिभिश्च एकोद्दिष्टमेव कर्त्तव्यमिति भावः । अनेक-
 गोत्राणां मातामहानामिति तु गार्थः तथात्वे औरसपदप्रयोगस्य
 वैयर्थ्यात् पुत्रेण च्याहे पार्व्वणं कर्त्तव्यमित्यनेनैव मातामहानां
 च्याहे एकोद्दिष्टस्य कर्त्तव्यताया अभिहितत्वात् तथाच औरसपद-
 सामर्थ्यात् व्याक्राड्छया अनेकगोत्राणामित्यस्यानौरसपुत्रादिवाचकता
 युक्ता । नच मातामहस्य च्याहे पार्व्वणविधानायमेवतदिति
 गार्थं वक्ष्यमाणमरीचिवचनेन मातामहानामपि च्याहे पार्व्वणाभि-
 धानात् । पार्व्वणे कुरुते यस्तु तेषां पितृकारणात् । मातामहानां न
 कुरुते पितृहा य प्रजायते इति वचनात् । ननु यथा क्षेत्रऔरसाभ्यां
 पितुः च्याहे पार्व्वणं कर्त्तव्यं इतरैरेकोद्दिष्टं, तथा औरसक्षेत्र-

किञ्च कर्षूसमन्वितं सुखा तथाचं आद्ध्योदशम् । प्रत्याब्धिकन्तु
शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिरित्यत्रापि प्रत्याब्दिकशब्दस्यापि
प्रत्यब्दशब्दवन्मघादिश्राद्धपरत्वं कुतो न स्यात् इष्टापत्तिरिति चेत्
न । मघादियपि दत्तकादीनामेकोद्दिष्टापत्तेः नचैतत् कस्यापीष्टं
प्रत्याब्दिकशब्देन आह्वमात्रसंग्रहे शेषपदाभिधेयश्राद्धान्तराभावेन
पर्युदासासम्भवात् । तस्मादौरसेन चयाहे मातापित्तोः पार्वणमेव
कार्यं इतरैर्दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टमेव इत्येव व्यवस्था साधीयसीत्यलं
विस्तरेण ।

आभ्या दौहित्राभ्या मातामहस्य चयाहे पार्वणमेव कर्त्तव्यं, दत्तकादि-
भिरेकोद्दिष्टमिति विकल्पेनानुष्ठानार्थं पितृवदित्युक्तमित्याह न चेति ।
किञ्चेति । कर्षू इति । चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदन्तरास्तथाधःखाता वित-
स्त्यायतास्त्रिषः कर्षूः कुर्यात् कर्षूसमीपे अग्नित्रयमुपसमाधाय परिकीर्य
एकैकस्मिन्नाहतित्रयं शुद्धयत् इति आहविवेकधृतविष्णुसूत्रं, तेन
कर्षूसमन्वितं अन्वयकायाहमिति । एतत्तु एन्दोगपरं तेषां मात्रादि-
त्रिकथाहनिषेधात् न योयिद्वाः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते इति वच-
नात् । आद्ध्योदशमिति ।—द्वादशप्रतिमास्यानि चार्घ्यं यागमासिके
तथा । सपिण्डीकण्यस्यैव इत्येतत् आद्ध्योदशमिच्छुक्तम् । 'प्रत्याब्दिकं'
प्रतिसांवत्सरिकम् । पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिरित्यनेन पार्वणमभिहि-
तम् । प्रत्यब्दशब्दवदिति ।—प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना चैवजौरसौ
इत्याद्युक्तम् । पर्युदासासम्भवदिति ।—तदितरस्य आहस्याभावादि-
त्यभिप्रायः । उपसंहृतं तस्मादिति ।—औरसेनेति चैवजग्याप्युद-
यम् । प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना चैवजौरसौ इति पूर्वोक्तश्रा-
दकर्त्तव्यात् । एकोद्दिष्टमेवेति ।—चयावदिति शेषः ।

अथ दत्तकविभागः । तत्र वशिष्ठः । तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते
औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यादत्तक इति । तदभावे तु
सर्वहरः ।

इति श्रीधर्माधिकारिर्होमपण्डितात्मजश्रीनन्दपण्डित-
विरचिता दत्तकमीमांसा समाप्ता ।

प्रकरणान्तरमाह अथेति । 'तस्मिन्' तस्मिन्निति । दत्तके इत्यर्थः ।
तस्य संहितायां प्रक्रान्तत्वादनुवृत्ते । 'तदभावे' औरसाद्यभावे इत्यर्थः ।
औरसाभावे चेन्नजादिसत्त्वेऽपि चतुर्थींशभाक्तस्य शास्त्रीयत्वादिति ।

तदयं प्रकरणसप्तमम् ।

पिण्डोदकनामसंकीर्तनालोकापरिहारादिसर्वकार्यार्थं औरस-
पुत्राभावे दत्तकादयः प्रतिनिधिय कर्तव्याः । तत्रापि कलौ दत्तक-
कृत्रिमावेव कर्तव्या, अन्येषां निषेधात् । कदाचित् औरसानुमते
प्रतिनिधिपुत्र सिध्यति । दत्तकसत्त्वे प्रतिगृहीते । दत्तकान्तरः
सिध्यत्येव व्यक्ततदारेण मृतपत्नीकेनापि दत्तकः कर्तुं शक्यते एव,
देहाशुद्धवस्थायामपि दत्तकग्रहणं शास्त्रीयं नित्यत्वात् निरवकाश-
नैमित्तिकत्वाच्च । दत्तककरणे कालनियमे नास्ति, अपुत्रत्वावधारण
एव गृहीतुं शक्यते । अग्रतश्चवहारेण बालेन अग्रतश्चवहारेण
अजातरजस्वयापि बालया गृहीतुं शक्यते, धर्मकार्यं बाल्यादेर-
प्रतिबन्धकत्वात् बाधकाभावात् पैतृप्रपौत्रवतेऽपि नाधिकारः
प्रयोजनाभावात् । पुत्रसत्त्वेऽपि दौहित्रजलोक्तावाप्त्यर्थं दत्तकादि-
कन्याकरणं शास्त्रीयं भोगकवशिष्ठान्यतमोक्तविधिपरिमृहीतस्यैव
पुत्रत्वम् । भ्रातृपुत्रेऽपि ग्रहणविधिरावश्यक । ज्येष्ठपुत्रदानग्रहण-
योगाधिकारः एकपुत्रग्रहणनिषेधः, गृहीतः सिद्धएव तत्र दातुमेव
पत्यवापगतम् ।

एकपुत्रस्य द्यामुष्यायणत्वसिद्धिः । कर्त्तुं द्यामुष्यायणे भवितुमर्हति
तस्य पुत्रान्तरत्वात् न भुपगमेन तदन्तर्गतत्वात् पुत्रिकाकरणे नाधिकारः ।
दुर्भिक्षाद्यापदं विना पुत्रदाननिषेधः, दाने दातुरेव दीप्तो ग्रहीतुः
प्रत्यवायो नास्ति । विधवाया नाधिकारः, शूद्रकर्त्तृकपुत्रग्रहणस्यैव
ब्राह्मणद्वारा हेमः शास्त्रार्थः । जीवति भर्तेरपि पूर्वं तदनुमतायाः
पश्चाद्विधवाया अपि पुत्रग्रहणाधिकारः । जीवति पत्यौ तदनुमतौ
स्त्रियाः पुत्रदानाधिकारः । प्रेक्षिते प्रेते वा तदनुमतिं विनापि
पश्चाब्दाः पुत्रपरिग्रहकालः, तत्राद्यतजातकर्मोदिमुख्यः कृतचूडो
गौणः कृतचूडस्तु गृहीत उभयसम्बिदं विनापि द्यामुष्यायणः, सन्विदा
तु यदाकदाचिद्गृहीतो द्यामुष्यायणः जनकेन कृतजातकर्मोदिचूडा-
पर्यन्तसंस्कारः पुत्रो ग्रहीत्रा यथाविधिपरिगृहीतोऽपि तस्य दासः ।
पश्चाब्दानन्तरं अकृतजातकर्मोदिरपि गृहीतोऽपि दासः, पश्चाब्दा-
नन्तरं अकृतजातकर्मोदिरपि ग्रहीत्रा तत्संस्कारकरणेऽपि दास एव ।
दासपुत्रस्तु प्रतिग्रहीत्रा विवाहगोणे यासाच्छादनदानैः प्रतिपाल-
नोपपन्नं भवति । विवाहे प्रतिग्रहीतगोणेऽपि लेखसमाचारः, कृतचूडग्रहणे
पुत्रेष्टिविधिरावश्यकः ; आद्यपुत्रग्रहणसम्भवेऽन्यपुत्रग्रहणनिषेधः अक-
रणे न प्रकृतहानिः ग्रहीतुः प्रत्यवायमात्रं ; सर्वेषां सजातीयपुत्रयाह-
नेऽपि सन्निहितः सपिण्डो मुख्यः, तदसम्पत्तौ भिन्नगोत्रसपिण्ड आसन्नः ।
सपिण्डः सप्तमपुरुषावधिकः । तदभावे सकुल्यः सप्त दशम-
पुरुषावधिकः । तदभावे सोदक आसन्नः सप्त चतुर्दशपुरुषावधिकः ।
तदभावे सगोत्रः सप्तैकविंशतितमपुरुषावधिकः । तदभावे सगोत्र-
सजातीयः, तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि सजातीयः । सपिण्डादिपुत्रग्रहणे
यश्चातरि निषेधः सम्भवति तादृशः पुत्रो याद्यः । आत्मा भगिनी-
पुत्रो भगिन्या वा आद्यपुत्रो न याद्यः, गृहीतो नैव सिध्यति ।
क्षत्रियवेत्सयोः पुरोहितगोत्रेऽपि सगोत्रवत्त्वं, दत्तजातं ग्रहीतुकुले

पिण्डान्वयरूपं त्रैपुरुषिकं सापिण्ड्यं अग्नौचाविवाह्यत्वप्रयोजकं,
जनककुलेऽसामान्यावयवान्वयरूपं सापिण्ड्यं न पिण्डान्वयरूपं, ध्येति
ददतः स्वधेत्यनेनापवादात् ।

दत्तकादयो द्विविधाः, केचित् नित्यवद्द्वामुष्यायणाः केचिदनित्य-
वद्द्वामुष्यायणाः । ये जनकप्रतिग्रहीचोरावयोरयं पुत्र इति संपत्ति-
पत्रास्ते नित्यवद्द्वामुष्यायणाः । ये च चूडापर्यन्तसंस्कारैर्जनकेन कृता
उपनयनादिभिश्च प्रतिग्रहीचा ते अनित्यवद्द्वामुष्यायणाः । यस्मात्
जातमात्रस्य ग्रहणे उभयगोत्रेण संस्काराभावेन ग्रहीतृमात्रपुत्रतया
जनकपुत्रत्वाभावादतैः नित्याः । सगोत्रपरिग्रहेऽपि प्रतिग्रहीतृगोत्र-
मात्रं प्रतिग्रहीतृजनकगोत्रसाम्येऽपि प्रतिग्रहीतृगोत्रमात्रव्यपदेशः
शास्त्रीयः । अतः फलमेतत् यत् तद्गोत्राभावेन जनकपिण्डशानाधिकार-
इति । दत्तकेन प्रतिग्रहीतृशास्त्रोक्तं कर्म कर्तव्यम् । शुद्धदत्तकादीनां
प्रतिग्रहीत्या मातुः पित्रादयो मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः
आदौ तेषां देवतात्वं नतु जनन्याः । द्वामुष्यायणदत्तकादीनान्तु
जनन्याः प्रतिग्रहीत्या अपि पित्रादयो मातामहादयः । अकृतदार-
कर्तृकदत्तकादिपुत्रग्रहणे मातामहप्रक्षो नास्ति । प्रमीतदारेण दत्त-
कादिग्रहणे प्रतिग्रहीत्या मातुः पित्रादयो मातामहादयः । प्रति-
ग्रहीतृकुलदेवताकुलधर्माविव दत्तकस्य नतु जनककुलदेवताकुल-
धर्मावपि ।

ज्येष्ठसापत्न्यभातृसत्त्वे कनिष्ठस्य विवाहाभिहोत्रकरणे न तयोः
परिवेत्तुपरिवित्तित्वे । जनककुले ज्येष्ठभातृसत्त्वे वयःकनिष्ठदत्तकस्य
विवाहादौ न तयोः परिवेत्तृत्वपरिवित्तित्वे । देवरेणोत्पादितस्य क्षेत्र-
जस्य देवरस्यौरसपुत्रस्य ज्येष्ठत्वेऽपि कनिष्ठक्षेत्रजस्य विवाहादौ न
तयोः परिवेत्तृत्वपरिवित्तित्वे । प्रतिग्रहीतृकुलआद्रीयद्रव्यं दत्तकाय
प्रतिग्रहीतृजनककुलआद्रीयद्रव्यं द्वामुष्याणाय न देयम् । औरस-

कन्यापचारो पुत्र इव दत्तकादिपुत्रेणापि प्रतिनिधये भवन्ति तत
ग्रहणस्यापि नित्यत्वात् ।

दत्तकादिमरणे यथासम्भवं जनने वा जनककुले नाशौचम् ।
दत्तकमरणे तत्पुत्रपौत्रयोर्वा जनने प्रतिगृहीतृतत्पितृपितामहादीनां
त्रिरात्रमशौचम् । सगोत्रसपिण्डदत्तकादौ संपूर्णाशौचं, तत्राकाङ्क्षा-
विरहेण सामान्यसपिण्डप्रयुक्तदशाहाद्यशौचवाधे हेत्वभावात्, तेषां
मरणे तत्पुत्रादीनां जननमरणे वा दत्तकस्य तदेवाशौचम् । प्रति-
गृहीतुः प्रपितामहादीनां सकुल्यानां दशमपुरुषपर्यन्तानामेकाहः ।
सौदकसगोत्रयोः स्नानमात्रं, तेषां मरणे यथासम्भवं जनने च तदेवा-
शौचं दत्तकस्य यन्मरणे यदशौचं तन्मरणे तदेवाशौचम्, असति बाधके
इति न्यायात् । प्रतिगृहीतुः क्रियाकरणे दत्तकस्य दशरात्रं सदकरणे
त्रिरात्रमिति विज्ञेयः ।

सामिच्छेत्रजौरसाभ्यां पितुः क्षयाहे पार्वण्यं कर्त्तव्यं, निरमिना
एकोद्विष्टं, सामिनिरमिभिर्दत्तकादिभिरेकोद्विष्टमेव कर्त्तव्यम् । माता-
महानामपि क्षयाहे पार्वण्यविधिरस्ति, पार्वण्यं कुरुते यस्तु केवलं पितृ-
कारणात् । मातामहानां न कुरुते पितृहा स प्रजायते इति ब्राह्मणात् ।
व्याद्यादिसपिण्डीकरणान्तर्गोत्रदशमपुत्रादिनि मघानावास्याकर्त्तव्याणि च
सर्वेरेव कर्त्तव्याणि । दत्तकग्रहणान्तरं धौरसे जाते दत्तकचतुर्थभाक्-
भवति धौरसाभावे तु सर्वहरः स्यादिति ।

मास्यां व्याख्यापटुत्वं सञ्चितमपि वचः सञ्जनारक्षणं यत्
मास्यां विकारतोऽर्थावगतिरधिधियां येन संबोधनं स्यात् ।
मास्यां वाजावबोधे चतुरमपि वची येन वाजायदः स्यात्
किन्त्वस्यामादरो यत् भवति मतिमता केवलं नयभावात् ।

विद्वान् रामकिशोर आदियुवपक्षदत्त सुतः शङ्करः
पुत्रो रामतनुषंभूष मतिमान् तस्यान्वयशौचितः ।

तत्पुत्रो भरतकृत छतिरिय या शाकसवत्सरे
 षड्भाषाद्रिविधून्मिते विरचिता मूलेन मुद्राङ्किता ।

इति श्रीभरतचन्द्र शिरोमणिज्ञता दत्तकमीमांसाया
 बालविवोधनीनाम टीका समाप्ता ।

দত্তকমীমাংসার তাৎপর্যার্থ ।

ঔবসপুত্রেব অভাবে পিতৃ, তপন, নামসংকীৰ্ত্তন ও পুস্তাম-
নরকনিবৃত্তির ক্ষম্য প্রতিনিধিপুত্র-গ্রহণ করিবে ৩।১।*
কৌবাণি পর্য্যদন্তপুত্রেব পিতৃপানে অধিকার নাই এই নিমিত্ত
তৎসঙ্গেও প্রতিনিধিপুত্র গ্রহণ করিতে হইবেক । ঔরগ,
কেন্দ্রক, পুলিকাপুত্র, পৌনর্ভব, কানীন, গুটোৎপন্ন, নহোৎক,
দত্তক, কীত, কৃত্রিম, অপবিত্র, স্বয়মুপাগত, এই দ্বাদশপ্রকার
পুত্র শাস্ত্রমিক । তন্মধ্যে পশ্চিমঐন্দ্রেশীয়দিগেব কলিতে ঔবস
দত্তক ও কৃত্রিম এই তিন প্রকার পুত্র শাস্ত্রানুসারে চলিতেছে
১১।৯ ইতব পুত্র গ্রহণ নিষেধ ২৩।১। এবং ঔরগপুত্রেব
অনুমতিতে প্রতিনিধিপুত্র গ্রহণ করিতে পাবে ৬।৫।
দত্তকসঙ্গেও দত্তকান্তর গ্রহণ করিলে নিক্র হয় ৮৪।।৮।

অকৃতবিবাহ ব্যক্তি ও বিবাহানন্তর যাহাব স্ত্রীবিয়োগ
হইয়াছে এমন পুরুষও দত্তক গ্রহণ করিতে পাবে ৩৩।১৫।

* ইহার প্রমাণ মূলে ২ পৃষ্ঠায় ৪ প ক্রিতে আছে । এইরূপ সকল
স্থলে অক্ষ দ্বারা প্রমাণানুসন্ধানে প্রণালী লিখিত হইল ।

অকৃতদারের উক্ত দত্তকপুঞ্জের মাতামহ পক্ষই নাই ।
 প্রমীতদার ব্যক্তির ঐ মৃতপত্নীর পিতাদি তাহার দত্তকের
 মাতামহাদি হইবে, কারণ পতির গ্রহণেই মৃতপত্নীর গ্রহণ
 সিদ্ধ । যেহেতু দত্তকগ্রহণকার্য নিত্যকর্ম এবং নিরবকাশ
 নৈমিত্তিক, একান্ত দেহাশুদ্ধিতেও নব্বৎসরমধ্যে দত্তকগ্রহণ
 করিতে পারে । দত্তকগ্রহণের কালপ্রভাভে গ্রহের
 অবধাবণ মাত্রেই গ্রহণ করিতে পারে ২০৮ । ১৪ ।
 স্ত্রী এবং নাবালক পুরুষ উভয়েই পুত্র লইতে পারেন ।
 বাল্যাদি প্রতিবন্ধক হয় না । যাহার পুত্র নাহি, কন্যা পৌত্র
 বা অপৌত্র আছে সে প্রতিনিধিপুত্র লইতে পারে না । ৩ । ৯ ।
 যাহার পুত্র আছে, কন্যা নাই সে দৌহিত্রদ্বারা স্বর্গলোক-
 প্রাপ্তির জন্য দত্তকাদিকন্যা গ্রহণ করিতে পারে ১০৪ । ১৪ ।
 শৌনক-বশিষ্ঠান্যভমবিদ্যানুসারে পরিগৃহীত পুত্র শাস্ত্রসিদ্ধ,
 বিধিব্যতিরেকে গৃহীতপুত্র সিদ্ধ নহে ৮২ । ৪ ।

যাহার গ্রহণ সম্ভব এমন ভাড়াপুত্র থাকিলে অথো তাহাকেই
 লইবে তৎসমুদয়ে অন্যসপিণ্ডের পুত্র লইতে পারে না । ৪২
 ৯ । যাহার একমাত্রপুত্র তাহার ঐ পুত্র অন্যে গ্রহণ করিতে
 পারে না ৫৪ । ৫ । যদি গ্রহণ করে তাহা সিদ্ধ হয় বটে,
 কিন্তু নিষেধের উল্লঙ্ঘনজন্য পুত্রদাতার প্রত্যবায় জন্মে ।
 দ্ব্যেষ্ঠপুত্র গ্রহণ করিলে কদাচ সিদ্ধ হয় না, কারণ দ্ব্যেষ্ঠসন্তান
 প্রিওদানে মুখ্য হয়, কিন্তু ঐ পুত্র দ্ব্যানুযায়ণ হইতে পারে ।
 কনিষ্ঠে দ্ব্যানুযায়ণপুত্রগ্রহণে নিষেধ নাই, কারণ দ্ব্যানুযায়ণ

অতিবিক্তপুত্র নহে দ্বাদশপ্রকারপুত্রের অন্তর্গত, কিন্তু পুত্রিকা-
করণ নিষিদ্ধ । দুর্ভিক্ষাদিআপৎকালেই পুত্র দান কবিত্তে
পাবে তদ্ব্যতিরেকে দান কবিলে এহীতাব পুত্রই নিদ্ধ হইবে
বটে কিন্তু তাহাতে দাতাব বিধিব উল্লভননিমিত্ত প্রত্যাব
জন্মিবে ৪।৪।

পুত্রগ্রহণে বিধবাস্ত্রীৰ অধিকার নাই ৭।৫। শূদ্রকর্তৃক
পুত্রগ্রহণে ব্রাহ্মণদ্বাবা হোম কর্তব্য ৯।৮। পতিব অনুমতি
ধাকিলে তাহার মনণেব পবও দত্তবাদি গ্রহণ করিতে পাবে
৭।৫। পতিব জীবদ্দশায় তদনুমতিতে এবং প্রোষিত ও
মৃতপতিব অনুমতিব্যতিরেকেও স্ত্রীলোক পুত্রদান কবিত্তে
পাবে ৫৩।১।

পুত্রগ্রহণে কাল পাঁচ বৎসর ৫৮।১১। তাহার মধ্যে
অকৃতজাতকর্মাদি পুত্র মুখ্য ৬১।৭ অকৃতচুড় তদপেক্ষা
নূন । কৃতচুড়পুত্র যদ্যপি গৃহীত হয় তবে উক্ত পুত্র উভয়ের
সম্বিদ্ব্যতিবেকেও দ্ব্যামুখ্যায়ণ হইবে ৬০।১০। সম্বিদ্ব
ধাকিলে সকল অবস্থাতেই দ্ব্যামুখ্যায়ণ হইতে পাবে । জনক
যাহাব জাতকর্মাদি চুড়াপর্যন্ত সংস্কার কবিষাছে এমন
পুত্রকে যদি কেহ বিধানমতে গ্রহণ করে, তথাপি সে এহীতার
পুত্র হয় না, দাস হয় ৬২।৪। এবং যাহাব বয়ঃক্রম পাঁচ
বৎসরবেদ অধিক তাহাকেও যদি এহীতা শাস্ত্রমতে গ্রহণ করে
তথাপি সে পুত্র হয় না, দাস হয় । আর যাহাব পাঁচ বৎসর
উত্তীর্ণ হয় নাই এহীতা যদি তাহার কোন সংস্কার না করে

নেও পুত্র নহে, দাম হয় ৫৪ । ৫ । দামপুত্রকে এহীতা ভক্তা-
 ক্ষাদন দিবে এবং তাহার বিবাহ দিবে । বিবাহে এহীতার
 গোত্রের উল্লেখ হইবে । যাহার চূড়া হইয়াছে তাহাকে গ্রহণ
 করিতে হইলে পুত্রোষ্টিধাগেব আবশ্যকতা হয় । ৫৮ । ১১ ।

ব্রাহ্মণাদি সকলবর্ণ এবং নৃকীবলিক্ত অশ্বপ্তপ্রভৃতিজাতীর
 পক্ষে মজাভীয়েয় পুত্রগ্রহণ শাস্ত্রীয় এবং ভিন্নজাতীয় পুত্র-
 গ্রহণ নিষিদ্ধ । ৪২ । ১৪ । মপিণ্ডের মধ্যে নমানগোত্র এবং
 আগমমপিণ্ড শ্রেষ্ঠ ২৭ । ১ । মপিণ্ড নপুত্রপুরুষ পর্য্যন্ত ।
 তদভাবে নিকট ভিন্নগোত্র মপিণ্ড । তাহার অভাবে আগম
 নকুল্য, সকুল্য দশমপুরুষপর্য্যন্ত । তদভাবে নিকট সোদক,
 সোদক চতুর্দশপুরুষ পর্য্যন্ত । ২৭ । ৬ । তদভাবে মগোত্র
 একবিংশতিপুরুষ পর্য্যন্ত । ২৭ । ৮ । তদভাবে মজাভীয়েয়
 মগোত্র । তদভাবে ভিন্নগোত্র ও অমপিণ্ড মজাভীয়েয় । ২৮ । ১২ ।
 শূদ্রজাতি দোহিত্র এবং ভাগিনেয়কে দত্তক করিতে পারে,
 কিন্তু ব্রাহ্মণাদি তিন বর্গে তাহাদিগকে দত্তক করিতে পারে
 না ৪৩ । ১ ।

পুত্রগ্রহণস্থলে যাহার মাতাতে নিয়োগ সম্ভব এমন পুত্র
 গ্রহণ করিতে পারে ৭৩ । ১ । অর্থাৎ যে মপিণ্ডাদিপুত্র
 সম্পর্কে ভাতৃপুত্র হয় তাহাকে লইতে পারে ৭৪ । ১৮ । ভাতৃ
 ভগিনীপুত্রকে এবং ভগিনী ভাতৃপুত্রকে গ্রহণ করিতে পারে
 না ৩১ । ১২ গ্রহীত হইলে নিক্র নহে । গোত্র আদিপুরুষ
 ব্রাহ্মণরূপ কত্রিগ্রহণাদির দ্ব্যাপি ভাতৃশ গোত্র সম্ভব হয় না

তথাপি তাহাদিগেব পুরোহিতেব গোত্রই গোত্র জানিবে ৪৩ ।

১১। এইতুকুলে দত্তকেব পিণ্ডদানসম্বন্ধকপ । ত্রৈপুরুষিক
সাপিণ্ড্য, অশৌচ ও অবিবাহ্যত্বেব কাবণ হয় । জনককুলে
কেবল অবধবসম্বন্ধকপ সাপিণ্ড্য । ৯৮ । ৫ ।

। দত্তকাদি প্রতিনিধিপুত্র দুইপ্রকার নিত্যদ্যামুয্যায়ণ এবৎ
অনিত্যদ্যামুয্যায়ণ । ৯৯ । ৯ । জনক বাহিব চূড়াপর্য্যন্ত সংস্কার
সকল করিয়াছে প্রতিগ্রহীতা । কেবল উপনয়নাদি সংস্কার
করিয়াছে সে অনিত্যদ্যামুয্যায়ণ ৯৯ । ১১ । কাবণ প্রতি-
গ্রহীতা জাতকর্মে ও অন্নপ্রাশন প্রভৃতি সমস্ত সংস্কার করিলে
তন্মাত্র পুত্র হয় সে দ্যামুয্যায়ণ পুত্র হয় না এজন্য অনিত্য বলা
যায় । ‘আমাদিগেব উভয়েব এই পুত্র’ এমন প্রতিজ্ঞা উভয়ে
করিলে সে নিত্যদ্যামুয্যায়ণ হয় ৯৯ । ১০ । কাবণ প্রতিজ্ঞা
ধাকিলে দ্যামুয্যায়ণত্বেব ভঙ্গ নাই এজন্য তাহাকে নিত্যদ্যামু-
য্যায়ণ কহা যায় । সন্তোত্রিপুত্র পিবিগ্রহীত হইলেও পবিগ্রহী-
তাব গোত্র তাহাব হইবে জনকেব গোত্রভাগিতা নাই ।
১০১ । ৪ । গোত্রভাগিতাব ফল এই যে সন্তোত্রপ্রযুক্ত ঐ
দত্তক গ্রহীতাবই পিণ্ডদানে অধিকারী জনকের গোত্রেব
সাম্যতা থাকিলেও ঐ দত্তকেব জনকপিণ্ডদানে অধিকার
থাকিবে না । দত্তকপুত্র প্রতিগ্রহীতাব বেদোক্ত কর্মই করিবে
অর্থাৎ যজুর্বেদী যদি সামবেদীর পুত্র গ্রহণ কবে সে স্থলে
দত্তকের যজুর্বেদোক্ত কর্ম করিতে হইবে সামবেদোক্ত কার্য্য
করিবেক না । ১০২ । ৩ । এইপ্রকার পিতা, পিতামহ ও

প্রপিতামহ, শুদ্ধদত্তকেব মাতামহ, প্রমাতামহ ও বৃদ্ধপ্রমাতামহ
হইবে ১০২। ৮। এবং জননীর ও প্রতিগ্রহীত্ৰীব পিতাদি
দ্যামুখ্যায়ণ পুত্রের মাতামহাদি হইবে ।

অবিবাহিত ব্যক্তি যদি পুত্র গ্রহণ করে সে স্থলে ঐ দত্ত-
কেব মাতামহ পক্ষই নাই । কৃতদাবব্যক্তি স্ত্রীবিয়োগ হইলে
যদি দত্তক গ্রহণ করে তাহা হইলে ঐ দত্তকের মাতামহাদি ঐ
মৃতপত্নীর পিতাদি হইবে ১০২। ৮। প্রতিগ্রহীতার কুলদেবতাঃ
ও কুলধর্মই দত্তকের জানিবে ১০৩। ৩।

জ্যেষ্ঠবৈমাতেষভ্রাতৃসম্বন্ধে-যদি কনিষ্ঠসাপত্ন্যভ্রাতা অথো-
বিবাহ কিম্বা অগ্নিহোত্রীয় অগ্নি গ্রহণ করে সে স্থলে কনিষ্ঠ-
পরিবেত্তা, জ্যেষ্ঠ বা পুত্রিবিবৃতি হয় না । জনককুলে জ্যেষ্ঠভ্রাতা-
ধাকিতে যদি বয়ঃকনিষ্ঠ দত্তক ঐ একান্ত অথো বিবাহাদি
করে তথাপি পুত্রিবেদনাদি দোষ হয় না এবং দেবব হইতে
জ্ঞাত যে ক্ষেত্রজ পুত্র ঐ দেবেরেব যদি জ্যেষ্ঠ ঔবসপুত্র থাকে
আর ঐ কনিষ্ঠ ক্ষেত্রজভ্রাতা ঐ উভয়কর্ম করে তবে উহা-
দেব উক্ত দোষ হয় না ১০৩। ১০।

প্রতিগ্রহীতৃকুলশ্রাদ্ধীয় সামগ্ৰী দত্তককে দিবে না, এবং
জনককুল ও প্রতিগ্রহীতৃকুলশ্রাদ্ধেব ঐব্য ঐ দ্যামুখ্যায়ণকে
অর্পণ করিবে না ১০৪। ১০।

দত্তকাদির মরণে এবং যথাসম্ভব জননে জনককুলে
অশৌচ হইবে না । ১১৭। ৯। দত্তকের মরণে এবং দত্তকের
পুত্র বা পৌত্র জননে প্রতিগ্রহীতার এবং তাহার পিতা পিতা-

কেন্দ্রপুত্র যাতনহেব স্বতত্ত্বিধিতেও পার্শ্ব করিতে পাবে
১২২। ২।

ঔবনপুত্র থাকিতে কেন্দ্রকান্দিপুত্রের রাজ্যে অধিকার হয়
না, ঔবনপুত্রের অভাবে কেন্দ্রকান্দি কীতপুত্র পর্যন্তেরও ক্রমে
রাজ্যে অধিকার হয়, কিন্তু পৌনর্ভব, স্বয়ন্দত্ত এবং দানপুত্রের
কদাচ রাজ্যে অধিকার হইবে না, মেহলে জাতিদিগের
রাজ্যে অধিকার হইবে উহারা বেবল যোগাচ্ছাদনমাত্র ভাগী
থাকিবে ৫৯। ৪। ঔবনপুত্রগণে নিগুণদত্তকেব অধিকার
নাই অত্যন্তনগুণদত্তকেব অর্দ্ধভাগিতা এবং নামান্দিগুণদত্ত-
কেব চতুর্থাংশিত্ব। উদভাবে সকল ধনে অধিকার ৭৯। ৭।

দত্তকগ্রহণের পর যদি ঔবনপুত্র জন্মে, তাহা হইলে
দত্তকপুত্র ঔবন হইতে চতুর্থাংশগ্রহণ করিবে ঔবনাদি-না
থাকিলে সকল ধনে অধিকারী হইবে ইতি। ১২৪। ১।

दत्तकचन्द्रिका ।

महामहोपाध्यायकुवेरविरचिता-

गवर्णमेष्ट-संस्कृतविद्यालयस्य भूतपूर्वसूतिशास्त्राध्यापक-

श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यकृत-

वाचसंवेधनी-टीकासहिता

श्रीयशोवरभट्टाचार्येण

सम्पदिता पुनर्मुद्रिता च ।

शकाब्दाः १८०० ।

दत्तकचन्द्रिका ।

वाल्मसम्बोधनीटीकासहिता ।

चन्द्रिकानुक्तसञ्ज्ञातसंशयध्वान्तचन्द्रिका ।

चन्द्रिकास्तानुभावेन कृता दत्तकचन्द्रिका ॥

यः सृष्टिस्थितिभङ्गरङ्गवज्रसैर्दीव्यत्यजसुं जगत्
योऽमूर्त्ता धरणी विभर्त्ति शतशो भीनादिमूर्त्तिं दधत् ।
यो वेदान् क्षयया ररत्त जलधौ सप्तान् क्षतूनां क्षते
सखे स्रेष्टविधानसिद्धिनिधये रामाय नित्यं नमः ।

रामचन्द्रपदद्वन्द्वं प्रणिपत्य यथाविधि ।

वाल्मसम्बोधनीटीका भरतेन वितन्यते ॥

यस्यास्मै प्रादिक्षितयन्यसमाप्तिकामनया श्रियाचारप्राप्तं देवता-
गामोषारण्यरूपं मङ्गलमाचरन् दत्तकचन्द्रिकामुदिशति चन्द्रिकेति ।
चन्द्रिकायां समाप्तिकाया यन्यरूपाया अनुज्ञेन अनुज्ञया भावे तत्, यः
संशयहृषो ध्वान्तोऽन्यकारस्तस्य चन्द्रिका प्रकाशिका इत्यर्थः । यथा
गुणसिन्धुरित्यत्र गुणे जलत्वं यद्गुणं तथा चन्द्रिकापदसामर्थ्यात् दत्तके
चन्द्रत्वं व्यङ्ग्यमिति । चन्द्रेति चन्द्री विद्यतेऽस्य चन्द्री, कस्मात् अन्यकार-
णात् तावत्, चन्द्री चासौ कालश्चेति चन्द्रिकास्तौ गदादेवकृत्यानुभावेन

मन्वादिवाक्यविवृतेषु विवादमाग-

व्यष्टादशस्वपि मया स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

कल्युक्तदत्तकविधिर्न विवेचितो यः

सर्वः स चात्र विततो विवृतो विशेषात् ॥

तत्राह मनुः । अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च ।

अत्रिच । अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डो-
दकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः । 'अपुत्रेण' अजातपुत्रेण
मृतपुत्रेण वा । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य चेति

सन्माहात्म्येनेत्यर्थः । अनेन देवतानामोच्चारणरूपं मङ्गलमविहितम् ।
चन्द्रिकानुप्रभावेणेतिपाठे चन्द्रिकायाः स्मृतिचन्द्रिकायाः अनुप्रभावेण
सदृशशालीघनाप्रसादगुणेन जातया यम्यजनिकया शक्त्या इत्यर्थः ।
अत्रापि यम्यस्यापि देवतारूपत्वात् तन्नामोत्कीर्तनरूपं मङ्गलं जनित-
मिति बोध्यम् । 'दत्तकचन्द्रिका' दत्तकस्य चन्द्रिका, यथा अन्यकारिणीनां
पदार्थाः व्यथ्यक्षेण स्वतो न प्रतिभासन्ते चन्द्रिकया प्रत्यक्षीभवन्ति
एवं दत्तकविधयाः पदार्थाः अन्यतो न प्रतिभासन्ते दत्तकचन्द्रिकयैव
प्रत्यक्षी भवन्तीति भावः ।

मन्वादीति । मन्वादिवाक्येन तेषामाद्यमृणादानमित्यादिवाक्येन
विवृतेषु विवादमार्गेषु विवादविषयेषु व्यष्टादशसंख्यानेषु पाक्षव्यष्टा-
दशैतानि व्यवधारस्थिताविह इत्यादिप्रतीकाशुक्तेषु स्मृतिचन्द्रिकाया
कल्युक्तदत्तकविधिर्यो न विवेचितः चन्द्रिकाकारेर्विशेषत इति श्रुतः
स सर्वो विधिर्मन्वादिषु विततो विवृत एवास्ति मया विवृतः कथ-
यितुमारब्धः विशेषात् यथार्थमीमांसया इत्यर्थः ।

शौनकसंवादात् । तेन पुत्रोत्पत्त्या ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति
मानवः । पितृणामनृणश्चैव स मक्षाक्षमुमर्हतीति मनुवचनावगत-
च्छणपरीहारेऽपि तत्पुत्रमरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरण-
मावश्यकम् । अथ पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् । तयो-
रपि पिण्डदातृत्ववृत्तकरत्वाविशेषात् । अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृत-
पुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरिग्रहापत्तिः । अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहित-
स्यैव पुत्रीकरणमवमस्यते । अपुत्रेनेत्यत्र पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयवि-
शेषणतया विवक्षितत्वम्, तेन दाभ्यां त्रिभिर्व्या नैकः प्रतियाह्य
इति तु न देय्यं दद्यामुप्यायणस्य दाभ्यां परिग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात्
स्त्रियाश्च भर्तुरनुज्ञया तदधिकारात् । यथाह वशिष्ठः । न स्त्री
पुत्रं दद्यात् प्रतिष्ठणीयादान्यत्रावुज्जानाद्भर्तुरिति ।

प्रतिनिधिरिति । स च चैवञ्चादिरेकादशविधः । यथा मनुः ।

तेनेति । अजातपुत्रमृतपुत्राणां पुत्रपदं दद्याच्चर्यात् प्राप्नोत्यस्येन
इत्यर्थः । मनुवचनेति ।—तथाच जातमानैवेति खरसात् जन्मानन्तरं
मरणेऽपि तेनैव देवादीनामप्यपरिणाम्य जातत्वादित्यभिप्रायः । तयो-
रपीति । पुत्रः पौत्र प्रपौत्रो वेत्यादिवचनात् स्त्रीकामन्यं दिवः
प्राप्तिरितिवचनाच्चेति भावः । विधेयेति ।—अपुत्रकर्तृदपुत्रप्रतिनिधी
विधेये पुंस्त्वस्य विशेषणत्वस्याप्यहम्भावादित्यर्थः । मनु अपुत्रेण पुत्रः
कार्यं इत्यत्र पुंस्त्वैकत्वयोर्विवक्षितत्वेन इत्येः स्त्रीयाश्च पुत्रपदं माभू-
दित्यत आह अपुत्रेणेत्येति । तथाचाप्य पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयत्वमप्येति
विवक्षितत्वमिति भावः । अथवा पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयविशेषणत्वेऽपि
दाभ्यां स्त्रीभिर्व्या पुत्रपदं वाचनिकमिति भावः ।

सुत्रजादीन् सुतानेतानिकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाङ्गः
 क्रियालोपान्मनीपिणः ॥ वृहस्पतिः । पुत्रास्त्वयोदश प्रोक्ता मनुना
 येऽनुपूर्वगतः । सन्तानकारणन्तेषामौरसः पुत्तिका तथा । आज्यं
 िना यथा तैलं सद्भिः - प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादशपुत्रास्तु
 पुत्तिकोरसयोर्विना ॥ तत्रापि कलौ न सर्वेषामभ्यनुज्ञानम् ।
 अनेकधा हताः पुत्रा अपिभिर्ये पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना
 कर्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैरिति वचनात् । दत्तौरमेतरेषान्तु पुत्र-
 त्वेन परिग्रह इत्याद्यभिधाय इमान् धर्मात् कलियुगे वर्ज्याना-
 ङ्गर्मनीपिण इति दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधान् अनौ दत्तकविधि-
 र्विवक्ष्यते ॥

तत्र शौनकः । ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंयहः ।
 तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत् । सपिण्डेष्विति
 सामान्यवचनात् समानासमानगोत्रेष्वित्यर्थः ।

तथाच सपिण्डाभावे अमपिण्डः सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रो-

प्रतिनिधिरिति । अपुत्रेष्वेव कर्त्तव्य इत्यत्र इति शेषः । क्रिया-
 लोपादिति ।—प्रतिनिध्यकरणे क्रियालोपादित्यर्थः । सन्तानकारण-
 मिति ।—इत्येतेषु पौरुषपुत्रिकयोः प्राशस्त्यार्थमुक्तं सौत्रजादीनामपि
 सन्तानकारणमप्यवश्यमायादिति । मनु सौत्रजादय एकादशपुत्रप्रति-
 निधयः सन्ति प्रतिपाद्या तेषां विधिविवेचनं रित्वा त्रिमिति
 कल्पादयविधिरित्यनेन दत्तकविधिमेव वक्तुमारभते इत्यत आह
 तथापीति ।

सपिण्डाभावे इति । सगोत्रभिन्नगोत्रसपिण्डाभाव इत्यर्थः । पौरु-

ऽपि यादृ इत्याह शाकलः । अपिण्डापत्यस्यैव मगोचजमथापि
वा । अपुत्रको दिजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समान-
गोचजाभावे पालयेदन्यगोचजम् । दौहित्रं भागिनेयश्च मातृस्वसृ-
सुतं विना इति । अन्यत्र तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्तः ।
चक्षिणादिरसमानजातीयो दत्तको व्यावर्त्यते ।

यदाह मनुः । माता पिता वा दद्यातां यगद्भिः पुत्रमापदि ।
मदृशं प्रीतिसंयुक्तं न ज्ञेयो दक्षिणः सुतः ॥ आपदि पुत्रप्रति-
गृहीतुरपुत्रत्वे । 'मदृशं' मजातीयम् । यत्तु मदृशं न जातितः ।
किन्तु कुलानुरूपैर्गुणैस्तेन चक्षिणादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो
युज्यते इति मेधातिथिव्याख्यानम् । तत्रायमभिमन्विः औरसा-
सत्वे चक्षिणादेरसमानजातीयतया पिण्डोदकाद्यनर्हत्वेऽपि नाम-
संकीर्त्तनादिप्रयोजनकतया पुत्रत्वसुत्पद्यत एव शास्त्रीयत्वात् पर-
न्वत्पोषकारतया यासाच्छादनमात्रभागित्वं, यदाह कात्यायनः ।
असवर्णस्तु यासाच्छादनभागिन इति ।

तथा शौनकः । यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः
क्षचित् । अंगभाजं न तं पुर्व्याच्छौनकस्य मतं हि तत् ॥ याज्ञ-
वल्क्योऽपि । मजातीयस्य पिण्डदाहत्वांश्चरत्वे विहिते नतु विजा-
तीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धम् ।

व्यक्तमाह वृद्धयाज्ञवल्करः । मजातीयः सुतो याज्ञः पिण्डदाता

सांख्ये इति । मजातीयप्रपञ्चभावे इति शेषः तदभावेऽसजातीय इति
वचनात् । परञ्च परवचने मनोरिति शेषः । मघनन्तु श्रेयसः श्रेयसो-
ऽभावे मापीयाद्वक्ष्यमर्हति । महमस्तेषु सदृशाः सर्वे दिक्वांश्चभागिन

स रिक्थभाक् । तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः सुतः ।
 यासाच्छादनमाचन्तु स लभेत तद्विक्थन इति । वस्तुतस्तु मनुवंचने
 सहस्रपदस्य सजातीयार्थकतैव युक्ता, परच तादृशदत्तकस्य विभाग-
 दर्शनात् असवर्णस्य च विभागासम्भवात् । दौहित्रो भागिनेयश्चेति
 दौहित्रभागिनेयनिषेधः शूद्रातिरिक्तविषयः ।

तथाच शौनकः । चक्षियाणां सजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि
 वा । वैश्यानां वैश्यजतिषु शूद्राणां शूद्रजातिषु । सर्व्वेवामेव
 वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः । दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु
 क्रियते सुतः । ब्राह्मणादिवये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ।
 गुरुगोत्रसमेऽपि वेति चक्षियाणां प्रातिस्विकगोत्राभावात् गुरु-
 गोत्रनिर्देशः पौरोहित्यान् राजन्यविद्यां प्रवृणीतेति सूत्रेण तस्य
 पुरोहितगोत्रभागित्वोक्तेः । जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः ।
 सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थः, अन्यथा प्रागुक्तकात्यायन-
 विरोधः स्यात् ।

तच्चापि सम्विहितमपिण्डेषु सति भ्रातृसुते स एव पुत्रीकार्य्यं
 इत्याह मनुः । सर्व्वेयमिकजातानामिकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्व्वे
 ते तेन पुत्रेण पुत्रियो मसुरब्रवीत् ।

इति । असवर्णस्य चेति ।—विभागासम्भवादिति ।—असवर्णस्तु यासा-
 च्छादनभागिन इति वचने यासाच्छादनविधानेन भागस्य निषेधा-
 दिति भावः । अन्ययेति ।—असवर्णस्तु यासाच्छादनभागिनः इति
 कात्यायनवचनविरोध इत्यर्थः । इदमुपलक्षणं सजातीयः सुते । याद्य

वृहस्पतिः । यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः । एक-
स्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृता इति । अत्र वचनद्वयेऽपि
भ्रातृसुते च पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवति अन्यो न प्रति-
निधिः कार्यं इत्यवगम्यते । न चापत्यसुत्यादयितव्यमिति नित्यो-
क्त्यर्थं विधिः स यथाकथञ्चित् पालनीयस्तत्र भ्रातृव्ये पुत्रान्ति-
देशेन तत्फलस्य पिण्डोदकादेरलोकतापरीहारस्य च सिद्धत्वेन
न पुनस्तत्र प्रवृत्तिरत एवाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वम् ।
अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव तस्य कृर्वीत
आहूयिण्डोदकक्रियामिति वृहत्पराशरस्मरणेन । तस्मिन् सति
तु न दत्तकाद्युपादानमिति वाच्यम् । भ्रातृव्यस्य पुत्रान्तिदेशेना-
लोकतापरीहारादिसाधकत्वेऽपि नामसंकीर्तनोचितवृंशकरत्वा-
मुपपत्त्या तदर्थं तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । किञ्च इदं हि वचनद्वयं
सति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं परन्तु आहूयादि-
कर्तृत्वरूपपुत्रधर्मातिदेशकं, अन्यथा सत्यपि भ्रातृपुत्रे चेन्नज-
पुत्रोत्पादनविधिविरोधापत्तेः । अकृता वा कृता वापि य विन्देत्
सदृशात् सुतम् । पौत्रो मातामहस्येन दद्यात् पिण्डं दूरेद्धुनमिति
वचने दौहित्रेऽपि पौत्रान्तिदेशसत्त्वात् दौहित्रसत्वेऽपि प्रागुक्तयुक्त्या
दत्तकाद्यनुपादानप्रसङ्गाच्च ।

पिण्डदाता स रिक्थभाक् तदभावे विजातोऽथो वंशमात्रकारः स्मृतः
इत्यादि याज्ञवल्क्यवचनविरोधोऽपि द्रष्टव्य इति ।

मनुवृहस्पतिवचनद्वयस्य यथाश्रुतार्थमादाय भ्रातृपुत्रस्याकृतत्वेऽपि
पुत्रत्वं भवतीति केषाञ्चित्तत तदूययति अत्र वचनद्वयेऽपीति ।

ननु सत्यपि भ्रातृपुत्रे दत्तकाद्युपादानस्य शास्त्रीयत्वे वङ्गी-
नामेकपत्नीनामिव एव विधिः स्मृत इति वृहस्पतिवचने सर्वसामैक-
पत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् सर्वा ता स्तेन पुत्रेण प्राह पुत्र-
वतोऽमेनुरिति मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्मातिदेशेन सत्यपि
तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमस्त्विति चेन्न, यथा तत्र पयसि दध्या नयति
सा वै यदेव्यामिच्छा भवति वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रामिच्छार्थं प्रवृत्त-
स्योद्देश्योभूतामिच्छापचारे अमिच्छा पुरुषं प्रवर्त्तयति नतु वाजिनं
अनुद्देश्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् यथा वा पितुः क्षयाहे पित्रादित्रिकस्य
पार्वणे कृते मातामहादिश्राद्धाय न पुनः पार्वणारम्भः तस्य
पितृश्राद्धाधीनप्रवृत्तेः तथाचापि भर्तुरनुज्ञाशास्त्रेण तत्पुत्रो-
पादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव तदुपादानं नतु तत्पुत्रा-
नपचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तदुपादानं तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात्
तत्रालोकतापरोहारीऽस्या न स्यादित्यपेक्षायां मनुवृहस्पतिवचन-
द्वयं सपत्नीपुत्रे पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारश्राद्धोपपादकं

सत्यपि भ्रातृपुत्रे इति । यस्तत्पुत्रजः प्रमीतस्य स्त्रीवस्य व्याधितस्य
वा । स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृत इति मनुवचनादिति
शेषः । अमिच्छेति ।—अमिच्छा संवृष्टदधिपयोऽरूपा, 'वाजिनं' तदव-
शिष्टं जलम् । यथा वेति ।—अमावास्यां क्षत्रे यस्य प्रेतपक्षेऽथवा
पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वण्यो विधिरिति वचनात् ।
पितृश्राद्धेति ।—पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवमिति वच-
नात् । भर्तुरेति । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयादिति शास्त्रे-
येत्यर्थः । तत्प्रवृत्तेः तस्याः प्रवृत्तेरित्यर्थः । अस्या अपुत्रसपत्न्या

भर्तृवंशमन्तरेण चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव 'स्ववंशकर्त्तृ' चेत्ततः समस्तस्यापि पुत्रायोजनस्य सम्भवेन सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं भ्रातृपुत्रस्य तु वंशकरत्वाभावेन सद्यपि तस्मिन् पादोयन्ते दत्तकादय इत्येतावान् परं विशेषः ।

ननु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणावश्यभावे यत्रैक एव भ्रातृ-पुत्रस्तत्रैव तदसम्भवः । नत्वेक पुत्र दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषामिति वशिष्ठस्मरणादिति चेन्न, एतस्य द्यामुष्यायणैतरवि-धये सावकाशत्वात् द्यामुष्यायणे च हेतुवन्निगददर्शितध्वन्यतिविच्छेदा-भावात् वेतालस्य च भैरवपुत्रपुत्रीकरणे पौराणिकलिङ्गदर्श-नाच्च । यथा । ततः कदाचिदुर्व्व्यां भैरवो मैथुनं गतः । तस्यां स जनयामास सुवेश नाम पुत्रकम् । तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वक सुतम् । ततस्तौ तेन पुत्रेण स्वर्ग्यां गतिमवाप्नुवुरिति ।

केन पुत्रो देय इत्याह शोनक । नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्र दानं कदाचन । वज्रपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नत इति । हि-

इत्यर्थः । हेतुवदिति ।—'हेतुवन्निगद' सहेतुक यथनम् । अग्निं यजेत स हि आशुतोषो यथैष्टदाता । अथ आशुतोषादित्यक्रममात् आशुतोषत्वादिना अग्नेर्देवतात्वं अन्यथा तद्वचनवैयर्थ्ये त्यादित्यत्र स्वयं प्रदोषमग्रेषोपपत्तेरिति । अथमाशय स हि आशुतोष इति हेतुवन्निगदः तस्य प्रदोषनार्थत्वेनोपपत्तेः । अग्नियगे भट्टितिप्रवचनार्थे अग्निं जौति इति ।

तदनुमताविति ।—भर्तुः प्रधानादिति । अनुमतिरिति ।—तथाप्यसम्भवसमये पुत्रं मा यदीच्छतीति प्रतिषेधाभावेऽपि अनुमति

पुत्रत्वापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदमाशङ्क्याह वज्रपुत्रे-
 णेति । स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमतौ प्रोषिते मृते वा तद-
 नुज्ञां विनापि । यथा वशिष्ठः । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्यो-
 याद्वा अन्यत्रानुज्ञानाङ्गत्वरिति । अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति
 अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतं भवतीति न्यायात् । निरपेक्षदानमाह
 याज्ञवल्क्यः । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।
 तथा । मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तथोरन्यतरेण वेति ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः । शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि
 पुत्रसंयहसुत्तमम् । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ।
 'संयहं' संयहणविधिम् । 'उपोष्य' ग्रहणात् पूर्वदिने कृतोपवासः ।
 'वृद्धगोतमः' । वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषश्चाङ्गुलीयकम् ।
 आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । मधुपर्केण सम्पूज्य राजा-
 नश्च द्विजान् शुचीन् ॥ राज्ञो विप्रकृष्टत्वे ग्रामस्वामिनम्, वन्सू-
 नाहूय सर्वान्सु ग्रामस्वामिनमेव चेति स्मरणात् । द्विजानिति
 वज्रत्यं चित्तपर्यवसितं कपिञ्जलन्यायात् । द्विजानां पूजनं याच-

रविप्रतिषेधेति ग्रन्थहस्तानाशयः । निरपेक्षदानमिति ।—भर्तुः
 यत्नानुमतिनिरपेक्षं यत्नः अपि भर्त्तनुमतिनिरपेक्षं दानमित्यर्थः ।

संयहमिति । संयह्यते अनेनेति युत्पत्तेरिति भावः । विप्र-
 कृष्टत्वं इति ।—विप्रकर्षो द्विविधः जात्या देशेन च । कपिञ्जलन्याया-
 दिति ।—कपिञ्जलानामनेनेति श्रुतिः । तत्र कपिञ्जलगतं वज्रत्यं
 बोधितं वज्रत्यस्य विधेयविधेयत्वात् अक्रयितकथनरूपस्य विधेय-
 त्वात् ग्रामान्तरेण वज्रत्यस्याप्राप्तत्वात् चित्तमारभ्य परार्द्धमिति चेत्

नाथेम् । वहिः कुशमयश्चैव पालाशं चैधममेव च । एतानाहृत्य
 बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यज्ञतः ॥ बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च
 विभोषतः । अन्याधानादिकं तत्र ह्यत्राज्योत्पवनान्तकम् ॥ दातुः
 समर्पं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने समर्थो दातास्त्रै-
 यो यज्ञेनेति पञ्चभिः ॥ दद्यादिति शेषः । 'बन्धून्' आत्ममाहृषिह-
 बन्धून् । 'ज्ञातोन्' सपिण्डान् । तदाङ्गानं दृष्टार्थम् । बन्धूनाहू-
 तान् । ब्राह्मणान् पूर्ववृत्तान् । चकारात् आहूतान् ज्ञातींश्च
 सम्भोज्येत्यर्थः । तथा दैवस्यत्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।
 अङ्गादङ्गेत्यर्थं जप्त्वा आघ्राय मिश्रमुर्ध्वनि । वस्त्रादिभिरस्नङ्गृत्य
 पुत्रच्छायावहं सुतम् ॥ 'पुत्रच्छाया' पुत्रसादृश्यं नियोगादिना
 स्वयमुत्पादनयोग्यत्वमिति यावत् । तथा—नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च
 स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् । गृहमध्ये तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः ॥
 यस्त्वाहृदेत्यत्रा चैव सुभ्यगमेत्यत्रैकया । सोमो दददित्येताभिः
 प्रत्यक्षं पञ्चभिस्तथेति ॥

अगन्धर्वसायेनाप्रहृत्या तद्देवामाणापत्तिरिति सूत्रं कृतम् ।
 अस्यायैः । तद्देवस्य कपिञ्जलानाकभेदेत्येतत्सुत्रस्य वेदस्य अप्रा-
 माण्यापत्तिः अगन्धर्वानाकभेदाप्राप्तापत्तिरित्यर्थः । अथ सुषा-
 न्तरम् । प्रयमेपस्थितेक्ष्मन्पादिति । अत्रित्यस्य प्रयमेपस्थितत्वात्
 अत्रित्यमिति कपिञ्जलानाकभेदेति वेदोध्यमिति । 'कपिञ्जलो' जल-
 चरपक्षिविशेषः । दाने समर्थ इति ।—दानसामर्थ्ये बह्वपुत्रत्वादित्या-
 द्यर्थः । दृष्टार्थमिति । अगन् तदाङ्गानं विना न व्यवहारयोगिदि-
 रिति भावः । यदारादिति । माज्जकोप विभोषत इति पञ्चमस्मात्

वृद्धगौतमः । पायसं तत्र साज्यश्च शतसङ्ख्यश्च होमयेत् ।
प्रजापते न त्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजापतिमिति ॥

वशिष्ठः । पुत्रं प्रतिग्रहीयन् बन्धूनाह्वय राजानि निवेद्य,
निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्जुत्वा, अदूरवान्धवं बन्धुसन्निष्ठमेव
गृह्णीयात् । सन्देहे चात्पन्ने दूरवान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् विज्ञा-
यते ह्येकेन बहून् स्थायते इति । 'निवेशनं' गृहम् । सन्देहे इति-
दूरवस्थितवान्धवस्य अत्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना कुलशीलादि-
सन्देहो भवत्येव । तथात्वे तन्निर्णयपर्यन्तं न व्यवहरेत्, तत्र हेतु-
रेकेनेति । बहून् पित्रादीन् । एतदन्यतरविधिरावश्यकः ।

ततश्च शौनकः । दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथाशक्ति द्विजो-
त्तमः । नृपो राज्यार्द्धमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम् । शूद्रः-
सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथावलम् । 'राज्यार्द्धं' अर्द्धराज्योत्पन्न-
मेकवर्षीयद्रव्यं, प्रदद्यादर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयं धनमिति वृद्ध-
गौतमस्मरणात् । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजत-
ताम्राणामिति ज्ञेयम् । शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ राजतम् ।
प्रदद्यात् ताम्रमथवा उत्तमादिव्यवस्यथेति वृद्धगौतमस्मरणात् ॥
'सर्वस्वं' एकवर्षीयतिलम्भमिति यावत् ।

तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः । अथ पुत्रपरि-

धकारादित्यर्थः । एकेन विज्ञातेनेत्यर्थः । बहूनि । आयते
प्रतिग्रहीता इत्यर्थः । आयत इति कर्तरि कट् श्रैष्ठ्यात्तने इत्यस्मा-
ज्जातेनिर्व्यक्तेः । नाणकानामिति । सुमाचिञ्जितनिष्काणामित्यर्थः ।

यद्विधिं व्याख्यास्यामः । प्रतिग्रहीष्यनुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे
कुण्डले अङ्गुलीयकं आचार्यश्च वेदपारंगं कुशमयं वह्निः पर्ण
मयमिधममिथ्यं बन्धूनाहूय-निवेशनस्य मध्ये राजनि निवेश परि-
षदि वागारमध्ये ब्राह्मणवागालम्बेन उपविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धि-
मिति वाचयित्वा यद्देवयजनोक्तेष्वप्रभृति आपणीताभ्यः कृत्वा
दातुः समक्षं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिक्षेत । ददानीतीतर आह । तं
परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा परिगृह्णामि
दत्त्यथैनं वस्त्रकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा
पक्वा जुहोति यस्त्वाददाकीविशामन्यमान इति पुरोस्तुवाक्यमनुद्य
यस्यैवं-सुकृते जातवेद इति याज्यया जुहोत्यथ व्याहृतीर्ज्ज्वा
स्त्रिष्टिस्तप्रभृतिभिर्द्विमाघेस्तुवरप्रदानदक्षिणं ददाति, एते च वाससी,
एते-कुण्डले एतच्चाङ्गुलीयकं च एवं त्वोरस उत्पद्यते तुरोयभागे,
सम्भवतीति, आह सा बौधायन इति ॥ एवमुक्तविध्यभावे परिगृही-
तश्च तुरोविक्षोभितधनमात्रभागित्वं नत्वशभागित्वमिति वक्ष्यते ।

तथा मनुः । गोचरिक्थे जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः सुतः ।
गोचरिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति । एतेन दातृधने
दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दक्षिणस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दादृगोच-

गोचरिक्थ इति । अत्र जनयितुर्गोचरिक्थाप्राप्तित्वेन तत्प्रा-
प्ताकृतृत्वेन च प्रतिग्रहीतुर्गोचरिक्थहारिक्थं प्रतीयते । स्वधेति ।—
स्वधा आह स्वधा वे दितुश्चात्मममिति श्रुते । ननु गोचरिक्थ-
पिण्डाणां निश्चया तत्कृतसंस्कारस्यापि निवृत्तिरक्षिता इत्या

निवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते । तथा च गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात्
 सस्कुर्यात् स्वसुताम् पितेति स्मरणात् ग्रहणानन्तरसम्भाव्यमात्रा
 एव दत्तकस्य सस्कारा प्रतिग्रहीत्रा कार्या न पुनर्ज्जनकेन कृत
 पूर्वा अपि निवर्त्तनीया । एवमेव शम जाति वीजगर्भसमुद्भव
 मिति । चित् कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि
 तद्वत् स्यात् सस्कारेर्विधिपूर्वकैरिति वचनबोधितस्य तत्तत्क्रियतो
 वीजादिदोषनाशस्य ब्राह्मण्याधानस्य च जातत्वेन तदावृत्तौ प्रमा
 णाभावात् । अन्यथा अष्टौ सस्कारकर्मणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।
 पिता कुर्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्कमादित्यनेन पुसवन
 सीमन्तोन्नयनयोरपि करणापत्तेः । तच्चायुक्त असाम्प्रदायिक
 त्वात् । किञ्च ग्रहणानन्तरमेव पितृत्वेन सस्काराधिकारात् तत्
 पूर्वभाविषु सस्कारेषु प्रतिग्रहीतुरनधिकार एवायाति काला-

शङ्काह गोत्रादिनिवृत्तेरेवेति । ग्रहणानन्तरमिति ।—तथाच ग्रह
 णानन्तरं तस्य पुत्रत्वादित्यभिप्रायः । अत्र हेतु प्रदर्शयति एवमेव
 इति ।—एव उक्तप्रकारगर्भाधानादिभिः 'एतं पापं 'वीजगर्भसमुद्भव'
 शुक्रशोषितसम्बन्धं गात्रव्याधिसक्रान्तिनिमित्तं, 'शमं नाशं याती'
 त्यर्थः । अष्टौ सस्कारकर्मणि । गर्भाधानमष्टौ पुस
 सवनं स्पन्दनात् पुरा । यष्टेष्टमे वा सीमन्तं प्रसवे जातकर्म च ।
 अष्टौ नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः । यष्टेष्टमप्राशनं नाम चूडा
 कार्या यथाकुलमिति याज्ञवल्क्योक्तानि इत्यर्थः । 'तत्क्रमात्'
 सस्कार्यक्रमात् । तथाच पितृभिन्नेन सस्कारकरणे सस्कार्यविधा
 दीना मातामहादीनाश्च देवतात्वमिति भावः । तत्पूर्वेति ।—ग्रहणात्

भावात् । यदि च तत्पूर्वभाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृता-
स्तदा बीजगर्भदोषनाशावश्यकत्वेन क्रमातुरोधेन च प्रतियही-
चैव ते समाधेयाः । एवञ्च उपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतियहीतुर्द-
त्तकपुत्रसिद्धिः । अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः ।
स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति वञ्चिष्ठस्मरणान् ।
एतच्चाष्टमाब्दरूपतन्मुख्यकालाभ्यन्तरवर्त्तिपरिग्रहे बोध्यं, अन्यथा
मुख्यकालेऽधिकारयोग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारान्न तत्-
सिद्धिरिति ।

अत्र च जनकप्रतियहीचोरुभयोरपि पुत्राभिसन्धाने सति
दत्तकस्य द्वामुध्यायणत्वेनोभयगोत्रभागित्वम् । विशेषो वक्ष्यते ।
यत्तु पुराणनाम्ना पठन्ति “पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः
पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ।
चूडाया यदि संस्कारा निजगोत्रेण वैकृताः । दत्ताद्यान्तनयास्ते

पूर्वभाविन इत्यर्थः । तथाच यदि तृतीयवर्षादि ग्रहीतव्यात्
जनकेन तस्य जातकर्मादिसंस्कारा न कृतान्तदा ते प्रतियहिषा
समाधेया इत्यर्थः । क्रमातुरोधेन चेति ।—येषान्तु न कृता विधा
संस्कारविधयः क्रमात् । कर्तव्या भ्रातृभिक्षिषा पैश्वरादेव सद्भादिति
वचनादित्यर्थः ।

अथ चेति । तथाच चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य परिग्रहे जनक-
प्रतियहीचोरुभयोरभिसन्धाने दत्तकस्य द्वामुध्यायणत्वं गान्यचेति
भावः । पितुरिति ।—पितुर्जनकस्य इत्यर्थः । आचूडान्तं चूडा-
पत्येस्तसंस्कृत इत्यर्थः । स प्रतियहीतुर्न पुत्र इति अयमस्य जनकस्य

सुरन्यथा दास उच्यते । यदि स्यात् कृतसंस्कारो यदि वातीत
 गैशवः । ग्रहणे पञ्चमादृषात् पुच्छेष्टिं प्रथमं चरेदिति ॥* तदमूलम् ।
 समूलत्वेऽपि यज्जनकगोत्रेण चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य न गृहीतुः
 पुच्छत्वं गृहीतृवैव चूडादिषंस्कारकरणे तत् । यदि च कृतचूडो-
 ऽतीतपञ्चवर्षो वा याज्ञो भवति न तदास्य पुच्छत्वं सम्भवतीति च
 विवृण्वन्ति तन्न । अनुवादापत्तेः । पञ्चवर्षाभ्यन्तरगृहीतस्याप्युप-
 नयनात् पूर्वं सकलशिशुस्तुमोदितपुच्छत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं
 गृहीतरि मृते तच्छ्राद्धानधिकारापत्तेश्च ।

किन्त्वयं वचनार्थः । जनकगोत्रेण कृतचूडान्तसंस्कारस्य पुच्छत्वं

पुच्छतां याति इत्यर्थः । अन्यथेति ।—तस्य विवरणं यदि स्यादिति ।
 अतीतगैशवः ।—गर्भस्थे सदृशो ज्ञेयः चाष्टमादत्यरात् शिशुः ।
 याज्ञः षष्ठादृषादृषात् षोडशस्येति शब्दरते इत्यष्टमाब्दस्य शिशु-
 त्वाभिधानात् तदतिशान्त इत्यर्थः । कृतचूडो जनकेन इत्यर्थः ।
 तथाच अकृतसंस्कारस्यापि तद्विशेष्यं ग्रहणे न पुच्छत्वमिति भावः
 इति व्याख्यातुरभिप्रायः । अनुवादापत्तेरिति ।—तथाच गोत्रेत्यनेन
 कृतचूडान्तसंस्कृतस्य पुच्छत्वे निषिद्धे यदि स्यात् कृतसंस्कारो यदि
 वातीतगैशव इत्यनेन कृतचूडान्तसंस्कृतस्य पुच्छत्वनिषेधे अनुवादा-
 पत्तेरित्यर्थः । ‘उपनयनात्’ उपनयनमुख्यकालात् गर्भाष्टमाब्दस्य वा
 इत्यर्थः । तथाच मासत्रयस्य मासत्रयाधिकसप्तमवर्षपर्यन्तं पुच्छितस्य
 मासत्रयाधिकदशमवर्षपर्यन्तं वैश्यस्य मासत्रयाधिकेकादशवर्षपर्यन्तं
 पुत्रपदयकाल इति चेत् । तदानीमिति ।—पञ्चवर्षानन्तरमित्यर्थः ।
 तथाच तादृशपुत्रे जनकस्य दायात् सत्त्वनामेन पुच्छत्वस्यापि

निषिद्धा प्रतियहीना पुनश्चूडादिकरणे तत् प्रतिप्रसृतम् । ततश्च
 कृतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य च यहीना चूडादिकरणात् पूर्वं
 दासत्वात्तेषां चूडादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं लब्धम् । अकृतसंस्कार-
 स्यानतीतपञ्चवर्षस्य तु परित्यक्तशास्त्रादेव तत् प्राप्तं तच्च विततम् ।
 अथवा जनकेन चूडान्तं संस्कृतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशः
 यतोऽन्यतश्च पुत्रतां यातीति हेतुरूपदिष्टः । तथा च एकस्य
 पुत्रपदस्य चकारस्य च वैयर्थ्यदूषणमपि परिहृतम् । एवञ्च
 चूडाद्या इत्यतद्गुणसंविज्ञानवज्जुहीहिणा दिजातीनामुपनयन-
 लाभः शुद्ध्य तु विशाहादिनामः । अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चे-
 वोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना न स्वशाखभागिति

प्रतियहीतुरपि पुत्रत्वाभावे व्यसौ कस्यापि पुत्रो न स्यात् । नच
 मा भुदिति । पुत्रत्वाभावप्रयोजकपातित्यादिदोषाभावात् अदृष्टा-
 र्थात्वापत्तेरेतदभिप्रेत्य धनधिकारापत्तेरिति ।

स्वमते वचनार्थं प्रदर्शयति किन्त्वयमिति । पुत्रत्वं निषिध्य, प्रिमु-
 र्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः एषिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स
 इत्यनेन निषिध्य पुनर्वीक्षणकारः चूडादिकरणे कृतदुपसंविज्ञान-
 वज्जुहीहिणा उपनयनादिकरणे इत्यर्थः । तत् पुत्रत्वमित्यर्थः आचू-
 डान्तं न पुत्रः स इत्यनेन निषिद्धस्य पुत्रतां याति चाप्यत इत्यनेन
 पुनर्विधानात् निषिद्धस्य पुनर्विधानं प्रतिप्रसवः । पुत्रत्वं कथमिति
 चूडाया इति अन्यथा दास उच्यते इत्यन्तस्य व्याख्या । यदि स्यादिति ।—
 'कृतसंस्कार' एते उपनयनसंस्कार इत्यर्थः । 'यतीतवर्षस्य' अतिशान्त-
 गर्भाष्टमाद्यादिकान् इत्यर्थः । पद्यमादयोत् पदं यद्ये सिं कुर्या-

प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् ॥ पञ्चमादर्पादिति । ब्रह्मवर्चसफलार्थविप्रा-
भिप्रायं, ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे इति मनुवचने
तत्कामस्य पञ्चमवर्षस्यैव उपनयनमुख्यकालत्वेन तदेकमूलत्वात् ।
तदनर्थिनस्त्वाष्टमाब्दादिति । चत्रियादेरप्युपनयनतत्तन्मुख्यकाला-
दरः । मुख्यकालेऽपि सिद्धाधिकारयोग्यत्वस्यैव गौणकालेऽपि
संस्काराधिकारादित्युक्तप्रायम् ॥ चूडायां गौणकालादरस्तु वचन-
बलादेव । पुत्रेष्टिमिति वर्णत्रयस्यैवाधिकारात् तेन पुत्रेष्टि-

दित्यत आह ग्रहणे इति । तथाच अष्टमाब्दादिमुख्यकालाभ्यन्तरे
पञ्चमाब्दानन्तरं पुत्रेष्टिपूर्वकं संग्रहणमिति तात्पर्यमिति यशस्तता-
माशयः । एकस्य पुत्रपदस्येति । न पुत्रस्येति पुत्रपदस्य चकारस्य
पुत्रतां याति चान्यत इति चकारस्य । श्रूयस्य त्विति ।—विवाहमात्रं
संस्कारं श्रूमेऽपि जमतां सदेत्यननेन तस्य विवाहस्य संस्कारस्य
प्राधान्यादित्यर्थः । श्रूयस्य विवाहकालः षोडशवर्षपरिविज्ञेयः,
तथाचाकृतविवाहः श्रूयः षोडशवर्षाभ्यन्तरमेव परिग्राह्य इति
बोध्यम् । नच षोडशादत्तरात् परमित्यत्रानूज्जमार्यत्वविशेषणमपि
व्यर्थमिति वाच्यं तद्विशेषणेन न्यायवर्तिनां श्रूयानां षोडशवर्षपरि-
विवाहकालः कल्प्यते, तथाहि श्रूयानां मासिकं कार्यं धनं न्याय-
वर्तिनाम् । वैश्यवत् शौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टश्च भोजनं इति
मनुवचनात् न्यायवर्तिश्रूयानां वैश्यवत् शौचकल्पस्येत्यत्र शकारात्
वैश्यधर्मातिदेशेन उपनयनप्रसक्तौ तत्स्थाने ब्रह्मपुराणेन विवाहो
विधीयते, यथा विवाहमात्रं संस्कारं श्रूमेऽपि जमतां सदेति तत्रोपे-
नयनकालश्च गर्भाष्टमेऽष्टमेवाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनं राज्ञामेकादशे
सैवे विज्ञानेके गणपुत्रमिति माघयज्ञोक्तं, सैवे एकादशाह

पूर्वकचूडादिभिः पुत्रत्वं सम्पाद्यम् । शूद्रेण तु तदापि संस्कार-
मात्रादेवेति सर्व्वमनवद्यम् । एवञ्च सर्व्वेषामेव मात्रां कालविशेष-
मनन्तर्भाव्यैव पुत्रपरिग्रहविधानमुपपद्यते । उक्तार्थस्य स्वतः-
सिद्धत्वात् ।

अथैवमुक्तवचनपरव्याख्याने कृतचूडस्य दत्तकस्य जनकमात्र-
पुत्रत्वं निषिध्य अन्यतस्तु पुत्रत्वं यातीत्यत्र चकारेण जनक-
प्रतिग्रहीदसाधारण्यं सूच्यं, उभयोरेव संस्कारकत्वात् तच्च
उभयोरावयोरर्थं पुत्र इत्यभिप्रेत्याने सति बोध्यम् । अथमेव
द्वामुध्यायणो नाम द्विपिता द्विगोचरः ।

ननु क्षेत्रजस्यैव द्विपितृकत्वं दृश्यते । तथा हारीतः । जीवति
क्षेत्रजमाह्वरखातन्त्रागम्यते दामुध्यायणं अगुप्तबीजत्वात् । जीव-
त्यपि क्रियाभ्युपगमाद्विपितृको भवतीत्याह मनुः । क्रियाभ्युप-
गमाच्चैवं बीजार्यं यत् प्रदीयते । तस्यैह भागिनौ दिष्टौ बीजी

इत्यनुषङ्गात् द्वादश इत्यर्थः अत्र चोत्तरोत्तरकालदर्शनात् शूद्रस्याप्युप-
नयनस्थलाभिषिक्तविवाहस्य तथैव युक्तत्वादिति स्मार्ताः । पुत्रेष्टिपूर्व्व-
केति ।—तथाच कृतचूडस्य ग्रहणे पुत्रेष्टिः कार्य्या नाकृतचूडस्येत्यर्थः ।
उक्तार्थस्येति ।—उपनयनादिमुख्यकालाभ्यन्तरग्रहणस्य । उक्तवच-
नेति ।—उक्तवचनस्य पितुर्गोत्रेणेत्यादिष्वनस्य परव्याख्याने अथ वेति
प्रबन्धरूपे इत्यर्थः । अथमेवेति ।—द्विपिता द्विपितृक इत्यर्थः ।

क्षेत्रजस्यैवेति ।—जीवति इति ।—प्रत्याविति शेषः । तदनुमत्या
अन्धेनेत्यत्र क्षेत्रजमाह्वरित्यर्थः । अखातन्त्रादिति ।—क्षेत्रस्य
प्रतिपारतन्त्रादित्यर्थः । मृते पत्यो दामुध्यायणं अगुप्तबीजत्वात्

चेन्निक एव चेति अपुत्रवीजिचेन्निकयोर्मम चतुर् तव वीजं
 यदपत्यं तदाकयोरित्ययं क्रियाभ्युपगमः तथा अपुत्रेण पर-
 चेन्ने नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसादृश्यो पिण्डदाता च
 धर्मत इति ॥ दत्तकस्य तु तददृष्टचरं प्रत्युत गोत्ररिक्ते जनयितु-
 नं हरेद्द्विमः सुत इति प्रागुक्तमनुवचनं तद्विपरीतार्थग्राहक-
 मेवास्तीति चेन्न, दत्तकादिष्वपि सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदु-
 च्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते सुता इति बोधाय-
 नदर्शनेन क्षेत्रजधर्मलाभात् । द्वे आद्वे कुर्यादेकआद्वे वा पृथ-
 गनूद्दिश्य एकपिण्डे वा दावतुकीर्तयेत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पाद-
 यितारं आहतीयात् । पुरुषादिति साङ्ख्यायनप्रवराध्याये
 सामान्यतो दर्शनाच्च दत्तकस्यापि द्विपिदकत्वसिद्धिः ॥ अतएव
 सत्यापादोऽपि । नित्यानां द्वामुख्यायणानां द्वयोरिति सूत्रेण
 नित्यद्वामुख्यायणानां क्षेत्रजानां सप्रवरगोत्रद्वयसम्बन्धमुक्त्वा
 दत्तकादीनां द्वामुख्यायणवदिति सूत्रेण तद्धर्ममतिदिशति ॥

यत्तभावेनागुप्तक्षेत्रे वीजक्षेत्रत्वादित्यर्थः । तस्येति ।—भागिनौ
 स्वामिनौ दिष्टौ महर्षिभिः । 'कृष्यो' दायाद इत्यर्थः । एतत्तु
 उभयोरभिसन्धाने श्रेयम् । 'एकरूपा' प्रतिनिधिपुत्रत्वेन तुल्यरूपा
 इत्यर्थः । द्वे आद्वे इति ।—आद्वद्वयं कुर्यादित्यर्थः एकआद्वे प्रति-
 ग्रहीतुः जनकस्य च नामोल्लिख्य उभयोरैकैकं पिण्डं दद्यात्, एकपिण्डं
 गृह्यत्वा उभयोर्नाम कीर्तयेदिति वार्थः, कल्पत्रयमिदं शक्ताशक्त-
 भेदेनेति श्रेयम् । गदैर्विहकविकल्पेनानुष्ठानं पूर्वकल्पद्वयस्याननुष्ठान-
 कल्पप्रामाण्यापत्तेः । सामान्यत इति ।—दत्तकाद्यविशिष्टेत्यर्थः ।

विवृतञ्चैतद्भाष्यकारैः । नित्यद्वामुध्यायप्रसङ्गेनानित्यानाह दत्त-
कादीनामिति । तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेनैव संस्कारः
परिग्रहीतृचेत् तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरचेति ॥ एत-
द्भाष्यार्थस्तु चेन्नजवत् उभयोरभिसन्धौ दत्तकस्योभयगोचभागित्व
अन्यथा जनकेनैव सर्वसंस्कारकरणे जनकगोचभागित्वं न यही-
तृगोचभागित्वं, यहीना संस्कारकरणे तु उत्तरस्य । यहीतुः
पूर्वत्वात् प्रधान्यात्तेनैव उत्तरसन्ततेर्गोचमिति ।

तथाच पैठीनसिः । अथ दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः
परपरिग्रहेणार्पणं येऽत्र जातास्तेऽसङ्गतकुलीना द्वामुध्यायणा
भवन्तीति । ‘आर्पणं’ ऋष्युक्तेन ‘परिग्रहेण’ जनकयहीनोः स्वीका-
रेण द्वामुध्यायणा भवन्तीत्यर्थः । व्यक्तमुक्तम् । द्वामुध्यायणका
ये सुहृत्तक्रीतादयः सुताः । गोचदयेऽप्यनुदाहः शुद्धशैशिरयो
र्यथेति । नच दत्तकस्य द्वामुध्यायणत्वं न घटते जनकस्यापि
तत्र स्वत्वानपायेन माता पिता वा दद्यातामिति दानविध्यनुप-
पत्तेरिति वाच्यम् । सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मयोत्सृष्टमिदं जलम् ।
रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपातापगाहनेरित्यादौ स्वमात्रस्वत्वनाशक-
सर्वभूतोद्देश्यकत्यागादेव नद्यादिवत् साधारणीकृते जले स्वामिनो-
ऽपि उद्दिश्यतया स्वत्ववत् अप्रापि तादृशाभिसन्धिपूर्वकादेव
दानात् तादृशदत्तकस्य साधारण्यसिद्धिरित्यास्तां विस्तरः ।

चेन्नजवदित्यादि । न यहीतृगोचभागित्वमिति । तावदेव नोत्तरसन्ततौ
इत्यस्यार्थः । तेनैव प्रधान्येन इत्यर्थः ।

अथ दत्तककर्तृकश्राद्धनिर्णयः ।

तत्र पितुः सपिण्डीकरणान्तषोडशश्राद्धे दत्तकस्य पूर्वगृहीत-
त्वेऽपि सत्यौरसे नाधिकारः । औरसे पुनस्तृपन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न
विद्यते । इति देवस्तेन ज्येष्ठत्वप्रतिषेधात् । पिण्डदोः शहरक्षैषां
पूर्वाभावे परः पर इति याज्ञवल्करवचनाच्च । अन्यत्र सर्वचौ-
रसवत् ।

क्षयाहे तु विशेषो यथा जातृकर्णः । औरसक्षेत्रजौ सुत्रौ
विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ।
इतरे दशदत्तकादयः । तथा पराशरः । पितुर्गतस्य देवत्वमौर-
सस्य त्रिपौरूपम् सर्व्वचानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं क्षयेऽहनीति ।
चनेकगोत्राणां द्विगोत्राणाम् । औरसक्षेत्रजयोरपि साम्न्योरेव
पार्वणाधिकारः । पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदेति
आवान्नमस्यपुराणैकवाक्यत्वात् । औरसक्षेत्रजव्यतिरिक्तानाम्नु
साम्निनिरग्निमाधारणानमेकोद्दिष्टमिति सिद्धम् । आमुष्यायण-
स्येतिकर्त्तव्यतायां विशेषमाह सांख्यायनसूत्रम् । पिण्डान् यथाव-
नेजनं निधाय उभाविकस्मिन् पिण्डे पितृभेदे इति । पितृभेदे
एकस्मिन् पिण्डे उभौ जनकग्रहीतारौ कर्त्तव्येदिति शेषः ।

अन्यत्रेति ।—मघासाधस्यदिदित्यर्थः । द्विगोत्राणां स्वभावतो
द्विगोत्राणां दत्तकादीनामित्यर्थः । पितृव्येण चैककार्यजाता इति ।—
अभिसन्धानाभावित इति शेषः । पदिमहीगुरेव पितृव्यस्यैवेत्यर्थः ।
'यथा' पितृव्याणां, यदि स्यापितृव्याणां भाव्यासु अपत्यं स्यादित्यर्थः ।

प्रवराध्याये पितृव्येण चैककार्यजातास्ते परिग्रहीतुरेव भवन्ति,
अथ यद्येषां भार्यास्वपत्यं न स्यात् तदा रिक्थं हरियुः, पिण्डं
तेभ्यः त्रैपुरुषिकं दद्युः, यद्यपि स्यादुभाभ्यामेव दद्युरित्याचार्य-
वचनं, द्वे आह्वे क्षुर्यादेकआह्वे वा पृथगनुद्दिश्य एकपिण्डे वा
दावनुकीर्त्तयेत्, 'प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं' आह्वतीयात्
पुरुषादिति । ग्रहीतुः क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च तस्यैव
क्रियानियमे अपत्यसद्भावे च द्विपितृकत्वमित्यर्थः । अत्र आह्वमेदा-
भेदयोर्विकल्पः । न चेदं चेन्नजविषयं सत्यापादनेन दत्तकादीनां
ह्यामुध्यायणवदिति सूत्रेण दत्तकैऽपि तद्वर्मातिदेशात् ।

तथा हारीतः । तेषामुत्पादयितुः प्रथमं प्रवरो भवति द्वौ
द्वा पिण्डौ निर्व्वपेत् एकपिण्डे वा दावनुकीर्त्तयेद्वितीये पुत्रः
द्वितीये पौत्रः लेपितं स्त्रीन् वाचच्छाण आसप्तमादित्येके इति । तेषां
पितृणां मध्ये वीजिनः प्रथममर्षेण चेत्त्रिणो द्वितीयमिति द्विप्र-
वरता । एकपिण्डे वेत्यत्र वीप्साध्याहारः । यदि द्विपिता स्यादे-

ग्रहीतुरिति ।—तस्यैव ग्रहीतुरित्यर्थः । तथाच ग्रहीतुः पुत्रसद्भावे
क्रियानियमाभावे अतः पुत्रं चेन्निकस्यैवेत्यर्थः । उभयोः साहित्येन
कारणत्वम् । क्रियानियमे इति ।—तथाचापत्यसद्भावे क्रियानियमा-
भावे पुत्रः चेन्निकस्यैव न वीजिन इत्यर्थः । विकल्पो व्यवस्थितः
न त्वैच्छिकः तस्य दृष्टत्वात् अक्षाशक्तभेदेन व्यवस्था बोध्या । ग्रहीता
प्रथमं मृतः जनको जीवति इत्यर्थः । यदि जनकः मृत इति शेषः
ग्रहीता जीवति । उभौ मृतौ आदौ जनकाय तस्य प्राधान्यादिति
भावः । ततोच्चादिति ।—चेत्त्रिणे ग्रहीत्रे प्रथमं मृतायेत्यर्थः । प्रथमं

ककस्त्रिन्नेव दौ दावुपलक्षयेदित्यापस्तम्बवचनात् । द्वितीये पिता-
महपिण्डे द्यामुष्यायणस्य पुत्रः तृतीये प्रपितामहपिण्डे द्यामुष्या-
यणस्य पौत्र इति ।

यदि तु ग्रहीता प्रथमं मृतः तदा तस्मै दद्यात् । अथ यदि
जनकत्वादा जनकाय, यद्युभौ तदादौ जनकाय पश्चाद्ग्रहीत्रे
दद्यादित्याह मरीचिः । सगोत्रादन्यगोत्रादा यो भवेद्विधवासुतः ।
पिण्डं श्राद्धविधानस्य चेत्त्रिण्ये प्राक् प्रदापयेत् । बीजिने तु
ततः पश्चात् क्षेत्री जीवति चेत् क्वचित् । बीजिने द्युरादौ तु
मृते पश्चात् प्रदीयते ॥ उभौ यदि मृतौ स्यातां बीजिन्यादौ ततो
ददेत् । क्षेत्रिन्यादौ न दत्तं स्याद्बीजिने नोपतिष्ठते इति । एते-
नैकतरोपरतावपि द्विपितृकस्य पार्वणं दर्शितम् । तथा तुल्य-
न्यायेन मातृभेदेऽपि द्यामुष्यायणदत्तकस्य, पितरौ यत्र पूज्यन्ते
तत्र मातामहा ध्रुवमित्यनेन प्राप्तामातामहश्राद्धे जननीपितृणां
प्रथमं निर्देशस्ततः प्रतियहोत्री या माता तत्पितृणाम् ।

मृताय बीजिने जनकाय दद्यात् । क्षेत्री जीवति मृताय बीजिने
द्युः पश्चात् मृते क्षेत्रिणि तस्मै यपि दद्युदित्यर्थः । उभाविति-
बीजिने जनकाय इत्यर्थः । ततो ददेत् अर्थात् पश्चात् ग्रहीत्रे दद्यात्
इत्यर्थः । क्षेत्रिणि ग्रहीतरि प्रथमं न दद्यादित्यर्थः । यदि क्षेत्रिणि
यादौ दत्तं स्यात् पश्चात् जनकाय दीयते तदा तत् पिण्डं जनकसम्बन्धे
नोपतिष्ठते तत् श्राद्धस्यासिद्ध्या जनकवृत्तिर्न भवेदित्यर्थः । तथाच प्रति-
ग्रहीतुर्जनकस्य च श्राद्धे यदा यदा द्यामुष्यायणेन श्राद्धं कर्तव्यं तदा तदै-
वामयो श्राद्धं कर्तव्यमेव, एतत् सामेरेव पूर्वाक्तवचनादिति तात्पर्यम् ।

शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीत्रा एव मातुः पित्रादिपिण्डदान-
तस्य तन्मन्त्रास्वधाकरत्वादिति । एवञ्च स हि सन्तानाय पूर्वेषा-
मिति हेतुवन्निगदस्वरमान्नैकं पुत्रं दद्यादिति निषेधो ब्रामु-
ध्यायणातिरिक्तविषयः सन्तानविच्छेदाभावादित्युक्तमेव ।

अथास्य मापिण्डम् । जनककुले अवयवान्वयेन प्रतिग्रहीतृकुले
च पिण्डान्वयेन त्रिपौरुष्यं यदाह काष्ण्ण्जिनिः । यावन्तः
पितृवर्गाः स्युक्तावद्भिर्दत्तकादयः । प्रेतानां योजनं कुर्युः
स्वकीयैः पितृभिः सह । दाभ्यां महाय तत्पुत्राः पौत्राश्चैकेन
तत्समम् । चतुर्थे पुरुषे क्कदं तस्मादैषा त्रिपौरुष्यीति । अग्न्यर्थः,
दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीत्रादीनां पितृणामौरसत्वे
दत्तकत्वे ब्रामुध्यायणत्वे वा यावन्तः पितृवर्गाः अथः षट् वा
तावद्भिः सह तेषां योजनं सपिण्डनं कुर्युः । तत्र प्रतिग्रहीत्रादी-
नामौरसत्वे तत्पितृपितामहप्रपितामहास्त्वयः दत्तकत्वे तत्र प्रति-
ग्रहीतृपितामहप्रपितामहास्त्वयः ब्रामुध्यायणत्वे तज्जनकाद्यास्त्वयः
तत्र प्रतिग्रहीत्रादयस्त्वय इति षट् । एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्तृके
पार्ष्वणे येषां देवतान्वं स्वपुत्रकर्तृके सपिण्डीकरणे, पि तेषामेव
तथात्वमिति ज्ञापितम् । दत्तकस्य पुत्रान्मु दत्तकसपिण्डीकरणं

अवयवान्वयेनेति शुद्धदत्तकमर्थः । जनककुले साविष्टं नाम
पौत्रं लैपभाज इति सामान्यवाधे हेत्वभावात् । यथाच काष्ण्ण्-
जिनिदिति । अग्न्यः आत्मानमस्मान्मुतापं दत्तकमीमांसाटीकायां
प्रदृश्यम् ।

तत्प्रतिग्रहीत्रः तत्पितॄणां त्रयाणां मध्ये द्वाभ्याश्च सह कुर्युः ।
 एवञ्च दत्तकस्य पौत्रा दत्तकप्रतिग्रहीत्वयां ग्रहीतुः पितॄणां
 त्रयाणां मध्ये एकेन ग्रहीतुः पित्रेति यावत्तेन च समं सह तत्
 स्वपितृसपिण्डनं कुर्युः । चतुर्थपुरुषे च्छेदमिति । यो यदा यत्
 सपिण्डीकरोति स तत्पित्रादिभिस्त्रिभिरेव करोतीति चतुर्थे
 विरामः सिद्ध एवेति तदारम्भः सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय
 इति न्यायेन लेपिनां लेपनिरामेन सापिण्ड्यव्यवच्छेदार्थः ।
 तदेवाह तस्मादेवेति । एषा सपिण्डता । तथाच लेपभाजश्चतु-
 र्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभरगिनः । पिण्डदः सप्तमस्तोषां सापिण्ड्य
 साप्तपौरुषमिति सत्यपुराणोक्तसाप्तपौरुषसापिण्ड्यस्य सामान्य-
 स्थानेन विशेषेण बाध एव ।

अतएव हारीतेन । लेपिनस्त्रीन् वाचक्षाणः आसप्तमादि-
 त्येके इति पचान्तरमुपन्यस्तं सङ्गच्छते । तदेव संगृह्यान्त्यवोक्तम् ।
 दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्य स्यात्त्रिपौरुषम् । जनकस्य
 कुले तद्वदग्रहीतुरिति धारणेति । यदिदमुभयत्र त्रिपुरुष-
 सापिण्ड्याभिधानं तत् व्यामुष्यायणाभिप्रायेण तस्य त्रिकद्वयेन
 सपिण्डनाभिधानात् । शूद्रदत्तकस्य तु गोचरित्वे जनयितुर्न
 हरेद्दत्तितमः सुतः । गोचरित्वयानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः श्वधेति
 प्रागुक्तमनुवचने पिण्डनिवृत्तिदर्शनात् प्रतिग्रहीत्वकुल एव सापि-
 ण्ड्यमिति ।

यत्तु बृहद्गोतमीयम् । श्रुतेषु एता ये शुर्दक्षक्रीतादयः

सुताः । विधिना गोचरां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ।
सगोत्रेषु मध्ये कृत्वा अपि दत्तकादयो विधिनैव गोच्रं भजन्ते
परन्तु तेषु सापिण्ड्यं नोत्पद्यते सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ
परगोत्रेषु सतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरिति । तत्तु पुत्रान्तरवत्
साप्तपौरुषसापिण्ड्यप्रशक्तौ निषेधक सापिण्ड्यप्रयुक्तदशाहाशौचा-
दिमतिषेधक वा ननु सामान्यत सापिण्ड्यनिषेधकं उक्तवचन-
जातात् ।

अथ दत्तकाशौचनिर्णयः ।

तच्च शुद्धदत्तकस्य तु जनककुले परस्परमशौचं नास्त्येव
गोच्रपिण्डनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तेरर्थमिद्वत्वात् । द्वाभ्यामुच्यते तु
सुभयचैवाशौचमिति । ब्रह्मपुराणे । दत्तकश्च स्वयन्दत्त कृत्रिमः
कीत एव च । अथविद्वांस्ये ये पुत्रा भरणीया सदैव ते । भिन्न-
गोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथक्वंशकराः स्मृताः । जनने मरणे चैव
अत्र द्वाशौचस्य भागिनः ॥ पराशरः । भिन्नगोत्रं सगोत्रं वा नीतं
संस्कृत्य चेच्छ्रया । जनने मरणे तस्य अत्र द्वाशौचं विधीयते । तथा
चौरसं वर्ज्ययित्वा च सर्ववर्णेषु सर्वदा । चैत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु

दत्तकादीनां जननमरणे त्रिपुरुषसपिण्डानां अत्र द्वाशौचमाह
ब्रह्मपुराण इति । यतस्तु अत्र द्वाशौचं अत्रापिण्डदत्तकस्य जननमर-
णयोर्नैव ब्रह्मपुराणे भिन्नगोत्रा पृथक्पिण्डा पृथक्पिण्डा अत्र
पिण्डा इत्यनेन तथार्थकाभात् सपिण्डदत्तके तु आकाङ्क्षानुदयेन
सामान्यसापिण्ड्यप्रयुक्तदशाहाशौचवाधे हेतुभावात् । यवमेव कामका

च मृतेषु च । अग्नौ च न्तु चिरात् स्यात् समानमिति निश्चयः ।
सर्वदा उपनयनानन्तरमपि । अत्र सगोत्रस्यापि विधिना जनक-
गोत्रविच्छिन्तिपूर्वकग्रहोत्तमगोत्रप्राप्ताग्रगोत्रदत्तकाविशेषात् अग्रा-
गोत्रसुक्तयुक्तमेव । तथा दत्तके अल्लतोदाहे पश्चाज्जातस्यौरसश्च
विवाहे न परिवेदनदोषः न वा दत्तकस्याग्रजसोदरात् पूर्व विवाह-
करणेऽपि क्षतिः ।

ननु शुद्धदत्तकस्य जनककुले सापिण्डविच्छेदस्य दर्शितत्वात्
तत्र विवाहः प्रसज्येत प्रसज्येत च ह्यामुध्यायणस्यापि त्रिपुरुषा-
नन्तरितकन्यासन्ततिपरम्परया विवाहः । नैवम् । असपिण्डा च या
सातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता दिजातीनां दारकर्मणि
मैथुने । चकारात् पितुरसपिण्डा च इति मनुवचने गृहीत्वा च-
गोत्रस्यापि दत्तकस्य जनकस्यापि सपिण्डासगोत्रावर्जनाय पितु-
रिति पदोपादानात् । न च तथापि दत्तकस्य पितुरपि दत्तकत्वे
तन्निपुरुषानन्तरितकन्यासन्ततिर्विवाहः केन कार्य्यते पितृसापिण्ड-
-

करभट्टाः । भिन्नगोत्र इति । अत्रापि सगोत्रो वेत्यनेन सपिण्डदत्त-
कस्य दशाहाद्यगोत्राभ्यनुज्ञानात् अन्यथा तत्र सगोत्रो वा इति न
लिखित्वा सपिण्डो वा इत्येवावदिष्यत् । दत्तकपुत्रस्य जननादौ
दत्तकसपिण्डानां दशाहागोत्रमेव येषां दत्तकत्वनिबन्धनं सापिण्डं
तेषां जननमरणे परस्परं अग्रागोत्रव्यवस्था अन्यथा त्रिपुरुष-
व्यापकसपिण्डं दृष्टव्यं स्थितं स्यात् नहीदृष्टव्यवहारो दृष्टव्यः । न
परीति ।—कुलटोन्मत्तघोराश्च परिविन्दन् दूष्यतीति वचनात् ।

सगोष्ठत्वयोरभावादिति वाच्यम् । - यतो विवाहे न तत् साविण्ड्र-
सुपयुज्यते किन्तु सर्वसाधारणं परिभाषितं पित्रपत्ने साप्तयोरुप-
मातामहपत्ने, पाश्र्वयोरुपपत्तिरिति न काव्यमुपपत्तिः । - तत्प्रपञ्चस्तु
तत्र तत्र वक्तव्य इति ।

अथ दत्तकविभागः ।

तत्र वृहस्पतिः । एक एवौरसः पुत्रः, पित्रास्य वसुनः प्रभुः ।
शेषाणामानृशस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् । - शेषाणां ये तत्रांश-
भागित्वेन निविद्धास्तेषाम् । 'आनृशस्यं' दद्यात् । 'प्रजीवनं'
भरणम् ।

तथा यमः । पुत्रास्तु द्वादश प्रोक्ता मुनिभिरुत्तमदर्शिभिः ।
तेषां षड्वन्धुदायादाः षड्दायादवान्धवाः । स्वयमुत्पादित-
स्त्विको द्वितीयः चैत्रजः स्मृतः । तृतीयः पुत्रिकापुत्रो जाति-
धर्मविदो विदुः । पौनर्भवश्चतुर्थस्तु कानीनः पञ्चमः स्मृतः ।
गृहे च गूढोत्पन्नः षडेते पिण्डदायिनः । अपविद्धः सहोद्विष्ट-
दत्तः कृत्रिम एव च । क्रीतश्च पञ्चमः पुत्रो यद्योपनयते स्वयम् ।
इत्येते षड्वन्धुदायादाः षड्दायादवान्धवाः ॥

नारदः । औरसः चैत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च । कानी-
नश्च सहोद्विष्टश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥ पौनर्भवोऽपविष्टश्च दत्तः क्रीतः
कृतशया । स्वयं चोपागतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः । तेषां
षड्वन्धुदायादाः षड्दायादवान्धवाः । पूर्वः पूर्वः स्मृतो ज्येष्ठो
जघन्यो यो य उत्तरः ॥ क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्वत् ।

ज्यायसी ज्यायसोऽभवे जघेन्यो यो य आप्नुयात् ॥ पूर्वपूर्वाभावे
उत्तरोत्तरेषां द्रविणार्हत्वमित्यर्थः । औरसचेत्रजपुत्रिकापुत्र-
पौनर्भवकानोनगूढोत्पन्नसहोदृदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्वयत्रक-
चनोत्पादितानभिधाय विष्णुः । तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् स एव
दायहरः स चान्यान् विभृयात् । औरसपुत्रिकापुत्रचेत्रजगूढज-
कानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतकृचिमस्वयन्दत्तसहोदृापविद्वानभिधाय
पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥

मनुः । न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।
तथा । श्रेयसः श्रेयसोऽभावे यवीयानृक्थमर्हति । वक्षवश्चेत्तु
सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः । सदृशा रुपेन औरसत्वचेत्रज-
त्वाद्युपाधिना वा । श्रेयस औरसादेः । यवीयान् न्यूनः चेत्रजा-
दिरित्यर्थः । तथा औरसचेत्रजौ पुत्रौ पितुर्नृक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे च क्रमशः पितृरिक्थांशभागिनः । दश दत्तकादयः ।
हारीतः । स्वयमुत्पादितः चेत्रजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रि-
कापुत्रौ गूढोत्पन्नश्चेति वन्धुदायादाः । दत्तः क्रीतोऽपविद्वः
सहोदृः स्वयमुपागतः सहसादृष्टश्चेत्यवन्धुदायादाः ।

मनुः । पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवोमनुः । तेषां
षड् वन्धुदायादाः षड्दायादवान्धवाः । औरसः चेत्रजश्चैव दत्तः
कृचिम एव च । गूढोत्पन्नीऽपविद्वश्च दयादा वान्धवास्तु षट् ।
कानीनश्च सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च औरसश्च
षड्दायादवान्धवाः ॥

बौधायन । औरस पुत्रिकापुत्रं चेन्न दत्तकचिम्बौ ।
गूढचैवापविद्धश्च रिकथभाज प्रचक्षते ॥ कानीनश्च सहोदश्च
कीतपौनर्भव तथा । तथा । स्वयन्दत्त निषादश्च गोत्रभाज
प्रचक्षते ॥ एतच्च कानीनादीनां गोत्रमात्रभागित्वकथनमोरसा
दीनां मध्ये कस्यापि सम्भवेऽग्रहरत्वप्रतिषेधार्थम् । सहोददत्तक
कीतस्वयमुपागतापविद्धगौद्रानभिधाय औरसादीन् परामृष्य
पुनर्वशिष्ठ । यस्य तु सर्वेषां वर्णानां न कश्चिदाद्याद आदेते
तस्य भाग हरेद्यु ॥

औरसपुत्रिकापुत्रचेन्नजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धसहोदपौनर्भ
वदत्तकस्वयमुपागतकृतककीतानभिधाय देवज । एते द्वादश
पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः । आत्मजा परजाश्चैव लब्धा यादृ-
च्छिकास्तथा ॥ तेषां षड्वन्धुदायादा पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट् ।
विशेषश्चापि पुत्राणामनुपूर्व्यां विशिष्यते ॥ सर्वे ह्यनौरसस्यैते
पुत्रा दायङ्गरा स्मृता । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठं न विद्यते ॥
तेषां सवर्णा ये पुत्रास्तौ तृतीयाशभागिनः । हीनास्तमुपजीवेद्यु
र्गामाच्छादनसम्भृता ।

कात्यायन । उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयाशहरा स्मृता ।
सवर्णा असवर्णास्तु गामाच्छादनभागिनः ॥ चतुर्थाशहरा स्मृता
इति द्वितीयचरणे क्वचित् पाठः ॥ वशिष्ठ । तस्मिंश्चेत् प्रति
गृहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदधिकेषु
प्रयुक्तं स्यात् । स प्रतियचीतपुत्र आभ्युदधिकेषु यज्ञादिषु यदि

श्रीरसेन प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः ॥ अत्र नानाविध
 सुनिवचनानां परस्परविरोधपरिहारार्थमेवं व्याख्यायते वृह-
 स्पतिवचने श्रीरसमात्रस्य धनभागित्वकथनमन्येषां भरणमात्र-
 कथनञ्च असवणचेत्रजदत्तकादिविषयं देवलकात्यायनवचनैकवाक्य-
 त्वात् । नारदादिवचनेषु च श्रीरसाद्यभावे चेत्रजदत्तकादीना-
 मृक्थग्रहणविधिरपि सर्वधनग्रहणविषयः । अतश्च दत्तकग्रहणा-
 नन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिर्वशिष्टीकोऽदत्तक-
 विषये ज्ञेयः । तथा देवलकात्यायनवचने तृतीयांशग्रहणविधि-
 रत्युत्पद्युणदत्तकविषयो वाच्यः । उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो
 यस्य हि दत्तम ॥ स हरेतैव तद्रिक्त्यं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रत इति
 अनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणैः जातिविद्याचारैः । समग्रधन-
 भोक्ताभ्यादौरसोऽपि जघन्यजः ॥ त्रिभागश्चेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं
 पुत्रिकासुत इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् । चेत्रजविषय इत्यन्ये ।
 तथा केनापि मुनिना दत्तकस्य वन्धुदायादत्वमन्येन चादायादत्व-
 युक्तम् तत्पुणवद्भेदेन समाधियम् ॥ पितुरिव वन्धूनां सपि-
 ण्डानामपि दायहरत्वाद्बन्धुदायादत्वं पितृमात्रदायहरत्वात् अवन्धु-
 दायादत्वं तेषां षड्वन्धुदायादा पूर्व्वेऽन्ये पितुरेव षट् इत्यत्र
 पितुरेवेत्येवकारश्चवणात् । एव दत्तकस्य धनग्रहणादौ मुनि-
 भेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं गुणारुणविवेकेनापास्तम् । एतेनौरसस्य
 भ्रात्रादिधने येनैव भ्रातृत्वादिना सम्बन्धेनाधिकारित्वं तादृगेनैव
 सम्बन्धेन तादृग्दत्तकस्यापि यथासम्भवमुचितं गभागित्वमवधेयम् ।

एवं धनिन पुत्रान्तरसत्वे मृतपितृकस्य दत्तकपौत्रस्यापि दत्तो-
चितांशभागित्वं तदसत्वे सर्वहरत्वमपीति । नच पौत्रस्य स्वपितृ-
योग्यांशभागित्वनियमात् दत्तकस्य ग्रहीतुः पितामहोरसत्वे तादृ-
शपितृव्यतुल्यस्यैवांशस्य तद्योग्यत्वादत्तकपौत्र पितृव्यतुल्यमेवांश
सम्भतामिति वाच्य, पुत्रस्य दत्तकस्य चतुर्थांश, पौत्रस्य तु तस्यात्वे
समानांश इति वैधर्म्यात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितृव्यादृशांशः
शास्त्रसिद्धस्तस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एवं रीति
प्रपौत्रेयतुषर्त्तव्येति ।

ननु चेच्चजदत्तकादीनां सामान्यधनाधिकारित्वेऽपि राज्येऽम-
धिकार श्रूयते । यथा औरस चेच्चजस्यैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्भुष भागार्द्धस्तनया इमे ॥ कानीनश्च सहोद्भुष
क्रीत, पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च दासश्च षड्दिमे पुत्रपांशुलाः ॥
अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भवं स्वयन्दत्तं
दासं राज्ये न योजयेत् ॥ तथा न चेच्चजादींस्तनयान् राजा राज्ये
ऽभिषेचयेत् । पितॄणां साधयेन्नित्यमौरसे तनये स्तोति ।
उच्यते । शास्त्रान्तरसद्भावे विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव साध-

दत्तकस्येति । ग्रहीतुरौरसत्वे इत्यर्थः । स्वसमानेति ।—पुत्र पौत्र
प्रपौत्रा वा दत्तकस्वरूप चतुर्थभागभागी औरसरूप ; समंशो भव-
तीति तात्पर्यम् । 'पुत्रपांशुला' पुत्राधमा इत्यर्थः । पांशून् पाषाणि
स्मृति स्मृतातीति श्रुत्युत्पत्तेः । पुत्रपाशना इति दन्त्यान्तमध्यपाठे तु स
एवांशं प्रासनशब्दोऽधमवाचीतिप्रसिद्धे । नित्यं शब्द पितॄणां साध-

वात् । अतएव पूर्वपूर्वाभावे परपराधिकारबोधक हि पूर्ववाक्यं प्रागुक्तनारदादिवचनैकवाक्यतया सतस्यराज्यमेव विषयीकरोति, परवचनञ्च सत्यौरसे चैवजदत्तकादीनां समानांशनिषेधकम् अथ वर्णचैवजदत्तकादिविषय वा । अन्यथा वाक्यभेदे गौरवम् । तत्-स्वीकारेऽपि नानेन वचनेन चैवजदत्तकादीनां सत्यौरसे स्वस्वो-चित्तांशो निषिध्यते किन्त्वौरसमत्वे तेषामभिषेक निषिध्यौरसस्य राज्येऽभिषेको विधीयते । तथा च चैवजदत्तकादय सामान्य-शास्त्रप्राप्तमश्रु लभन्त एव तत्सङ्कोचकाभावात् । नचैतदेव वर्चनं

येत् कुर्व्यादित्यर्थः । शास्त्रान्तरसद्भावे इति ।—शास्त्रान्तरान्तु । अभावे पूर्वपूर्वव्यामिति । विशेषशास्त्रान्तु न चैवजादीक्ष्णनयानिति । तत्-स्वीकारेऽपि न चैवजादीनितिविशेषशास्त्रस्याप्यहेऽपि । निषिध्यते तत्र राजा राज्येऽभिषेचयेदित्यभिषेकश्रवणात् तावन्मात्रस्य निषेध-मत्वंशनिषेध इति सात्पर्यम् । परवचनमिति ।—न चैवजादीक्ष्णनिति परवचनमित्यर्थः । ननु न चैवजादीक्ष्णनयान् इत्यत्र वचने यौरस-सत्वे दत्तकादीनामभिषेकनिषेधात् कथं समानांशनिषेधक वचनं श्रवणादित्याह असवर्णेति । यदि अ्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुत क्वचिदंशभाजं न तं कुर्व्याच्छौनकस्य मतं हि तदिति वचनात् । अन्यथा पराव्याख्यानं । वाक्यभेद इति ।—चैवजादयः सत्यौरसे राज्यांशं न प्राप्नुयुस्तदन्यधनस्यांशं प्राप्नुयुरिति वाक्यभेदे इति । सामान्यत इति ।—यौरस, चैवजश्चैव दत्त रुचिर्न एव च । गृही-त्यहेऽप्यभिषेक्य भागार्थाक्षयया इमे इति सामान्यशास्त्रं तस्याप्त-मित्यर्थः । तत्सङ्कोचकाभावादिति ।—नच न चैवजादीक्ष्णनयानिति वचनं तत्सङ्कोचकमिति वाच्यं तत्र राज्येऽभिषेचयेदिति अश्वत्थारंश-

बाधक भिन्नविषयत्वात् । अतएव भागार्हस्तनया इमे इत्यनेन पूर्ववचने भागार्हत्व स्पष्टीकृतम् । राज्यातिरिक्तस्य भाग इति न शक्यते वक्तु, राज्यस्यैव तत्रोपस्थितत्वात् पौनर्भवादीनान्तु पूर्व पूर्वाभावेऽपि राज्यनियोजनाभाव प्रथमभिधानसामर्थ्यादिति ।

एतावता प्रवन्धेनाभिहितोऽयं क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसेन सह विभागप्रकारः स तु शूद्रस्य न सम्भवति तस्य तु दास्यां वा दास दास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् । सोऽनुजातो हरेदशमिति धर्मी व्यवस्थित इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्या शूद्रेण काम-

निषेधानशङ्कात् । पृथगिति ।—पौनर्भवं स्वयदत्त दास राज्ये न योजयेदिति विधानात् । अन्यथा तदवनेषैयर्थ्यापत्ते न क्षेत्रजादी-
नित्यनेनेव तदर्थलाभात् घोरससत्त्वेऽपि दत्तकादयो यथायोग्य राज्यस्य तदितरस्य वाश कर्तव्य एव राज्यनियोजनन्तु घोरसस्यैव तदभावे क्षेत्रजादिक्रमेण राज्यनियोजनं पुन्रसामान्याभावेऽपि पौनर्भवादीनां राज्यनियोजनाभाव एव तत्र सपिण्डादीनां तदेव अन्यधनन्तु समग्रमेव पौनर्भवादयोऽपि प्राप्नुयन्त्येव पुन्रत्वात् स्वर्थात्तस्य ह्यपुन्रस्येति याज्ञवल्क्यवचनादिति ।

एतावतेति । विभागप्रकारश्चतुर्थोऽयम् न तु द्वितीयोऽयम् भात-
रक्षार्द्धभागिन इत्यनेनोक्तत्वात् विधमश्रियत्वाभावात् । शूद्रस्य न सम्भवति विधमश्रियत्वादिति श्रेयः । तदेव प्रतिपादयति तस्य त्विति । दासदास्यामिति दासोऽप्रायः दास्यामित्यर्थः । दासेनोऽपि तदासी या चापि दासीत्वमाप्नुयादिति स्मृतिः । हरेदशमिति ।—सामान्यमवस्थात् समं स्यादशुतत्वादिशेषस्येति न्यायात् समाश्रय एव लभ्यते । अर्थः-

तोऽंशहरी भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनम् ।
 अभातको हरेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृते इति याज्ञवल्कीयेन च
 दासीपुत्रस्याप्यौरमेन समांशाभिधानेन पितुरनन्तर भ्रातरहितस्य
 तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन च दण्डापूपायित सति पितरि
 क्षेत्रजदत्तकादीनामौरमेन समांश अस्ति तु तदर्द्धांश । अन्यथा
 यत्र च 'क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्व' तत्र तदपेक्षया अ-

भागिन स्वभागादर्द्धभागिन तृतीयभागिनमित्यर्थः । दुहितृणां सुता
 दृते इति ।—दौहित्रादित्यर्थः । दुहितृणां सुतादृते इति दुहितु एवम्
 निर्देशात् तस्या अप्यधिकारं सूचितं तदधिकारात् पत्न्या अपधिकारो
 दण्डापूपायितो लभ्यते । अन्यथा दुहितृणां सुतादृते इति नोक्त्वा
 दौहित्रादित्येषावदिष्यत् इति बोध्यम् । असतीति ।—तदर्द्धांशः
 तृतीयांश इत्यर्थः । इदमतीवायुक्तं शूद्रस्य दास्या जातस्य क्षेत्रज
 पुत्रतयाङ्गीकर्तव्यत्वात् न दासीपुत्रतया क्रीताया विवाहिताया जातस्य
 दासीपुत्रस्याभिधानात् कथं क्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।
 न सा दैवे न सा पैत्रेन दास्यो तां कथयेद्विदुः । क्रीता या रमिता
 मूल्ये सा दासीति निगद्यते । तस्या ये जायते पुत्रो दासपुत्रस्तु
 स स्मृत इति वचनाभ्यां तथापि तयोरेकैकान्तर्भावात् अन्यथा पुत्र
 दादशसत्याविरोधापत्ते तथाचाप्य क्षेत्रजत्वेन सति पितरि पौरस
 समांश मृते पितरि तदर्द्धांश उक्तं सदयुक्तिवद् अथ, तदभिप्रेत्य श्रद्धि
 तत्त्वे स्मार्तैरुक्तम् । वस्तुतस्तु प्रागुक्तादियपुत्राण्यवचनात् क्लेशे क्षेत्रज-
 पुत्रकर्मनिषेधात् स च पुत्रो सीजितामेव श्रद्धां व्यवहारोऽपि तथा
 जानोऽपि दास्यां शूद्रेण कामोऽपि श्रद्धा भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं
 भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनमिति याज्ञवल्क्यप्रदर्शनात् शूद्रागामेव तथानिधा

त्यन्तविप्रकृष्टस्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महदैषम्य' स्यात् ।
एवं सत्सु चेवजादिषु सत्योश्च पत्नीकन्ययोर्दौहित्राधिकारे क्लृप्ता-
धिकारविधिवाधापत्तिः । तेन दौहित्रपर्यन्ताधिकारिरष्टहलायां
तदेकतमे सत्यपि न दासीपुत्रस्य सर्वहरत्व' किन्तु तत्समांश' ।

अतएव दत्तपुत्रे यथा जाते-कदापित्वौरसो-भवेत् । पितु-
र्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ इत्यपि वचनं शूद्रविषय एव
घोषनीयम् । तथा शूद्रस्य तु सर्वस्यैव नान्या भाव्योपदिश्यते ।
तस्यां जाताः समांशाः सूर्यदि पुत्रयत भवेत् ॥ इत्यत्र वचने
शूद्राणां भाव्योत्पन्नानां सर्वेषां समांशमभिधाय पुनर्यदि पुत्र-
शतमित्यनेन पुत्रान्तराणामपि समांशता प्रतिपादिता । औरस
मात्रपरत्वे पूर्वैतन्मात्रा पुनरेतदभिधानं व्यर्थ' स्यात् ।

ह्यामुष्यायणदत्तकस्य तु जनकप्रतिपत्तिश्चौरभयोरपुत्रत्वे सर्व-
रिक्थहरत्व' सत्यौरसे' गृहीतस्य तु नांशहरत्व' यदनानन्तर-

यादौ नान्देशो दद्यात्कामिति । अतएव प्रागुक्तमङ्गपुराणवचनमप्येतत्-
परम् । अङ्गपुराणवचनान्तु यादविक्रय दत्तायां कुपचित् पुत्रयो-
र्द्वयोः । पितुर्यत्र चिरात् स्यात् यत्र तत्र समिष्टिनाम् । यथा
माता द्वयोर्यत्र पितरौ द्वौ च कुपचित् । तयोः स्यात् दत्तकादौक्य'
भूतशेष परस्परम् इति ।

अतएवेति । दत्तपुत्रे यथा जात इति । इदमु दत्तकस्याव्यक्त-
गुणवत्त्वे यथाजात इत्यभिधानात् यथाशब्दस्य गुणे सादृश्ये च यात्रे
मन्दस्थितैरभिहितत्वात् अन्यथा तददौष्ट इति पूर्वपक्षोविरोधात्
इति बोध्यम् । दामुष्यायवेति । सर्वेति ।—पूर्वभावे पर पर इति

मौरसोत्पत्तौ तु जनकधने तदौरसार्द्धहरत्व' यहीतुरसाधारण
 दत्तकस्य चादृशोऽग्न शास्त्रीयः तदार्द्धहरत्वञ्चेति । यदाह प्रवरा
 धाय । यद्येषा स्वासु भार्यासु अपत्य न स्यात् तदा रिक्थ
 हरेयुरिति । तथा नारद । ह्यासुव्यायणका दद्युर्वीभ्या पिण्डो
 दके पृथक् । रिक्थादार्द्धागमादद्युर्वीजिज्ञेचिकयोस्तथेति । वीजि
 ज्ञेचिकपदयोर्जनकप्रतिग्रहीतुमयोपलक्षकत्व प्रगैवाभिहितम् ।

अथान्धपद्मप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौरसञ्चेन

वचनात् इति शेषः । यद्व्याप्तान्तरमिति चौरसोत्पत्तौ जनकग्रहीते-
 रभयोरिति' शेषः । जनकधन इति ।—तदौरसार्द्धहरत्व चौरस-
 तृतीयांशहरत्वमित्यर्थः । यहीतुरिति ।—यादृशोऽग्नौ गुणवतां तृती-
 यांशस्य निर्गुणानां चतुर्थींशस्यो वा तदार्द्धहरत्व गुणवत्पक्षे चौरस
 षष्ठांशहरत्व निर्गुणविषये चौरसाष्टमांशहरत्वमित्यर्थः । युक्तञ्चेत्
 ह्यासुव्यायणग्रह्यान्तरमौरसोत्पत्तौ तेनेव यहीतु सकलैर्द्धदेहिक
 क्रियासम्पादनेन ह्यासुव्यायणस्य यहीतुर्जनकस्य—वैर्द्धदेहिकक्रिया
 नधिकारिण उपकारकत्वाभावात् शुद्धदत्तकस्य यहीतु आर्द्धाद्यैर्द्ध-
 देहिकक्रियाधिकारिणो विप्रक्षयत्वेन तस्मादपि पिण्डधनन्यूनाग्न
 यद्व्याप्त्याचित्यात् विषमश्रितत्वाभावात् इति । उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे
 तृतीयांशहराः स्मृता इति कात्यायनीयात् चतुर्थींशहराः स्मृता इति
 कात्यायनीयतृतीयचरणमाठान्तरात् । प्रमाणात्तर दर्शयति यदा
 हेति । यदा जनकप्रतिग्रहीतृणां नञ्जवचनानु शक्तिभेदात् रिक्थ
 हरेयुः सर्वमिति शेषः । विशेषायवयादिति भावः । प्रमाणात्तर
 दर्शयति तथेति । अर्द्धांश तृतीयांशमित्यर्थः ।

अथोरेव पितामहधनभागित्वश्रुतेर्न तद्गृहीतदत्तकपुत्रादेः पिता-
महधनाधिकारः किन्तुभरणमात्रम्, अन्धादिभार्याणां भरण-
विधानेन तद्भरणस्य दण्डापपायितत्वात् । तथाहि अन्धपद्मा-
दीननधिकादिपुत्रानभिधायाह औरसाः क्षेत्रजास्त्रैषां निर्दोषा
भागदारिणः । अपुत्रा योषितस्त्रैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ।
सुतास्त्रैषां प्रभर्त्तव्या यावन् भर्त्तृमात् कृता इति । एवं सहणा-
नन्तरमुत्पन्नौरसेन सह दत्तकस्य विभागदर्शनात् सत्यौरसे गृहीत-
स्यापि नांशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परिगृहीतस्यापि
नांशभागित्वमित्याह । तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधा-
नके । तत् सर्वं तस्यैव वित्तस्य धः स्वामी पितुरञ्जया । तथा

प्रकरणान्तरं दर्शयति अथेति । अथां स्त्रीवादीनामित्यर्थः । स्त्रीवस्य
क्षेत्रजा अन्येषां औरसाः क्षेत्रजाश्च सम्भवन्तीत्यर्थः । औरसक्षेत्रज-
सहणात् तद्गृहीतदत्तकादीनां नाधिकार इति सूचितम् अथां पुत्रिका-
पुत्रस्य तेजनाधिकारो भवत्येव । तस्या औरसतुल्यत्वादिति भाव्यम् ।
प्रभर्त्तव्या इत्यनेनासां चतुर्थोऽंशदानं नास्तीति प्रतिपादितम् । नांश-
भागित्वमिति ।—पुत्रत्वाभावादिति शेषः । पुत्रोत्पत्तौ औरसभावा-
स्यापि विशेषणत्वादिति भावः । विधानं विनेति ।—श्रीनक्षत्रशि-
ष्टान्यतमोक्तविधानं विनेत्यर्थः । नांशेति ।—पुत्रत्वाभावादिति शेषः ।
विधनस्यापि पुत्रोत्पत्तौ हेतुत्वादिति भावः । तस्मिन् इति ।—तस्मिन्
औरसे सति दत्ते सुते जाते इत्यन्यथ, विधानके विधाने न कृते दत्ते
इत्यनुषङ्गते, विधानं विना परिगृहीते दत्तके इत्यर्थः । तत् समिति ।—
धः पितुर्वित्तस्य अञ्जया कृतात् स्वामी पुत्रत्वेन इत्यर्थः औरसः कृत-

मनुः । अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाह-
विधिभाजं तं न कुर्यात् धनभाजनमिति । अन्यजातीयदत्तक-
स्यापि नांशभागित्वमित्याह यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि
सुतः कश्चित् । अशभाजं न तं कुर्यात् शौनकस्य मतं हि तत् ।
इत्युक्तप्रायमित्यास्तां विस्तरः ।

रम्येषा चन्द्रिका दत्तपद्धतेर्दशिका लघु ।

मनोरमा सन्निवेशैरङ्गिणा धर्मतारणिः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीकुवेरकृता दत्तकचन्द्रिका समाप्ता ।

विधानको दत्तकादिष्व इति यावत् । तस्यैव चौरस्य छतविधानक-
दत्तकादिष्व तद्धनं स्व' स्वत्यास्पदीभूतं भवतीति शेष । मनुरिति ।
विवाहविधिरिति ।—कर्त्ता स्वधनययेन विवाहनीय इत्यर्थः । वि-
वाहविधिभाजमित्युपलक्षणं यासाच्छादनभाजमपि कुर्यात् सर्वेषा-
मपि तु न्याय्य दातुं शक्त्या मनीषिण । यासाच्छादनमत्यन्तं यत्तित-
छदद्देदित्यस्य समानन्यायत्वात् । अपरस्य विशेषोक्तत्वात्
दत्तकमीमांसाटीकायां दृश्य इति । सुत इत्यनेन तस्य पुत्रत्वमुत्पद्यत
एव किन्तु यादृद्यौर्द्धेदिकक्रियाधिकारित्वाभावेनोपकाराभावात्
नांशभागित्वम् उपकारस्य धनाधिकारप्रयोजकत्वादिति भावः । अंश-
भाजमित्यनेन यासाच्छादनदानमस्यैवेति सूचितं पूर्वाश्रयवचनाच्चेति ।

रम्येति । येषा चन्द्रिका मत्कृतिरूपा 'रम्या' रमणीया इत्यर्थः ।
रमणीयत्वे हेतुमाह दत्तेति । दत्तपद्धतेर्दत्तविधानपद्यस्य ऋषु श्रीध-
रशिका प्रकाशिका इत्यर्थः । अन्यचन्द्रिका विरुद्धेन दशिका इत्यन्तं
लघु दशिका इति भावः । 'सन्निवेशैः' सम्यगभिनिवेशैः । 'रङ्गिणा'

उत्साहिना । 'मनोऽरमा' चित्ताकर्षिणी । 'धर्मसारणि' दत्तकविषयक-
धर्मस्य उद्धारिणी इत्यर्थः । श्रीरघुमणिविद्याभूषणकृतिरियम् इति
प्रसिद्धिं व्यसिन् श्लोके तन्नामोत्कीर्तनप्रसिद्धिश्च । प्रथमचरणप्रथ-
माक्षरद्वितीयशेषाक्षरतृतीयप्रथमचतुर्थशेषाक्षरैः रघुमणिरिति ना-
मोद्भूतश्च इदमस्मभ्यं न रोचते इति । ।

क यस्य सुदुरूहवाक्यघटितस्यार्थे गुरुः सर्वथा
टीका त्वर्थविसंगुणा कचन मे वाक्यप्रलापोपमा ।
सद्भिः कौतुकबुद्धित 'किमिति सा नीरुदृश्यते सादरं
तेनैवार्थवती कृतिर्मम भवेत् प्राप्य' विदां बोध्यम् ॥
इति श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिविरचिता दत्तकचन्द्रिकाया वाच-
संवेधनी नाम टीका समाप्ता ।

নক্ষত্রের নিমিত্ত বিজাতীয় পুত্রও গ্রহণ করিতে পারে কিন্তু
ঐ পুত্র গ্রহীতাব্য, ধনাধিকারী ও আত্মাধিকারী হইতে পারে
না কেবল আত্মাধিকারী হইতে পারিবে ৩।১৯।

আত্মাধিকারী আদিপুরুষকে গোত্র বলে এইনিমিত্ত ক্রিয়াদির
তাহা নষ্ট হইয়া না বটে তথাপি পুত্রোহিতের গোত্রই তাহা-
দিগের গোত্র ৩।১০। আগমনপিতৃগোত্র মধ্যে আত্মপুত্রকে অথ-
চৈবে তৎপুত্র অশ্রুপুত্রগ্রহণ নিষিদ্ধ, গ্রহীত হইলে অগ্নিক নহে
বটে কিন্তু তদ্ব্যতীত পাপী হয় এবং সেই পুত্রও গ্রহণ হইবে
না ৩।১৫। অন্য পুত্রগ্রহণের ন্যায় আত্মপুত্র-গ্রহণবিষয়েও
বিধানের আবশ্যক তদ্ব্যতিরেকে পুত্রহসিকি হয় না ৩।১৭।
অপুত্রী স্ত্রী নপত্নীপুত্রনষ্টে দত্তকাস্তর গ্রহণ করিতে পারে না
করিলে, অগ্নিক ৯।২। অকৃতদার এবং বিবাহোত্তর
বাহার স্ত্রীবিয়োগ হইয়াছে তাহারাও দত্তকগ্রহণ করিতে পারে
৯।১০। বহুপুত্রক ব্যক্তি পুত্র দান করিতে পারে কিন্তু ঐপু-
ত্রক ব্যক্তি ও একপুত্রক ব্যক্তি পুত্র দান করিতে পারে না
একপুত্রক ব্যক্তি ঐ পুত্রকে দাম্পত্যগ্রহণ করিতে পারে ৩।১৪।
কিন্তু যে কোন ব্যক্তি হউক, ষোষ্ঠপুত্র দান করিতে পারে
না দান করিলে তাহা অগ্নিক। কারণ ষোষ্ঠপুত্র আত্মাধি-
করণে মুখ্য হয়। ভর্তার অনুমতিতে স্ত্রীলোকও পুত্র দান
করিতে পারে। পতি দূরস্থ থাকিলে কিংবা পতির মৃত্যুতে
স্বামী বিনা অনুমতিতেও পুত্রদান করিতে পারে ১০।১২।

পুত্রগ্রহণকালে রাজা এবং জাতিবর্গকে ব্যবহারমৌলিক্যের
নিমিত্ত জানাইতে হইবে ১০।১৩। রাজা মূরে থাকিলে
অন্তঃ প্রাসাদ্যাদীকে জানাইবে। কোন কারণবশতঃ রাজা

ଏବଂ । ଛାତିକେ ଜାନାନ ନା ହେଲେ । ପୁରୁଷେବ ଅଗିନ୍ଧି
 ହୁଏ ନା । ଶୁଦ୍ର ଦୋହିତ୍ର ଓ ଭାଗିନେୟକେ ନକ୍ଷତ୍ର କବିତେ ପାବେ
 କିନ୍ତୁ ଭ୍ରାତୃଗାମି ପାବେ ନା ୩୮ । ଯାହାବ ଯାତ୍ରାତେ ମିଯୋଗ ଦାବା
 ପୁରୋଽପକ୍ତି କବିତେ ପାବେ ଏବଂ ମପିଓନନ୍ତାନକେ ନକଳ ବର୍ଣ୍ଣି
 ନକ୍ଷତ୍ର କବିତେ ପାବେ ବିରାଜମମ୍ପର୍କ୍ୟ ଗନ୍ତାନକେ କେହ ନକ୍ଷତ୍ର
 କବିତେ ପାରେ ନା ୧୦।୧୧ । ଶୌନକବର୍ଣ୍ଣିତାହୁକ୍ତ ସେ କୋନ ବିଧାନେ
 ପୁରୁଷେବ କବିତେ ପୁରୁଷାଗିନ୍ଧି ହୁଏ ୧୨ । ୧ । ଏହିତା ଯଦି ଭ୍ରାତୃ
 ହସ୍ତ ତବେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟକେ ସଦାଶକ୍ତି ନକ୍ଷିଣା ଦିବେ ୧୨ । ୨୦ । ବାଞ୍ଛା
 ମୟୁଦୟରାଞ୍ଜୋ ଏକବର୍ଷବେର ସତ କବିଆଦାର ହୁଏ ତାହାବ ଅକ୍ଷିକ
 ନକ୍ଷିଣା ଦିବେ ୧୨।୧୨ । ଦୈତ୍ୟେର ମୁଖାକଳ୍ପ ତିନିଶତ ସୁବର୍ଣ୍ଣନକ୍ଷିଣା,
 ମଧ୍ୟମକଳ୍ପ ତିନି ଶତ ରୌପ୍ୟମୁଦ୍ରା ନକ୍ଷିଣା, ନ୍ୟୁନକଳ୍ପ ୩୦୦ ପୟସା
 ନକ୍ଷିଣା ଏବଂ ଶୁଦ୍ଧେର ଏକବର୍ଷେବ ବେତନ ୧୨। ୧୭ । ଅସମର୍ଥ ହେଲେ
 ନକଲେହି ଶକ୍ତାନୁଗାବେ ନକ୍ଷିଣା ଦିବେ । ତିଷ୍ଠିରିଶାସିବା
 ବୌଦ୍ଧାୟନୋକ୍ତବିଧାନଦାବା ପୁରୁଷେବ କବିବେ ୧୨ । ୧୮ । ଉକ୍ତ
 ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବିଧାନ ବାତିବେକେ ଗୃହିତ ପୁରୁଷ ନିକ୍ତ ହେବେ ନା କେବଳ-
 ଯାତ୍ର ଶ୍ରୀମାତ୍ତାଦିନଭାଗୀ ଓ ବିବାହଯୋଗ୍ୟ ହେବେକ ୧୩ । ୧୫ ।

ଏହାବେବ ପରକ୍ଷାଣେହି ଏହିତାର ପୁରୁଷାଗିନ୍ଧି ହୁଏ ଏକକ୍ଷୁ ଏହାବେବ
 ପୂର୍ବେ ଜନକ ସେ ନକଳ ମଂଜାନ କବିଆ ଥାକେନ ସେ ନକଳ
 ମଂଜାନ ଏହିତାକେ କବିତେ ହେବେ ନା ଅବଶିଷ୍ଟେ ମଂଜାନମାତ୍ର
 କବିତେ ହେବେ ୧୪ । ୧୬ । ମଂଜାନ ଶରୀରଶୁଦ୍ଧିଜନକବ୍ୟାପାନ
 ଏକକ୍ଷୁ ଯଦି ଜନକ ପୂର୍ବକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ମଂଜାନ ମମ୍ପାଦନ ନା କରିଆ
 ଥାକେନ ଏହିତା ସେ ନକଳ ମଂଜାନ ମମାଧା କବିବେ ୧୫ । ୨ ।

ଉପନୟନମାତ୍ର ମଂଜାନେଓ ପୁରୁଷାଗିନ୍ଧି ହୁଏ । ଶୁଦ୍ଧେର ବିବାହ
 ମାତ୍ର ମଂଜାନେହି ପୁରୁଷାଗିନ୍ଧି । ଉପନୟନମାତ୍ର ମଂଜାନେ ସେ

পুত্রত্ব হয় ১৫। ৩। তাহা ব্রাহ্মণাদি তিন বর্ণের পক্ষে
১৫। ৫। পুত্র পবিত্রত্ববিষয়ে উপনয়নেন, মুখ্য কালই ধ্বিতে
হইবে অর্থাৎ ব্রাহ্মণের গর্ভাষ্টমবর্ষে ক্ষত্রিয়ের গর্ভকাদশে
বৈশ্যের গর্ভদ্বাদশে। ইহার পবে অগ্ন্যুত্তপ্ত পুত্রগ্রহণ কবিলেও
পুত্রতা সিদ্ধ নহে। কৃতচুড়পুত্র গ্রহণ কবিত্তে হইলে পুত্রত্বের
আবশ্যকতা অকৃতচুড় গ্রহণে পুত্রত্বের আবশ্যকতা নাই।
পুত্রত্ব কেবল ব্রাহ্মণাদি তিন বর্ণের পক্ষে বিহিত ১৮। ৭।
শূত্রাং শূত্রের পক্ষে সংস্কারগাত্রেই পুত্রত্ব সিদ্ধি ১৮। ৮।।
শূত্র অকৃতদান যোডশবর্ষীয় বালককেও দত্তক কবিত্তে পারে
তাহার পবে গ্রহণ কবিত্তে পারে না। ১৭। ১।

কৃতচুড় পুত্র গ্রহণে 'এপুত্র আত্মাদিগেব উভয়েবই পুত্র হইবে'
যদি একপ অভিসন্ধি থাকে তবে ঐ পুত্র দ্ব্যমুখ্যায়ণ হইবে
অভিসন্ধি থাকিলেও অকৃতচুড় পুত্র দ্ব্যমুখ্যায়ণ হইতে
পারে না।

দত্তককর্তৃকশ্রাদ্ধনির্ঘ্য।

১৫।

দত্তকগ্রহণানন্তর ঔবস উপনয় হইলে গ্রহীতার আত্মাদি
সপিণ্ডীকরণান্ত যোডশপ্রকান শ্রাদ্ধে ঐ ঔবসেনই অধিকার
ভৎসন্তে দত্তকের অধিকার হয় না ২২। ৩। অন্য সকল
প্রকার শ্রাদ্ধে ঔবস ও দত্তক উভয়েবই অধিকার হয়
২২। ৬। অর্থাৎ যত্নতিনিতে গাথিক ঔবস ও ক্ষেত্রজ
পুত্রই পার্জণ কবিত্তে ২২। ৭। অন্যপুত্র একোদ্বিষ্টবিধানে
শ্রাদ্ধ করিতেক। নিরগ্নিব গর্ভদাই একোদ্বিষ্টবিধানে শ্রাদ্ধ
ব্যবস্থা ২২। ১৪। গ্রহীত্মাতার পিতাদি শুদ্ধ দত্তকের

ମାତାମହାଦି ହେବେ । ୨୨ । ୧୭ । ସ୍ତ୍ରୀମୁଷ୍ୟାୟନେବ ଏହିତ୍ରୀମାତାମ
ପିତ୍ରାଦି ଏବଂ ଜନନୀବ ପିତ୍ରାଦି ମାତାମହାଦି ହେବେ । ଅନୁତ
ଦାର ଏବଂ ବିବାହାନନ୍ତର ଯାହାବ ଶ୍ରୀ ମବିସ୍ତାଛେ ତଦାହୀତ
ନୃତ୍ତକେର ମାତାମହ ପକ୍ଷ ଧାକିବେ ନା ।

ନୃତ୍ତକ ମାପିତ୍ର-ନିର୍ଣ୍ଣୟ ।

ଜନକକୁଳେ ଅବସ୍ଥାସ୍ଥମାପିତ୍ର ଏହିତ୍ରୂପକ୍ଷେ ପିତ୍ରଦାନୀୟକ୍ଷେ
ତ୍ରୈପୁରୁଷିକମାପିତ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ ଏହିତାବ ପିତାମହେବ ପିତାମହ
ଅଭୂତି ପୁରୁଷଦ୍ୱାରେ ମାପିତ୍ରାନିରୂପିତ । ୨୫ । ୧ ।

ନୃତ୍ତକେର ଅଶୌଚନିର୍ଣ୍ଣୟ ।

ଜନକକୁଳେର ଜନନନବର୍ଣ୍ଣେ ନୃତ୍ତକେବ ଅଶୌଚ ହୟ ନା ।
୨୭ । ୧୦ । ଏବଂ ଜନକାଦିବଂ ଓ ତତ୍ରୂପ । ସ୍ତ୍ରୀମୁଷ୍ୟାୟନ ନୃତ୍ତକେର
ଉତ୍ତରକୁଳେ ଅଶୌଚ ହେବେ ୨୭ । ୧୧ । ମୁଗୋଦନପିତ୍ର ନୃତ୍ତକେବ
ଏହିତାବ ନରଣେ ମାମାତ୍ର ମାପିତ୍ରାନିରୂପିତ ନୃତ୍ତକାଦିଅଶୌଚ ହେବେ ।
କାରଣ ମାପିତ୍ରଦତ୍ତକେ କି ଅଶୌଚ ହେବେ ଏମନ ଆକାଞ୍ଛା ହୟ ନା
ଏକମା ମାମାତ୍ର ମାପିତ୍ରାନିରୂପିତ ନୃତ୍ତକାଦିଅଶୌଚ ନା ହେବାବ
କୋନ ମନ୍ତାବନା ନାହି । ଅନ୍ୟତ୍ର ଦ୍ୱିବାଦିଅଶୌଚ । ନୃତ୍ତକେର
ଜନନନବର୍ଣ୍ଣେ ନୃତ୍ତଜନନାଦିକାଳଭେଦେ ଅଶୌଚଭେଦ ହେବେ ନା ।
୨୮ । ୧ । ନୃତ୍ତକେବ ନରଣନାଦିହେ ଦ୍ୱିବାଦିଅଶୌଚ ହେବେ ।
ନୃତ୍ତକାଦିହେବେ ମଧ୍ୟ ଯଦି ଶ୍ରୀମତ୍ପୁରୁଷ ଜନ୍ମେ ତବେ ଐ କ୍ଷୋଭନୃତ୍ତକ
ଧାକିତେଓ ଯଦି ବୟଃକ୍ରମିତ ଶ୍ରୀମତ୍ପୁରୁଷ ବିବାହାଦି କରେ ତବେ କ୍ଷୋଭ
କ୍ରମିତେବ ପବିତ୍ରବେଦନାଦିନିରୂପିତ ଦୋଷ ହେବେ ନା ୨୮ । ୧ ।
ନୃତ୍ତକେର ଜନକ ପକ୍ଷେ ମତ୍ତପୁରୁଷ ଏବଂ ମାତାମହପକ୍ଷେ ମାତ୍ରପୁରୁଷ
ମାପିତ୍ର ବିବାହବିଧିରେ ତାହା ହେବେକ ୨୯ । ୧ ।

দত্তকের ধন বিভাগ ব্যাংক ২৯।৫।

দত্তক গ্রহণানন্তর যদি ঔরসপুত্র জন্মে তবে গুণবান্ দত্তক
তৃতীয়ভাগ এবং নিগুণ দত্তক চতুর্থভাগ পাইবে ৩২।৭। দত্তক
যেমন পিতার ধনে অধিকারী তদ্রূপ পিতামহাদি এবং মাতা-
মহাদি বন্ধুর ধনেও অধিকারী হয় ৩২।১৮। ইহা দত্তক
চন্দ্রিকার মতে বোধ হয় বটে কিন্তু অনেক মুনিবচনে যদিপি
পূর্বষট্ঠকমধ্যে দত্তকের গণনা করেন নাই তথাপি সকল স্মৃতি
হইতে সন্মুখতির প্রাধান্য নহু পূর্বষট্ঠক মধ্যে দত্তকের গ্রহণ
করিয়াছেন এবিধায় নিবন্ধুরা এই ব্যবস্থা স্থির করিয়াছেন যে
দত্তক সগোত্রবন্ধুর ধন পাইতে পারিবেন ভিন্নগোত্রবন্ধু মাতা-
মহাদির ধনে অধিকারী হইবেন না। উদনুসারে আদালত
পর্যন্তও এই ব্যবস্থা চলিতেছে এবং এক্ষণে মীমাংসায় সকল
বচনের সমাধাও হইয়া উঠে যে, যে যে মুনি দত্তককে বন্ধুদায়াদ
বলেন নাই সে বন্ধু অসগোত্রবন্ধু অর্থাৎ মাতামহাদিরূপ বন্ধু
জানিবে। আর যে যে মুনি বন্ধুদায়াদ রূপে দত্তককে পরি-
গণিত করিয়াছেন সে সগোত্রবন্ধু পিতামহজাত্যভূতি
জানিবে ইহার প্রমাণ ২১৪ পৃষ্ঠা নহু সংহিতায় ১৫৮ সংখ্যক
শ্লোকের টীকাগ্রন্থটি করিলে পাইবে। পিতৃধনে হউক বা
পিতামহাদিধনেই হউক দত্তক পুত্র, পৌত্র, অপৌত্র আপন
যোগ্যাংশ অর্থাৎ তৃতীয় বা চতুর্থ অংশ মাত্র পাইবে ৩৩।৩০।
ঔরসপুত্র পৌত্র অপৌত্রের নানাদিকারী হইতে পারিবে না
৩২।৩১। ঔরসসম্বন্ধে দত্তক সাক্ষ্যের যোগ্যাংশ পাইতে
পারিবে বটে কিন্তু সাক্ষ্য নিম্নোক্তনে অধিকারী হইতে পারি-

বেক না ৩৩। ৭। তাহাতে কেবল ঔবসেবই অধিকার।
দত্তকের তৃতীয়াংশ চতুর্থাংশ পাইবাব যে ব্যবস্থা নে কেবল
অক্ষগাদিবর্গেব পক্ষে জানিবে। শূদ্রেব পক্ষে নহে।
পিতাব সঙ্গে শূদ্রেব দামীপুত্র ঔবসপুত্রেব তুল্যাংশ পায়
৩৫। ৭। পিতাব নবগোত্রেব দামীপুত্র ঔবসেব তৃতীয়াংশ
পায় ৩৬। ৬। ঔবসপুত্র না থাকিলে দামীপুত্র, স্ত্রী, কন্যা
দৌহিত্রসঙ্গে ক্রমে তাহাদিগেব তুল্যাংশী হয় ৩৭। ১।
এই মিনিত্ত ঔবসসঙ্গে পিতাব জীবদশাব দত্তক ঔবসেব তুল্যা
ভাগ পাইবে তদভাবে ঔবসেব তৃতীয় ভাগ পাইবেক। যদি
জনক গ্রহীতাব ঔবস না থাকে তবে দ্ব্যামুখ্যায়ণ দত্তক সমস্ত
ধনে অধিকারী হয় ৩৭। ১২। ঔবসসঙ্গে গৃহীতদত্তক অধিকারী
নয় ৩৭। ১৩। গ্রহণের পর উভয়েব ঔবস অগ্নিলে জনকের
ধনে ঐ দত্তক ঔবসেব তৃতীয়াংশভাগী হয় ৩৮। ১। আন
গ্রহীতাব ধনে গুণবান্ দত্তকেব বর্ধীংশভাগিহ নিষ্ঠূর্ণদত্তকেব
অষ্টমাংশভাগিহ ৩৮। ২। অক্ষ, পক্ষ প্রভৃতি অনধিকারী
পুত্রেব ঔবস, ক্ষেত্রজ পুত্রই পিতাগহাদিব ধনে অধিকারী
হয়। উহাদিগেব গৃহীত দত্তকাদি পুত্র অধিকারী নহে
৩৮। ৭। অক্ষাদিব ভাৰ্য্যা ভক্তাচ্ছাদন পাইবে ৩৯। ৫।
কন্যাবা বিবাহপদ্যস্ত আগাম্হাদন পাইবেক ৩৯। ৬। অক্ষ
প্রভৃতি পর্য্যদত্ত পুত্র খাদিতেও দত্তক পুত্র বলিতে পারে।
কারণ পিতৃদাদিকামি দান জনা পুত্রগ্রহণ বনিবান আদশক,
অক্ষাদিপুত্রেব পিতৃাদিগানে অধিকার নাই।

দত্তকগ্রহণপ্রয়োগঃ ।

গ্রহণাৎ পূৰ্ব্বদিনে কৃতোপবাসঃ পুনদিনে কৃতনিত্য-
ক্রিয়ো যজমানঃ কুশহস্ত আচম্য বিষ্ণুং শৃঙ্গা নানায়ণায়
গন্ধপুষ্পং দত্তা স্থতিবচনং কুৰ্ব্বাৎ । ওঁ কৰ্ত্তব্যোহস্মিন্ পুত্র-
প্রতিগ্রহবৰ্ম্মণি ওঁ পুণ্যাহং ভবন্তো ব্রুবন্ত । ওঁ পুণ্যাহং ইতি
প্রতিবচনং ব্রাহ্মণঃ ত্রিঃ ক্রমাৎ । এবং ঋষিঃ স্থতিকা । প্রতি-
বচনে তু ঋক্যতাৎ । স্থতীতি ত্রিঃ ক্রমাৎ । শূদ্রস্ত দেবলং স্থতি
ভবন্তো ব্রুবন্ত ইত্যেবং ক্রমাৎ । ব্রাহ্মণঃ স্থতীতি প্রতিবচনং
বদেৎ । ততঃ নাসবেদী ব্রাহ্মণঃ ওঁ অস্তি মোমোহয়ং শ্রুতঃ
পিবন্তোহস্ম্য মরুতঃ উতোন্য বাজোহস্মিনা আদিত্যং বিষ্ণুং
সূৰ্য্যং ব্রহ্মাণকরহস্পতিং ওঁ স্থতি ৩ । যজুর্বেদী তু স্থতি ন
ইত্থো ব্রহ্মত্বনা স্থতি নঃ পুয়া বিশ্বদেবাঃ স্থতি ন ঔর্জোহস্মিষ্টে-
নেসিঃ স্থতি নো ব্রহ্মপতির্দধাতু ওঁ স্থতি ৩ । ইতি পঠিত্বা
কৃতান্ বিদিত্বৈৎ । ততঃ ব্রতাক্রমিঃ । ওঁ সূৰ্য্যঃ মোমো নমঃ
কালঃ নক্ষত্র ভূতান্যহক্ষণা পবনোদিদৃপতিভূমিনাকশাৎ
ঋতাননরা ব্রাহ্ম্যং শানননান্যায় কল্লধনিহ বস্মিধিৎ ।
ততঃ এতে গন্ধপুষ্পে ওঁ আদিত্যাদিনবগ্রহেভ্যো নমঃ
এতং গণেশাঙ্গিপঞ্চদেবতা ইত্যাদিদিবপালান্ গুরুং ব্রাহ্মণান্
পূজয়েৎ । ততঃ মরুতং সূৰ্য্যাত্ । ঐবিষ্ণুর্ভোঃতংমদস্য অনুকে
মাসি অনুকে গন্ধে অনুকতিণৌ অনুকগোত্রঃ ঐঅনুকদেবশৰ্ম্মা
(শূদ্রস্ত) অনুক স্যঃ অপ্রচাহপ্রযুক্তপৈতৃক-স্বপাণাক-৬-

পুত্রামনবকত্রাণদ্বারা ত্রীপবনেশ্বনধীতার্থং আশ্রয়শবকার্যক
 নমু ব্রহ্মপতি-বশিষ্ঠ-শৌনক-পরাশরাদিঋষিবাক্যাসুগানেণ স্ব-
 শাখোক্তবিধিনা পুত্রপ্রতিগ্রহমহং করিষ্যে ইতি^১ মঙ্গল্য
 তৎ সূক্তং পঠেৎ । যথা নামবেদী তু দেবো বো অবিগোদা
 পূর্ণা বিবষ্টানিচৎ উদ্বা সিক্ষস্বমুপবা ঐগৃহমাদিবো দেবো
 হতে । যজুর্বেদী তু ওঁ যজাঐতো দূবমুদেতি দৈবং তদ্বশুগুস্ত
 তথৈবেতি দূবং গমং জ্যোতিবাং জ্যোতিরেকং তন্মে মনঃ
 শিবমঙ্গলমস্ত । মঙ্গলিতার্থাঃ নিক্রাঃ সন্ত মনোবথাঃ । যজুর্গাং
 বুদ্ধিনাশায় মিত্রানামুদযাগ চ । অন্নমাবস্তঃ শুভাগ ভবতু । ততঃ
 সর্গবিষয়বিধাতার্থং গণপতিং পাদ্যাদিভিঃ সম্পূজ্য ব্রাহ্মণং
 হোতারং আচার্য্যং সদস্যঞ্চ ব্রূয়াৎ ।

কর্তা, ওঁ সাধু ভবানাস্তাৎ । ব্রাহ্মণঃ ওঁ সাধুহমাংসে ।
 কর্তা, ওঁ অর্চয়িষ্যামো ভবন্তু, ব্রাহ্মণঃ ওঁ অর্চয় । ততো
 বজ্রাণকারাদিভিঃ দুর্লোকৈত দক্ষিণং জামুং ঐগৃহ বিস্কুরোং
 তৎসদস্য অমুকে সানি অমুকে পক্ষে অমুকতিথৌ মংসকল্পিত
 শৌনকাছাক্তবিধিনা পুত্রগ্রহনকর্ম্মণি ব্রহ্মকর্ম্মকরণায় অমুক
 গোত্রং ত্রীঅমুকদেবশর্মাণং এভিঃ পাদ্যাদিভিবভার্জ্য ভবন্ত-
 মহং ব্রুণে । ব্রাহ্মণঃ ওঁ ব্রতোহশ্বি (কর্তা) বাথাবিহিতং ব্রহ্মকর্ম্ম
 কুরু । ব্রাহ্মণঃ ওঁ যথাহ্বানং কবনানি । এদং হোতাদিকং
 ববয়েৎ । ততো হোতা বেদ্যপবি উপবিশ্য পঞ্চগব্যং শোময়েৎ ।

তত্র নামবেদী তু । গায়ত্র্যা গোমুদং । গাবশ্চেদুঘাগমন্তব
 ইতি গোময়ং । গব্য সুনোহনাপুনেতি দুদং । মদিকার ইতি
 মধি । হৃতবতীতি দুতং । ঘোরাপ ইতি হুশোমকং ।

যজুর্বেদী তু গায়ত্র্যা গোমুদং । ওঁ যজুর্গায়ত্র্যে দুদামধ্যে

ନିତ୍ୟାପୁଷ୍ପାଂ କର୍ମାବିଶିଷ୍ଟାଂ ଜ୍ୟେଷ୍ଠୀଂ ଗର୍ଭଭୂତାନାଂ ତାମିହୋପ-
 ହ୍ରାସେ ଶ୍ରୀୟଂ । ଇତି ଗୋମୟଂ । ଓଁ ଆପ୍ୟାସନ୍ଦ ଗମେତୁ ତେ ବିଷ୍ଣୁତଃ
 ଗୋମ ସ୍ପର୍ଷଂ ଭବାବାଜନ୍ତୁ ନନ୍ଦଥେ । ଇତି ହୃକଂ । ଓଁ ଦଧି-
 କାର୍ଯ୍ୟୋଽକାର୍ଯ୍ୟଂ ଜିଝୋବନ୍ଧୁ ବାଞ୍ଝିନଃ ସୁବତ୍ତିନୋମୁଖାବନଂ ଏବ-
 ତାୟୁଂଗି ତାର୍ବଂ । ଇତି ଦଧି । ଓଁ ତେଜୋଗି ଶୁକ୍ରଂସ୍ତ୍ରାନ୍ତମନି ।
 ସାମନାନାଗି ଶ୍ରୀୟଂଦେବାନାନନାମୁଷ୍ଠେଂ ଦେବସଞ୍ଜନଂ । ଇତି ସ୍ବତଂ ।
 ଓଁ ଦେବସ୍ତୁ ତ୍ବା ନବିତୁଃ ଶ୍ରୀନବେଶ୍ବିନୋ ବାହୁଭ୍ୟାଂ ପୁଷ୍ପୋଃ ହସ୍ତାଭ୍ୟା-
 ଗାନ୍ନଦେ ଇତି କୁଶୋଦକଂ ।

ଇତ୍ୟାଦିନା ପଞ୍ଚାମବ୍ୟୁଂ ଶୋଧୟିତ୍ବା ଏବେଣ ଗର୍ଭାମେବୀକୃତା
 ବେଦୀଂ ଶୋଧୟେଦନେନ ଗର୍ଜ୍ଜେଂ ଓଁ ବେଦ୍ୟାବେଦିଃ ଗମାପ୍ୟାତେବର୍ହିଷା-
 ବର୍ହିରିନ୍ଦ୍ରିୟମ୍ । ଯୁପେନୟୁପଆପ୍ତାୟତେ ଏଗୀତୋଽଗ୍ନିବୟିନା ।
 ତତୋ ବେଦ୍ୟାଃଉପାରି ଚକ୍ରାତପଂ ବଶୀୟାଦନେନ ଗର୍ଜ୍ଜେଂ ଓଁ ଉର୍ଜ୍ଜୁତ୍ତୟଂ
 ଉତୟେ ତତ୍ତାଦେବୋ ନଃ ଗବିତା ॥ ଉର୍ଜ୍ଜୋବାଜନ୍ତୁ ଗବିତା
 ବଦେଞ୍ଜିଭିର୍ଜାଗାଭିବିହ୍ସବାଗହେ ॥ ତତୋବେଦ୍ୟାଃ ପୂର୍ବେ ପଞ୍ଚ-
 ଘଟାନାବୋପ୍ୟ ଗର୍ଜ୍ଜେନାଞ୍ଛାଦ୍ୟ ମଧ୍ୟାକ୍ଷତୈତୁର୍ବୟିତ୍ବା ଘଟେଂ ହାପମେଂ ॥
 ସ୍ବଧା ଓଁ ଭୁବଗି ଭୁବିବହୋତି ଗର୍ଜ୍ଜେଂ ଭୁବିଂ । ଓଁ ସାନ୍ତମନୀତି
 ଗର୍ଜ୍ଜେଂ ସାନ୍ତଂ । ଓଁ ଆଦିକ୍ଷକଳଗମିତିଗର୍ଜ୍ଜେଂ କଳଗଂ । ଓଁ
 ସମନାଗେତି ଗର୍ଜ୍ଜେଂପଲବଂ । ଓଁ ଯାଃକଳିନୀବିତିଗର୍ଜ୍ଜେଂ କଳଂ ।
 ଓଁ ଗିହୋବିବେତି ଗର୍ଜ୍ଜେଂ ଗିହୁନଂ । ଓଁ ବରୁଣଗ୍ୟୋହୁହୁନ-
 ଗମୀତି ଇତି ଗର୍ଜ୍ଜେଂ ବରୁଂ । ଓଁ ଶ୍ରିଷ୍ଟତେ ଇତିଗର୍ଜ୍ଜେଂ ପୁଷ୍ପଂ
 ଗର୍ଭଂତ୍ରୀପୋହୁବଂ ବାନି ଗର୍ଭାଦେବନସନ୍ନିତ । ଇତଂ ଘଟେଂ ଗମାକୃତ୍ୟ
 ତିଷ୍ଠେ ଦେବ ଗମେଃ ମତ ଓଁ ହିରୋଭବନୀଡ଼ମ୍ଭାଓର୍ଭବ ପୁଷ୍ପର୍ଭବ
 ବାହୁର୍ବସୁମନଶ୍ଚମସ୍ତେ ପ୍ରନୀୟବାହନ । ଓଁ ହାଂଶ୍ଚୌଂ ହିରୋ-
 ଭବ ଇତିହିରୀକରଣଂ ॥ ତତୋବେଦ୍ୟାଽନ୍ତ୍ୟାମେ ଆଦିକଳଗମାନ୍ନୋପ୍ୟ

তত্র পঞ্চবস্ত্রানি নিঃক্ৰিপ্য বস্ত্রযুগ্মেনাচ্ছাদ্য দধাক্ষতেন ভূষয়িত্ব।
 ওঁ বরুণস্তোত্ৰমমনি বরুণস্ত স্বস্ত নমস্তনৌহ বরুণস্তোত্ৰমমনি বরুণস্ত
 স্বস্ত নদনমনি বরুণস্ত স্বস্ত নদনৌমানীদ ইতি
 মন্ত্রেণ জলে ন পূৰ্য্যেৎ ॥ ততো বেদীমধ্যে পঞ্চবর্ণস্তোত্রকথা মৰ্ক-
 তোভঙ্গমণ্ডলং অথবাষ্টদলপদ্মং নির্মায তন্মধ্যে শালগ্রামশিলাং
 তত্তদেবতাকপস্বৰ্ণনয়ীং প্রতিমায়া সংস্থাপ্য পূজয়েৎ ॥ তত্র
 ক্রমঃ । তত্রাদৌ নামাষ্টাৰ্য্যভূতশুদ্ধাদিকং বিধায় পূজয়েৎ ॥
 ততঃ প্রথমঘটে গণেশং ধ্যান্ত্রাবাহ্য দশোপচাৰৈঃ পঞ্চো-
 পচাৰৈবৰ্ণা পূজয়েৎ ॥ দ্বিতীয়ঘটে সূৰ্য্যং ধ্যান্ত্রাবাহ্য পূজয়েৎ ॥
 তৃতীয়ঘটে বিষ্ণুং ধ্যান্ত্রাবাহ্যপূজয়েৎ ॥ চতুর্থঘটে শিবং ধ্যান্ত্রাবাহ্য
 পূজয়েৎ পঞ্চমঘটে জুৰ্গং ধ্যান্ত্রাবাহ্য পূজয়িত্বাতৈব আদিত্যা-
 দিনবক্রহানু ইন্দ্রাদিদিশদিকপালাংশ্চ পৃথকপৃথগাবাহ্য পূজয়েৎ ॥
 ততঃ শান্তিকলমে বরুণং ধ্যান্ত্রাবাহ্য যথাশক্ত্যুপচাৰৈঃ পূজ-
 য়েৎ । ততো গগপতিং প্রজাপতিং বিষ্ণুং ধৰ্ম্মক বোডশোপচাৰৈঃ
 পূজয়েৎ । তত্রাদৌ গগপতিং পূজয়েৎ । ধ্যানং যথা ওঁ স্বৰ্গং
 স্থলভুং গজেন্দ্রবদনং লম্বোদরং সুন্দরং প্রসন্নমুদগকলুক-
 মধুপব্যামোলগণ্ডস্থলং দন্তাঘাতবিদ্যাবিতানিরুধিঠৈঃ সিন্ধুন
 শোভাকবং বন্দে শৈলসুতাসুতং গগপতিং নিষ্কিপ্রদং বাসদং ॥
 ইতি ধ্যান্ত্রা স্বশিরসি পুষ্পং দত্ত্বা বিশেষাৰ্য্যং কৃত্বা পুনর্ধ্যান্ত্রা
 শালগ্রামে প্রতিমায়ায়া পুষ্পং দত্ত্বা ওঁ তুৰ্ভবঃ স্বৰ্ভগবন্ গগপতে
 ইহা গচ্ছ ইহাগচ্ছ ইহ তিষ্ঠ ইহ তিষ্ঠ ইহ সন্নিমেহি ইহ সন্নিরুদ্ধস্ব
 নম পুষ্পাং গৃহাণ ইত্যাদিনাবাহ্য বোডশোপচাৰৈঃ পূজয়েৎ ॥*

* উপচারাবিগতয়ো দেবতাঃ যথা, —আননে চন্দ্রবর্গে নমঃ এবং
 ক্রমেণ পাদে বরুণস্ত অৰ্ঘ্যে নিকবে, আচমনীয়ে বরুণস্ত, মধুপর্কে

ଚାର୍ତ୍ତେନଃ ପୂଜୟେଂ । ଯଥା ଓଁ ପିତୃଭ୍ୟୋ ନମଃ । ୧ । ଓଁ କୁଳଦେବ-
 ଭାଭ୍ୟୋ ନମଃ । ୬ । ଓଁ ଶୁକ୍ରଭ୍ୟୋ ନମଃ । ୭ । ଓଁ ଅଗ୍ନୟେ ନମଃ ।
 ୮ । ଓଁ ସୂର୍ଯ୍ୟାବାବିତ୍ରୋ ନମଃ । ୯ । ଓଁ ବାୟବେ ନମଃ । ୧୦ । ଓଁ
 ସୂର୍ଯ୍ୟାୟ ନମଃ । ୧୧ । ଓଁ ପ୍ରାଜ୍ଞାପତୟେ ନମଃ । ୧୨ । ଓଁ ନୌମାଗ୍ନ
 ନମଃ । ୧୩ । ଓଁ ଦିବେ ନମଃ । ୧୪ । ଓଁ ପୃଥିବ୍ୟା ନମଃ । ୧୫ । ଓଁ
 ଭୂର୍ନମଃ । ୧୬ । ଓଁ ଭୁବର୍ନମଃ । ୧୭ । ଓଁ ଅର୍ନମଃ । ୧୮ । ଓଁ ଭୂର୍ଭୁବଃ
 ଅର୍ନମଃ । ୧୯ । ଓଁ ଅଗ୍ନୟେଷ୍ଟିଚିକୃତେ ନମଃ । ଇତି ପୂଜୟିତ୍ବା
 ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରବିଧିନା କୁଂଭହସ୍ତିନେ ବାପି ବହିଃସ୍ଥାପନଂ କୃତ୍ବା
 ଗୋମଂ କୃଷ୍ୟାଂ ।

ଅଥ ପ୍ରାଦର୍ଶନାର୍ଥଂ ସଜ୍ଜୁର୍ବେଦୋକ୍ତକୂଂଭାଦିକା ଲିଖ୍ୟତେ ।

ତତ୍ର ପବିକୃତନଃଭୂମିଂ ଚତୁର୍ଭୁଜାମିତଂ ହସ୍ତିନଂ କୃତ୍ବା ଗୋମ-
 ଯେନୋପଲିପ୍ୟା କୁଶନହିତାଗ୍ନେ ଉପବିଷ୍ଟଃ କର୍ତ୍ତା ଉତ୍ତରଗାଂ
 ଦିଶି ଅଭ୍ୟାଞ୍ଜନାର୍ଥଂ କୁଶକୁଶ୍ମନ୍ତନହିତଂ ଜଳପାତ୍ରଂ ଭୂମିଂ ନିଧାୟ,
 ଦକ୍ଷିଣଂ ଜାନ୍ତୁ ଭୂମିଂ ପାତୟିତ୍ବା ଦକ୍ଷିଣହସ୍ତାନାନାମିକାଞ୍ଚୁର୍ଥାତ୍ୟାଂ
 କୁଶପତ୍ରମେକଂ ଗଞ୍ଜାକାଞ୍ଚୁରକାଞ୍ଚୁଂ ଗୃହୀତ୍ବା ବା ଗନ୍ଧମୂଳେନ ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ର-
 ପ୍ରାଦେଶପ୍ରାଦେଶବେଦାତ୍ରୟଂ କୃତ୍ବା ଅଞ୍ଚୁର୍ଥାନାମିକାତ୍ୟାଂ ରେଖାଞ୍ଚୁଂକଦଂ
 ଗୃହୀତ୍ବା ଐଶାଞ୍ଚୁଂ ଦିଶି ଓଁ ନିବଂଶୁଃ ଗବାମମୁନିତିଃ ଅତ୍ରେଽ
 ନିକ୍ଷିପେଂ ।

ତତଃ ପୂର୍ବସ୍ଥାନିତଜ୍ଜଳେନ ସେବାଭ୍ୟାଞ୍ଜନଂ କୃତ୍ବା ଆଦିଦକ୍ଷିଣେ
 କାଞ୍ଚୁପାତ୍ରଂ ନବ ଶରୀରଂ ବା ଅସ୍ଥିମାନୀୟ ତନ୍ମାଞ୍ଜଳମିଦ୍ରନଂ
 ଗୃହୀତ୍ବା ଓଁ ଶ୍ରୀରାମନାମଃ ଶ୍ରୀଗୋବିନ୍ଦ ନାମଂ ନମୋଽଜ୍ୟାଂ ଶଞ୍ଜୁତୁ
 ନିଶାବାହ ଚନ୍ଦ୍ରିତଂ ଶ୍ରୀରାମଂ ନମିଷ୍ୟାମି ନିମି ଶ୍ରୀକିନ୍ୟା
 ପଦମଧିଃ ଗୃହୀତ୍ବା ଓଁ ଶ୍ରୀରାମନାମଃ ଶ୍ରୀଗୋବିନ୍ଦ ନାମଂ ନମୋଽଜ୍ୟାଂ ଶଞ୍ଜୁତୁ

পূর্বাভিমুখ, উপবিশ্ব প্রণীতাপাত্রং নবাহস্তেন দক্ষিণহস্তেন
 কুলৈবাপূর্য্য কুশৈবাচ্ছাদ্যৈকতবে আস্তবগীষস্থানাদ্বিভ্র-
 ক্তগোমুখমবলোক্য স্থাপয়েৎ । ততঃ নকুদাচ্ছিন্নকুশৈবাস্ত-
 বণং । যথা পূর্ক্সাঃ/আগ্নেয়াদীশানাষ্টং দক্ষিণস্থাঃ ত্রক্ষ-
 গোহগ্নিপৰ্ব্যাস্তং পশ্চিমস্থাঃ নৈঋতাধায়ব্যাস্তং উত্তরস্থাঃ বায়-
 ব্যাদীশানাষ্টং কুশানাষ্টৌর্য্য তেষাং মূলানাংগোচ্ছাদনং তথৈব
 দর্ভত্রয়েণাচ্ছাদয়েৎ । ততঃ আচাৰ্য্যং দশদিক্শু স্থিত্বানু-
 দপ্যং । ততোহধৈকতবতঃ পূর্ক্সক্ৰমেণ প্রযোজনদ্রব্যাস্থা-
 নাদয়েৎ । তদন্থা পবিত্রচ্ছেদনার্থং কুশপত্রদ্বয়ং নীত্রং
 প্রোক্ষণীপাত্রং আক্যস্থালীচক্রস্থালীত্রীহিৰ্যবস্ত্রদভাবে তণ্ডুলাঃ
 নপিলানুষ্ঠং উদ্বলনমূষলে বৈগবম্পূর্ণং ত্রদক্ষণী চিত্রাগম্মা-
 র্জনকুশাঃ বট্ উপযমনকুশাস্ত্রয়োদশপালোশনগন্ধিধঃ উদ্বল-
 নগন্ধিধঃ আক্যং তিলঘর্বো নধুশর্করা অন্যানি হবনীযদ্রব্যানি
 ত্রকদক্ষিণা পূর্ণপাত্রং হোত্রাদিদক্ষিণা কাঞ্চনং বাগোযুগং তদ-
 ভাবে তণ্ডুলাং বা । দ্ব্যমুষ্ঠবিষ্টাবাঐথাদেশপনিগিতোদ্বল-
 নির্মিতা দক্ষী নার্কামুষ্ঠবিষ্টাবাঐথাদেশপনিগিতোদ্বল-
 নির্মিতং মেঙ্গণং প্রাকং প্রাকং বিনিবোগক্ৰমেণানাদ্যতি ।
 ততোহধৈঃ পশ্চিমভো দক্ষিণভাগে প্রাগ্গ্ৰাম্ কুশানাষ্টৌর্য্য
 প্রোক্ষণীপাত্রং নুখলমূষলে বৈগবম্পূর্ণং বারুণচমসমৃদ্ধলং
 প্রোক্ষণার্থং সংস্থাপ্য যবান্ তদভাবে ত্রীক্ষাদীন্ বা সূর্ণে
 নিধায় ওঁ গগপত্যয়ে বায়ুষ্ঠেং গৃহানি ইতি নুষ্টিংলাং গৃণীত্বা
 ওঁ গগপত্যয়ে বায়ুষ্ঠেং নির্জপানি ইতি উদ্বলনদ্যো সংস্থাপ্য
 ওঁ গগপত্যয়ে বায়ুষ্ঠেং প্রোক্ষানি ইতি বারুণচমসমৃদ্ধলেনাভ্য-
 ক্ষেপেৎ ইতি । এবং গ্রহনির্জপং প্রোক্ষণরূপমংস্থাপ্য ত্রয়ং গন্ধক

কার্যঃ । এবং ওঁ প্রজাপত্যে, বিষ্ণুনে, মর্ম্মায়, পিতৃভ্যঃ, কুলে
 দেবতাভ্যঃ, গুরুভ্যঃ, অগ্নয়ে, সূর্য্যানানিভ্যো, অগ্নয়ে । বায়বে,
 সূর্য্যায়, প্রজাপত্যে, গোমায়, অন্তরীক্ষায়, জ্যো, পৃথিব্যে,
 ভূঃ, ভুবঃ, স্বঃ, ভূভুৱঃ, স্বঃ, অগ্নয়ে ষিটিকৃতে, দ্বিসূর্য্যায় ।
 ২ ২৮ । ইত্যষ্টোবিংশতিনুষ্টিং নিকপ্য উপহৃতদক্ষিণবাগপানিভ্যঃ
 নুবলেনাবাহু সূর্পেণ প্রক্ষাটয়েৎ । এবমপনবাবহুয়মবহুতা
 প্রক্ষাটয়েৎ । তথাকর্তব্যং যথা বাবহুয়েন তত্তুলনিস্পত্তির্ভবতি ।
 তদশজ্যো নংকাবনাত্তার্থং তত্তুলনেষপোবৎ । ততস্তুলানু ত্রিঃ
 প্রাক্কোনা অক্ষককৃতোত্তবাত্রং পবিত্রং চক্ৰস্থান্যঃ নিকপ্য তত্র
 তত্তুলানু নিধায় নপিলাদুক্ষং নিকপ্য তদভাবেইন্যধেনোবপি ।
 দক্ষ্য প্রাগাদিপ্রদক্ষিণমীষদুর্জমববউষংস্তথা । পরেৎ যথা দাহ-
 কাঠিন্যাতিশৈথিল্যমগ্গালনবহিতোহিস্তকল্পণা পক্ষশ্চক্ৰকর্তবতি ।
 ততো পক্ষং জ্যো জলচুম্বকেন স্থালীনধ্যং দৃষ্ট্বা ওঁ
 তদ্বিকোণিতিমন্ত্রেণ যুতেন নিক্তা দক্ষ্য দক্ষিণাবর্তেন
 সংমিশ্রয়েৎ । ততোহগ্নেচকৃতবতোহবতার্য্য পুনকম্বুথেন
 স্থালীনধ্যং দৃষ্ট্বা পুনর্হুতেনাভিধাবয়েৎ । ততঃ প্রথমতঃ
 পূর্নানাদিতপত্রং গৃহীত্বা ওঁ পবিত্রেহোবৈষ্যব্যা ইতি মন্ত্রেণ
 অনথং ছিত্বা ওঁ বিষ্ণোর্ম্মনসাপুতে স্ব ইতি জ্বলেন সংপ্রোক্ষ্য
 প্রোক্ষণীপাত্রে স্থাপয়েৎ । ততঃ প্রোক্ষণীপাত্রে প্রণীতাজলং
 নিধায় পবিত্রোহয়ং দক্ষিণহস্তানামিকাদুষ্ঠাভ্যঃ মূলে চ
 বাগহস্তানামিকাদুষ্ঠাভ্যঃ গৃহীত্বা দক্ষিণহস্তোপবি ভাবেনাধো-
 মুখব্যস্তপানিঃ পবিত্রমধো ন তজ্জলস্য লিঙ্গিহুতোলনকপনুৎ-
 পূনঃ, কৃত্য, পবিত্রং দক্ষিণহস্তে নিধায় বাগহস্ততলে প্রোক্ষণী-
 পাত্রং বিন্যস্ত নপবিত্রদক্ষিণহাস্তন প্রোক্ষণীপাত্রজ্জলং

কিকিছুতোলা পুনঃস্তম্ভৈব প্রক্ষিপ্য আগ্নবামে ভূমৌ
 প্রোক্ষণীপাত্রং স্থাপয়িত্ব। কতিপয়প্রোক্ষণীকলেন হবনীয-
 দ্রব্যানি সংপ্রোক্ষ্য প্রণীতাদক্ষিণা দক্ষিণভাগে প্রোক্ষণীপাত্রং
 স্থাপয়েৎ। ততো পবিত্রং প্রণীতামধ্যে স্থাপয়েৎ। তত
 আজ্ঞাস্থালী আত্মনম্মুখমবতীৰ্য্য তস্মাৎসাম্যং নিকৃপ্য অগ্নাবধি-
 ক্ষত্যা জলদগ্নিং গৃহীত্বা কৈশাণাদাবভ্য দক্ষিণাবর্তেন আজ্য-
 স্থালীং ত্রিঃ পবিবেষ্ট্য তদগ্নিং তত্রৈবাত্মো ক্ষিপেৎ। ততঃ স্রবং
 গৃহীত্বা অধোমুখমধৌ প্রতাপ্য সম্মার্জনকুশেন মূলদগ্ন্যং
 পুনরগ্রামূলং যাবৎ সম্মার্জ্য তৎকুশং পবিত্রাক্ষা পুনঃ স্রবং
 প্রতাপ্য প্রণীতাজলেনাভুক্ত্য প্রোক্ষণ্যাত্তবে স্থাপয়েৎ।
 তৈশ্চৈব দাবদ্রয়ং কুর্য্যাৎ। এবং স্রগপি সংস্কায়।। ততঃ
 প্রোক্ষণীপাত্রম্ পবিত্রমাদায় তস্মাৎসাম্যং দক্ষিণহস্তানি-
 নিকাক্ষুষ্ঠাভ্যাং গৃহীত্বা মূলে চ বামহস্তানানিকাক্ষুষ্ঠাভ্যাং
 গৃহীত্বা দক্ষিণহস্তোপবি ভাবেনাদ্যোমুখো ব্যস্তপানিঃ পবিত্র-
 মধ্যো নাভ্যস্ত কিকিছুতোলানকপমুৎপবনং কৃত্বা আজ্যমবেক্ষ্য
 প্রোক্ষণীকলং দত্ত্বা পবিত্রং পূৰ্জ্জবৎ গৃহীত্বা ওঁ নবিতুর্জঃ প্রগম
 উৎপুণ্যান্যহিভ্বেণ পবিত্রেণ বনোঃ সূর্য্যন্য বশিষ্ঠিঃ শাশা
 ইত্যানেনোৎপুণ্য পবিত্রং তথৈব স্থাপয়েৎ। ততো বামহস্তেন
 উপদগ্ননকুশানাদায় পূৰ্জ্জাসামিতগনিমমুষ্টিষ্ঠমধৌ প্রক্ষিপ্য
 উপনিশ্য প্রোক্ষণীকলেন ওঁ দেবমবিতুঃ প্রসূরমক্লং প্রসুব-
 মক্লপতিং ভংগায় দিব্যোগধর্কক্লতপুঃ নেতমঃ পুনাতু বাহ-
 ন্তির্দাচমঃ মদতু ইতি নতেন দণিণাবর্তেনাদিৎ পদুক্ষেৎ।
 ততঃ স্রবং পবিত্রং প্রণীতাম্যং নিদায় প্রোক্ষণীপাত্রং সংস্রব
 ওঁৎপাৎ অহৌঃ স্রবং স্থাপয়েৎ। ততো স্রবোহুদ্যনতপুণ্যক্লং

এবং গৃহীত্বা আধাবাজ্যভাগৌ জুহুয়াৎ । তত্রাধাবা, প্রজা-
পতিং নমনা ধায়ন্ ওঁ প্রজাপত্যে স্বাহা, ইদং প্রজা-
পত্যে । অনেন বাবুকোণাদাবভ্যাগ্নিকোণপর্য্যন্তং ঘৃতধাবাং
দদ্যাৎ । সংস্রবার্থং ভুত্বা ভুত্বা হবিঃশেষং প্রোক্ষণীপাত্রে
স্থাপয়েদিত্তি । তথৈবাজ্যধাবৌ ভাগৌ বধা ওঁ অগ্নয়ে স্বাহা,
ইদমগ্নয়ে । অনেনাগ্নেদক্ষিণতঃ পশ্চিমাষ্টাৎ পূর্বাষ্টাৎ ধাবৎ
ঘৃতধাবাং দদ্যাৎ । ওঁ ইন্দ্রায় স্বাহা ইদমিন্দ্রায় । অনেন
নিঋত্বিকোণাদাবভ্যা দৈশানকোণপর্য্যন্তং ঘৃতধাবাং দদ্যাৎ ।
ওঁ সোমায় স্বাহা ইদংসোমায় । অনেনাগ্নেবকৃত্বততঃ পশ্চিমা-
ষ্টাৎ পূর্বাষ্টাৎ যাবৎ ঘৃতধাবাংদদ্যাৎ ।

ততঃ পুত্রপ্রতিগ্রহং কুর্যাৎ ।

ততোগৃহীতা দাতুঃ সগন্ধং আচার্য্যাদিব্রাহ্মণৈঃ সঃ
গন্ধা - স্বয়ং ওঁ পুত্রং দেহীতি তিক্ষেৎ । ততো দাতা
আচন্য বিষ্ণুং স্বত্বা নাবাগণশুকগণেশমবধেহান্ গন্ধপুষ্পাভ্যাং
সংপূজ্য স্থতিবাচনং কুর্যাৎ । ততুলানাদায় ওঁ কর্তনোহ-
স্মিন্ পুত্রদানকর্ম্মণি ওঁ পুণ্যাহং তবস্তো ব্রুবন্ত । ওঁ
পুণ্যাহমিতি বারত্ৰয়ং ক্রমাৎ । এবং অগ্নিং স্থতিঞ্চ ক্রমাৎ ।
ওঁ স্থতি নঃ ইন্দ্রোব্রহ্মস্রবা স্থতি নঃ পুমা বিশ্বদেবাঃ স্থতি
নস্তাকৈর্যাহবিষ্টেনৈমিঃ স্থতিনোব্রহ্মস্পতির্দমাতু ইতি পঠিত্বা
অশ্বতান্ বিকীর্য কৃত্যশলিঃ ওঁ সূর্য্যঃ সোমোবসঃকালঃ
নক্ষত্রোভূতান্যহঃ কপা পবনোদিবপতি ভূমিনাকাসঃ পচরা-
নবা ব্রাহ্মণ শ্যামনমাস্থায় বসন্তমিহ মসিধিং ইতি পঠিত্বা
নাবাগণং গন্ধপুষ্পাভ্যাং সংপূজ্য সন্ধরং কুর্যাৎ । ভাসাদি-
গায়ত্রী সম্পূর্ণং ব্রুত্বা তত্র কুশতিকফলাস্তাদায় সীদিতুরোঃ ওঁ

শব্দঃ শব্দঃ ৩০ হিবগ্যকপমবনে হুবুধঃ । ৩০ যদ্বাহদা কৌবিশা-
ননামানো মর্ত্যায়ং মর্ত্যায়ো যো হবীমি জাতবেদো যশোহস্মা-
সুধেহি প্রজ্ঞাভিবদেবমুত্তমম্যায়ং । ৩১ তুভ্যমগ্রে পর্যবহত্
সূর্যায়ং বহতু না মহ । পুনঃ পতিভ্যো জামান্দা অগ্রে প্রজ্ঞা
মহ । ৩২ অস্তিনোমিগিতানশ্বিনীভ্যঃ অস্তি তে বাদি-
তিবনর্কণঃ অস্তিপূষা অবো দধাতু নঃ অস্তি দ্যাৱা পৃথিবী
সুচেতনা স্বস্তয়ে বাবুপশ্রবা মহীনোমঃ অস্তি ভুবনস্যম্পতি
স্বাহা । ইদং সূর্য্যাসাবিত্র্যো । পুনবদদ্য । ৩৩ গোমো
দদমিত্যাদিশব্দপঞ্চকম্য সূর্য্যাসাবিত্রিকবিঃ সূর্য্যাসাবিত্রী
দেবতা দেহমুষ্ট্রপ্ তিঙ্গমতী চতুর্থী ত্রিষ্টপ্ পঞ্চম্যনুষ্ট্রপ্ ছন্দঃ
পুঙ্খপ্রতিপ্রহাদহোমে বিনিয়োগঃ । ৩৪ গোমোহদদম্ গন্ধকায়
গন্ধকৌহদদমময়ে ময়িক পুঙ্খান্ চাদাদগ্নের্মহীষগথো ইদং
স্বাহা । ইতি সূর্য্যাসাবিত্র্যো । ১ । ৩৫ ইহৈব স্ব্যাবিয়োগঃ
বিশ্বমাবুদন্ত তং কীডন্তো পুত্রেঃ নপুতিঃ গোদমানো দ্বীয়ে
গৃহে স্বাহা । ইদং সূর্য্যাসাবিত্র্যো । ২ । ৩৬ আজুনঃ প্রজাঃ
জনয়তু প্রজাপতিবাজবনা বা নগানা অর্যমা আত্মর্জনীঃ
পতিনোকমাবিশ সন্নো ভব দ্বিপদেশং চতুঙ্গদে স্বাহা । ৩৭ ইদং
সূর্য্যাসাবিত্র্যো । ৩ । ৩৮ যথোবচকুবপতিকুমুধিশিবা পশুভ্যঃ
সুমনাসুৱর্কঃ বীষসুর্দেৱকামা সোমনা শন্নো ভব দ্বিপদেশং
চতুঙ্গদে স্বাহা । ইদং সূর্য্যাসাবিত্র্যোঃ । ৪ । ৩৯ ইমাং
তুমিস্রমীতবঃ সুপুত্ৰান্ সুভগান্ কুপু দশম্যায়ং পুত্ৰানধেহি
পতিমেকাদশ্যং সুদি স্বাহা । ইদং সূর্য্যাসাবিত্র্যো । ৫ । ইতি
পঞ্চতিষ্ঠগতিঃ প্রত্যেকং পাঠিত্বা স্বাহাভেন পঞ্চবারান্ ব্রু
দশতিষ্ঠগতির্হোমঃ কুর্য্যায়ং । বখা—৩০ যদ্বাহদেভ্যো

ପୂର୍ବବତ୍ । ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋଃ । ୧ । ଓ ବୈଶ୍ଣବେଃ ସୁକୃତେ
 ଶୁକୃତେ ଜାତସେନ ଓଂ ଲୋକମନ୍ତେ ଲୁଗବଗୋମନଃ । ଅସ୍ଥିନଃ
 ସୁପୁଞ୍ଜିନଃ ସୀବସହଃ ଗୋମହଃ ସସିଃ ନାମ୍ନାତ ସ୍ବାହା । ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୨ । ଓଂ ହଃ ହାମନ୍ତେ ମୟାବହଃ ନୂର୍ଯ୍ୟାଃ ବହତୁ ନା
 ମତ୍ତତ୍ୟାମି । ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୩ । ଓଂ ମୋମୋହନମନ୍ତ
 ଗଞ୍ଜକୀୟ ହେତ୍ୟାମି । ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୪ । ଓଂ ଶୈବହେତ୍ୟାମି ।
 ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୫ । ଓଂ ଆହ୍ନନଃ ଶ୍ରୀଜାଃ ଜନସତୁ ହେତ୍ୟାମି ।
 ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୬ । ଓଂ ସର୍ବୋପଚକ୍ଷୁରପତି ହେତ୍ୟାମି ।
 ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୭ । ଓଂ ଯେନା ଭୁବିଜ୍ଞୟୀତବଃ ହେତ୍ୟାମି । ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୮ । ଓଂ ମତ୍ରାଞ୍ଜି ସ୍ବତ୍ତ୍ବେ ତବ ମତ୍ରାଞ୍ଜି ସ୍ବତ୍ତ୍ବ-
 ବାନ୍ ତବ । ନନନ୍ଦାସି ମତ୍ରାଞ୍ଜି ତବ ଅଧିମେନ୍ତସୁ ସ୍ବାହା । ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୯ । ଓଂ ମମଞ୍ଜସ୍ତୁ ବିଶ୍ବେଦେବାଃ ମମାପୋ ଶ୍ବଦୟା-
 ନିଲୋ । ସମାତରିଷ୍ଠା ମହାତା ମମଦେଶୀ ମଧାତୁ ନୋ ସ୍ବାହା । ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୧୦ । ହେତ୍ୟାମି ମହାଭିଃ ମୈତ୍ରଃ ଶାନ୍ତୋକଃ ଚର-
 ହୋନଃ କୃତ୍ବା ଶ୍ରୀଜାପତିହୋନଃ କୂର୍ଯ୍ୟାଃ । ପୁନରବଦାସ । ଓଂ ଶ୍ରୀଜା-
 ପତେ ନବଦେବତାନନ୍ତୋ ବିଶ୍ବଜ୍ଞାତାନି ମନିତା ବହୁବ । ସଦାଶାନ୍ତେ
 ଭୂହସ୍ତ୍ରୋତ୍ତ ସଗଃ ଗ୍ୟାନ ପତୟୋ ବସୀଗାଃ ସ୍ବାହା । ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୧୧ । ପୁନରବଦାସ । ଓଂ ଅହୁନ ହେତ୍ରହୁଗତଃ ଚିଦ୍ରଃ
 ଶାନ୍ତଃ ମଂଗୁତାସ ମହାହତୀ ମନ୍ତ୍ରିନେନ ସ୍ବାହା ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ ।
 ୧୨ । ପୁନରବଦାସ । ଓଂ ତବିକୋଃ ମନନ୍ତଃ ମନଃ ମନା ମନ୍ତ୍ରାଞ୍ଜି
 ମୁନୟଃ ମିତ୍ରିବ ଚକ୍ରାତତମ୍ ସ୍ବାହା । ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୧୩ ।
 ପୁନରବଦାସ । ଓଂ ମର୍ମାସ ସ୍ବାହା ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୧୪ । ଓଂ ମିତ୍ରାଞ୍ଜିଃ
 ସ୍ବାହା ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୧୫ । ଓଂ ନୂନମେଦତାଭାଃ ସ୍ବାହା ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୧୬ । ଓଂ ଶୁଭା ସ୍ବାହା ଯେନୂର୍ଯ୍ୟାମାବିଦ୍ୟୋ । ୧୭ ।

ଓଁ ଅଗ୍ନେ ସ୍ବାହା ଐଦଂ ଅଗ୍ନେ । ୫ । ଓଁ ସୂର୍ଯ୍ୟାମାବିତ୍ରୋ ସ୍ବାହା
 ଐଦଂ ସୂର୍ଯ୍ୟାମାବିତ୍ରୋ । ୬ । ଓଁ ଅଧ୍ୟେ ସ୍ବାହା ଐଦଗନ୍ଧ୍ୟେ । ୭ ।
 ଓଁ ବାୟବେ ସ୍ବାହା ଐଦଂ ବାୟବେ । ୮ । ଓଁ ମୁଷାୟ ସ୍ବାହା ଐଦଂ
 ମୁଷାୟ । ୯ । ଓଁ ଶ୍ରୀଜାପତୟେ ସ୍ବାହା ଐଦଂ ଶ୍ରୀଜାପତୟେ । ୧୦ ।
 ଓଁ ମୋମାୟ ସ୍ବାହା ଐଦଂ ମୋମାୟ । ୧୧ । ଓଁ ଦୋଃ ସ୍ବାହା
 ଐଦଂ ଦୋଃ । ୧୨ । ଓଁ ପୃଥିବ୍ୟା ସ୍ବାହା । ଐଦଂ ପୃଥିବ୍ୟା । ୧୩ ।
 ଓଁ ଭୂ ସ୍ବାହା ଐଦଗନ୍ଧ୍ୟେ । ୧୪ । ଓଁ ଭୂବଃ ସ୍ବାହା ଐଦଂ ବାୟବେ ।
 ୧୫ । ଓଁ ସ୍ବଃ ସ୍ବାହା ଐଦଂ ସୂର୍ଯ୍ୟାୟ । ୧୬ । ଓଁ ଭୂଭୂବଃ ସ୍ବଃ ସ୍ବାହା
 ଐଦଂ ଅଗ୍ନିବାସୁନୃର୍ଯ୍ୟୋଭଃ । ୧୭ । ଓଁ ଅଧ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିତିକୃତେ ସ୍ବାହା
 ଐଦଗନ୍ଧ୍ୟେ ଶ୍ଚିତିକୃତେ । ୧୮ । ଏବଂ ଚକ୍ରହୋମଂ ଗନ୍ଧାପ୍ୟ ମେକ-
 ନସୌ ନିକ୍ଷିପ୍ୟାଞ୍ଜ୍ୟହୋମଂ କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ । ଉଦ୍ୟଧା । ଓଁ ଅହ୍ନ
 ଐକ୍ଷକୁନତଂ ଚିତ୍ରଂ ଶ୍ରୀତଂ ମଂଗୁତାୟ ସହାହତ୍ତୌ ଦକ୍ଷିଣେନ ଇତି
 ମନ୍ତ୍ରେଣ ଉଦ୍ଭୁଧବମସିନ୍ଧିର୍ଗଣେଶ୍ୟା ମକ୍ଷମ୍ଭପୂର୍ବକଂ ଅଷ୍ଟୋତ୍ତବଶତ-
 ହୋମଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ । ଏବଂ ଶ୍ରୀଜାପତ୍ୟାଦୀନାମପି । ତତଃ ଓଁ ଶ୍ରୀଜା-
 ପତେ ନବଦେତାନନ୍ତୋଽପି ବିଦ୍ଧାଜାତାନି ପବିତ୍ରାବଭୁବ । ସଂ-
 କାମାନ୍ତେ ଜୁତଗନ୍ଧସ୍ତୋତ୍ରବନ୍ତଃ ଶ୍ରୀମତପତ୍ୟୋନୟନାମିତି ମନ୍ତ୍ରେଣ
 ମଳାଶନସିନ୍ଧିଃ ଶ୍ରୀଜାପତେବଷ୍ଟୋତ୍ରବଶତହୋମଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ । ତତଃ
 ଓଁ ତସିନ୍ଧୋବିତି ମନ୍ତ୍ରେଣ ଉଦ୍ଭୁଧବମସିନ୍ଧିଃ ବିଦ୍ୟୋରଷ୍ଟୋତ୍ରବ-
 ଶତହୋମଃ । ତତଃ ଓଁ ଧର୍ମାୟ ସ୍ବାହା ଇତି ମନ୍ତ୍ରେଣ ଉଦ୍ଭୁ-
 ଧବମସିନ୍ଧିଃ ଧର୍ମଗ୍ୟାଷ୍ଟୋତ୍ରବଶତହୋମଃ । ତତଃ ପିତ୍ରାଦି-
 ଦେବତାନାଂ ସଧାଶକ୍ତି ମସିକ୍ଳୋମଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ । ତତୋ ନବଘ୍ରହାନାଂ
 ମିକ୍ଷପାନାନାଂ ଶ୍ରୀତ୍ୟକ୍ତଦେବତାଂ କେବଳାଞ୍ଜ୍ୟେନ ଶତେକମେକେ
 କାନ୍ତତି କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ । ତତ୍ରାମୋ ନବଘ୍ରହୋମଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ । ଉଦ୍ୟ
 ଓଁ ଆ ହବେନ ସଜ୍ଜମା ବର୍ତ୍ତମାନୋ ନିବେଶୟନ୍ମତଃ ମର୍ତ୍ତ୍ୟାଂ ହି

স্নেন সবিতা নধেনা দেবো যাতি ভুবনানি পশ্যান্ স্বাহা । ইদং
 সূর্যায় । ১ । ওঁ আপ্যায়ন্য নমেতু তে বিশ্বতঃ সোমবিষ্ণুং
 ভবা বায়ন্য সপতে স্বাহা ইদং সোমায় । ২ । ওঁ অগ্নিমূর্দ্ধাদিবঃ
 ককুৎপতিঃ পৃথিব্যা অযমপাং রেতাংনি দ্ধিষতি স্বাহা । ইদং
 সপলায় । ৩ । ওঁ অগ্নির্বিবস্বদুশনশ্চিহ্নঃ বাধোদন্ত্য
 আদাস্থযেজাতবেদো বহতু মাদ্যাদেববিবুধঃ স্বাহা ইদং
 বুধায় । ৪ । ওঁ ব্রহ্ম্পতে পবিদেয়া নধেন নক্ষোহাগিত্রা
 অপবাধমানঃ প্রতঙ্গংসেনা প্রমণৌযুধা যজন্নক্ষাকামধা-
 বিতা বধানাং স্বাহা । ইদং ব্রহ্ম্পত্যে । ৫ । ওঁ শুক্রস্তেহস্ত-
 দ্যজস্তেহস্তেহিষকপেহহনী ঘৌবিনানে বিশ্বাহি মাধা অবনিস্ব-
 ধাবন্ ভদ্রা তে পুষ্ম্নিহবাতিবস্ত স্বাহা । ইদং শুক্রায় ।
 ৬ । ওঁ শন্নো দেবীনভিষ্টয়ে আপো ভবন্ত পীতয়ে ।
 শংযোনভিষ্কবন্ত নঃ স্বাহা । ইদং শন্নৈশ্চবায । ৭ । ওঁ
 কয়ানশ্চিহ্ন আভুবদুতী সদারুধঃ নখাবকা নছিষ্টয়া ব্রতা স্বাহা ।
 ইদং বাহবে । ৮ । ওঁ কেতুং কুর কেতবে পেশোমর্য্যা অপেশনে
 সন্মুনস্তিনজাযথাঃ স্বাহা । ইদং কেতুভ্যঃ । ৯ । ততো দিক্-
 পামহোমঃ । ওঁ ত্রাতাবমিহ্র সবিতাপশিহ্রঃ হধে হবে সূহবং
 শুবমিহ্রঃ কয়ানি শক্রং পুরুহুতমিহ্রং স্টিশুনো মঘবা ধাত্বিহ্র
 স্বাহা । ইদমিহ্রায় । ১০ । ওঁ বৈশ্বানবোন উভয়ং অপ্রাজাতু
 পরানভঃ অগ্নিস্বেন্নে বাহসা উপযাম গৃহীতোহনি বৈশ্বানবান
 বৈষতেযোনি বিশ্বানবায জ্বা স্বাহা । ইদমময়ে । ১১ । ওঁ অগ্নি
 মণোহস্তাদিত্যোহর্করনি ত্রিতোহুহেন ত্রতেন অগ্নিনোহেন
 বিপ্লুত্ব আভুহুস্ত্রীনি দিবিবহানি স্বাহা । ইদং বসাস । ১২ ।

সন্তেদেবী নিগৃতি বাবদ্রপাশং ধীবা নিহরিষ্যত্যং

ତତ୍ତ୍ୱେବିଶାମ୍ୟାୟୁଧୋନମଧ୍ୟାନୈଷତଃ ପିତୃଗନ୍ଧିଶ୍ଚକ୍ଷୁତଃ ନମୋ ଭୂତ୍ୟ
 ସେନଃ ଚକାର ସାହା । ଇଦଂ ନିଶ୍ଚିତ୍ୟେ । ୫ । ବରୁଣୋଷ୍ଠୋତ୍ତନମସି
 ବରୁଣସ୍ତ ଋଷ୍ଟଃ ଶର୍ଜନୀଷ୍ଠୋ ବରୁଣସ୍ତ ଋତେ ଗନ୍ଧର୍ବାସି ବରୁଣସ୍ତ ଋତେ
 ଗନ୍ଧନମସି ବରୁଣସ୍ତ ଋତେ ଗନ୍ଧନୀମାନୀଦ ସାହା । ଇଦଂ ବରୁଣାୟ ।
 ୬ । ଓଁ ବାତୋ ବାୟନୋ ବା ଗନ୍ଧର୍ବୀଃ ଗନ୍ଧର୍ବିଂଶତି ଶ୍ରେଷ୍ଠେନ୍ଦ୍ରଗ-
 ଯୁକ୍ତଂ ଶ୍ରେଷ୍ଠିନ୍ ଯଦଗାଦଧୁଃ ସାହା । ଇଦଂ ବାୟବେ । ୭ । ଓଁ
 କୁବିନ୍ଦଂ ଗବ୍ୟମଷ୍ଠୋ ଯବସ୍ତିଦ୍ଧୃଷା ନନ୍ଦେନ୍ଦ୍ରପୁର୍ବଂ ବିପୁସ୍ତ ଇହେହୈଷାଂ
 ବ୍ରହ୍ମା ହି ଭୋଜ୍ୟମାନିୟେନ୍ନା ଇନ୍ଦ୍ରୋନମ ଉକ୍ତିଂ ନ ଜଗୁଃ ସାହା ।
 ଇଦଂ ନୁବେଦାୟ । ୮ । ଓଁ ତମ୍ନୀଶାନଂ ଜଗତ୍ପତି ଅବସ୍ଥାପତିମିନ୍ଦ୍ରଂ
 ଦିନମବନେ ଇନ୍ଦ୍ରମେ ବସଂ ପୁଷାଗୋ ଯଦା ନେବନାମନନ୍ଦୁଧେ ବନ୍ଧିତାତ୍ୱୋ
 ପାୟୁନନନ୍ଦାଃ ଅନ୍ତସ୍ୟେ -ସାହା ଇନ୍ଦ୍ରଗୀଶାନାୟ । ୯ । ଓଁ ଆବିକ୍ଳଗଃ
 ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବ୍ରହ୍ମବର୍ଚ୍ଚନୀ ଜାୟତା ନାବାନ୍ତେ ନାଜନାଃ ସୁବ ଇହ ବ୍ୟାତୀ
 ମହାବଦ୍ଧୋ ଜାୟତାଂ ସାହା ଇଦଂ ବ୍ରହ୍ମଣେ । ୧୦ । ଓଁ ନମୋଽସ୍ତ
 ଗର୍ପେଭ୍ୟା ଯେ କ୍ରେ ଚ ପୃଥିବୀୟନ୍ ଯେଽନ୍ତରୀକ୍ଷେ ଯେ ଦିବି ତେଭ୍ୟଃ
 ଗର୍ପେଭ୍ୟଃ ସାହା, ଇଦମନନ୍ତାର । ୧୧ । ତତଃ ଶ୍ରାତ୍ୟକ୍ଷଦେବତାହୋମଃ
 କାର୍ଯ୍ୟାଃ । ଓଁ ବାସ୍ତୁଦେବତାଭ୍ୟଃ ସାହା, ଇଦଂ ବାସ୍ତୁଦେବତାଭ୍ୟଃ । ଓଁ
 ଶ୍ରାମ୍ୟାଦେବତାଭ୍ୟଃ ସାହା ଇଦଂ ଶ୍ରାମ୍ୟାଦେବତାଭ୍ୟଃ । ଓଁ ଗନ୍ଧାଦିନ
 ଦୀଭ୍ୟଃ ସାହା ଇଦଂ ଗନ୍ଧାଦିନଦୀଭ୍ୟଃ । ଓଁ ଲୋହିତାଦିନଦେଭ୍ୟଃ
 ସାହା ଇଦଂ ଲୋହିତାଦିନଦେଭ୍ୟଃ । ଓଁ ସମୁଦ୍ରେଭ୍ୟଃ ସାହା ଇଦଂ
 ସମୁଦ୍ରେଭ୍ୟଃ । ଓଁ ଶର୍ବେଭ୍ୟା ଦେବେଭ୍ୟଃ ସାହା ଇଦଂ ଶର୍ବେଭ୍ୟଃ
 ଦେବେଭ୍ୟଃ । ଓଁ ଶର୍ବୀଭ୍ୟା ଦେବୀଭ୍ୟଃ ସାହା ଇଦଂ ଶର୍ବୀଭ୍ୟା
 ଦେବୀଭ୍ୟଃ । ତତୋ ବାସ୍ତୁଗନ୍ଧମହାବ୍ୟାସ୍ତତିହୋମଃ । ଓଁ
 ସାହା ଇଦମଗ୍ରସ୍ୟେ । ଓଁ ଭୁବଃ ସାହା ଇଦଂ ବାୟବେ । ଓଁ
 ସାହା ଇଦଂ ସ୍ୱର୍ଗାୟ । ଓଁ ଭୂର୍ଭବଃ ଅଃ ସାହା ଇଦଂ

বায়ুস্বর্ঘ্যোভ্যঃ । ততঃ প্রায়শ্চিত্তহোমঃ কুর্য্যাৎ । আদ্যো
 নংকল্পঃ কুর্য্যাৎ । অদ্যোভ্যাদি ত্রীমুকগোত্রঃ ত্রীমুকদেব-
 শর্মা-অমুকগোত্রস্য ত্রীমুক দেবশর্মাণঃ নকল্লিত-পুত্রপ্রতি-
 গ্রহাদ্ধোমকর্মাণি যদৈগুণ্যং জাতং তদ্যোষপ্রশমনায় ও
 তন্নো অগ্নে ইত্যাদি পঞ্চাভি যজ্ঞৈঃ-প্রায়শ্চিত্তহোমকর্মাং
 কবিষ্যামি ইতি নকল্ল্য তৎসূক্তং পঠিত্বা অগ্নে ত্বং বিধুনা-
 নানীতি নাম কৃতা ধাত্বাবাহ্য সম্পূজ্য হবিনৈর্বৈদ্যং
 দত্ত্বা জুহুয়াৎ । ত্বং নো অগ্নে ইত্যন্য বাগদেবশর্মানুষ্ঠেপ-
 ছনোহগ্নীবরুণো দেবতে আজ্যহোমে বিনিয়োগঃ । ও
 ত্বং হো অগ্নে বরুণস্ত্র বিধান দেবস্য হেলো অবযানি
 গীষ্ঠা যজিষ্ঠো বহ্নিতমঃ শোণ্ডটানো বিশ্বাদেবাংনি প্রমু-
 ক্ত্যশ্বং স্বাহা । ইদমগ্নীবরুণাভ্যাম্ । ১ । ও ন ত্বং নো
 অগ্নেহবনো ভবোতী নেদিষ্ঠা অন্য উষনো বু্যকৌ । অব-
 যষণো বরুণোরবাণে বীহিনুলীকং সুহবো ন । এমি স্বাহা ।
 ঐদমগ্নীবরুণাভ্যাম্ । ২ । অযাশ্চাশ্চৈতস্য প্রজাপতিশ্চযি
 পংক্তিচ্ছন্দো অগ্নিদেবতা আজ্যহোমে বিনিয়োগঃ । ও
 অযাশ্চাশ্চৈত্মনভিঃ শস্তিপশ্চমত্যমি ত্বমযা অনি অয়ানো মল্লং
 তাস্মাদা নো ধেচি ভেষজং স্বাহা । ইদমগ্নয়ে । যে তে শত-
 ন্তাস্ত্রা শুনঃ সেকশ্ববিঃ পংক্তিচ্ছন্দোহগ্নীবরুণাদয়ো দেবতা
 আজ্যহোমে বিনিয়োগঃ । ও যে তে শতং বরুণ দে মহত্বং
 জিহ্বাঃ পাশা বিততা মহাতঃ তেভির্হোহদ্য নবিতো তং
 বিষ্ণুর্বিষে মুকশ্ব মরুতঃ স্বর্কীঃ স্বাগ । ঐদং বরুণায় । যদিভে
 বরুণে বিধেত্যা দেবেভাঃ মরুত্যাঃ স্বর্কেভাঃ । উভত্যা-
 ন্য শুনঃ সেকশ্ববিহ্মষ্টেপ্ছন্দো বরুণো দেবতা

আচ্ছাদ্যেহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ উচ্ছ্রমং বকণপাশনস্মদবাধনং
 বিনম্যমং অগ্নায় অধাবয়মাদিত্য বতে তবানাগনো অদিত্য
 গ্যামঃ স্বাহা । ইদং বরুণায় । ৫ । ততঃ অকবং প্রাশ্য আচুনা
 পবিত্রেণ প্রোক্ষণীকৃতেন শিবঃপ্রভৃতিমার্জনং । সৃষ্টিদ্রাব্য
 ওষধয়ঃ সস্তু ইতি শিবনি ওঁ দুর্শিদ্ভাবানাপ ওষধয়ঃ সস্তু ইত্যধঃ ।
 ওঁ যোহস্বান্ দ্বিষ্টি যঞ্চ বয়ং বিশ্ব ইতি মন্ত্রেণ প্রোক্ষণীপাত্রং
 নুজীকুৰ্য্যাৎ । ততঃপুৰণক্রমেণ বহিঃস্থাপ্য ওঁ দেবাগাভু
 বিনোগাভু মিত্রাগাভু মিতবনস্পতে ইদং বেদজজ্ঞং স্বাহা ।
 বাতেধা স্বাহা ইতি মন্ত্রেণ যুতেনাভিষিচ্যার্থো জুহুয়াৎ । ততঃ
 পূৰ্ণহোমং কুৰ্য্যাৎ । অগ্নে ত্বং যুভনামাগীতি নাম ব্রহ্মা
 ধ্যাওয়াবাহ্য গন্ধপুষ্পাদিভিঃ সংপূজ্য ফলভাস্মলাদিসহিতং
 যুতপুৰিতপাত্রং প্রহীত্বা যজমানসহিতং উখায় ওঁ নূক্ষানন্দিবো
 বতিং পৃথিৱ্যা বৈশ্বানবযুড আয়াতমগ্নিঃ কবিঃ সত্রাজ-
 নতিথিঃ জনানামাগমপাত্রং জনযন্ত দেবাঃ স্বাহা । ইদমগ্নয়ে ।
 ততো ব্রহ্মদক্ষিণাং পূৰ্ণপাত্রং তদভাবে পূৰ্ণপাত্রানুগ্ৰহভোজ্যং
 ব্রহ্মণে দদ্যাৎ । যথা অদ্যোত্যাদি অমুকগোত্রঃ শ্রীঅমুব-
 দেবশৰ্ম্মা অমুকগোত্রস্য শ্রীঅমুকদেবশৰ্ম্মণঃ সঙ্কলিতপুত্র-
 প্রতিপ্রহাদহোমকৰ্ম্মণি ব্রহ্মকৰ্ম্মপ্রতিষ্ঠার্থং পূৰ্ণপাত্রং পূৰ্ণপাত্রা-
 নুকলভোজ্যং শ্রীবিষ্ণুদৈবতং অমুকগোত্রায় শ্রীঅমুকায ব্রহ্মণে
 ভূভাস্মহং সম্প্রদদানি । ব্রহ্মণে দক্ষিণাং দত্ত্বা অগ্নে ত্বং সমুজ্ঞং
 গচ্ছ । পৃথী ত্বং শীতলী ভব ইত্যগ্নিং বিমুজ্য অকবলমভস্মনা
 তিলকং দদ্যাৎ । ওঁ কশ্যপস্য ত্রাযুষং ইতি মলারটে, ওঁ যদে
 বানাং ত্রাযুষং ইতি কঠে । ও তদেহস্ত ত্রাযুষং ইতি স্রষ্টি
 ওঁ তস্মৈহস্ত ত্রাযুষং ইতি বাহ্লোঃ । ততো দক্ষিণাং দদ্যাৎ

যথা । অদেভ্যাংদি মৎসংকল্পিত-পুত্র-ঐতিগ্ৰহাঙ্গহোমকৰ্ম্মণি
 হোত্রাদিকৰ্ম্মঐতিষ্ঠার্থং ইমাং নবদ্রাং ধেনুং স্তবর্ণং তন্মূল্যং বা
 ত্রিবিম্বুদৈবতং অনুকগোত্রায় ঐঅনুকদেবশৰ্ম্মণে হোত্রে
 ভূভামহং সম্প্রদদে ইত্যাংসূচ্য দদ্যাৎ । দক্ষিণায়াং বিশেষঃ ।
 ব্রাহ্মণো যথাশক্তি । বাজা তু অর্জবাক্যোৎপন্নমেকবর্ষীগ-
 ত্রব্যং, বৈশ্যঃ স্তবর্ণনজততাত্রাদীনাং ত্রিংশৎনামক-পরি-
 মিতাংশং । শূদ্রস্ত একবর্ষীয়ভূতিলক্ষণং । অশক্তাশ্চেৎ
 নর্কেহপি যথাশক্তি দদ্বাঃ । ততঃ ব্রাহ্মণে, আচার্য্যায়, নদ-
 ন্যায় চ দক্ষিণাং দদ্যাৎ । ততো মূলদক্ষিণাং স্তবর্ণং তন্মূল্যং
 বা দদ্যাৎ । ততোহচ্ছিত্রাবধানং কুর্যাৎ । ততো
 বৈশ্বগ্যনমাধানার্থং বিম্বুং-স্মবেৎ । ততঃ শাস্ত্রাঙ্গীকাদং
 কৃৎবা নৃত্যগীতবাদ্যাদিভিকংসবং কৃৎবা গৃহং প্রবিশেৎ । ততো
 ব্রাহ্মণান্ বহুন্ জাতীন্ ভোজয়েৎ । ইতি বৌদায়নোক্ত-
 পুত্র-ঐতিগ্ৰহ-প্রযোগবিধিঃ সমাপ্তঃ ।

